ગ્રાહકોને સુચના .

૧ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો માળાનુ પુસ્તક ન મળ્યાની ફરિયાદ ઘણીં લાંબા વખતે કરે છે અને ત પુસ્તક મોકલેલુ હોય છ. આવી સ્થિતિ યોગ્ય નથી હોતી, તેથી ગ્રાહકોએ છેલ્લુ પુસ્તક મળ્યા પછી આગળનુ પુસ્તક ન મળ્યુ હોય તો તેની ફરિયાદ જેના તે વખતે કરવી

૨ ગ્રાહકો પોતાનુ રહેવાનુ ઠેકાણુ ફેરવે છ અને તેની ખબર અમને આપવામા આવતી નથી. તેથી બુ પો રિફ્યુઝડ થઇને આવે છે એટલે પોસ્ટનુ બમ્ રુ ખર્ચ અમારે સહન કરવુ પડે છે, આથી પોતાનુ ઠેકાણુ બદલ્યાની ખબર જેના તે વખતે અમારી ઑફિસે રુબરૂ કે લખીને મોકલાવી આપવી એટલે પુસ્તકો મોકલવાની અડચણ પડે નહિ.

૩. વર્ષ પૂરૂં થયા પછી વી. પી કરવામા આવે છે. તેના વી પી રિફ્યુઝડ થઈ પાછા આવે છે જે ગ્રાહકોની એ ગ્રાહકમાથી કમી થવાની ઇચ્છા હોય તેમણે અમને પ્રથમથી કાગળ લખી ખબર આપવી જોઇયે એટલે નકામી સંસ્થા ખર્ચમા ના ઊતરે.

૪ સ્થાનિક ગ્રાહકો લવાજમ માટે ઘણીવાર ફેરા ખવરાવે છે તે ઇચ્છવા જેવુ નથી લવાજમની રકમ જેના તે વખતે આપી દેવા તસ્દી લેવી પરદેશના ગ્રાહકોને વી પા ન થતું હોવાથી લવાજમના રૂપિયા ૪-૮-૦ [શિલીંગ માનનો પોસ્ટલ ઓર્ડર] મોકલવો

: વ્યવસ્થાપક :

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતની એકાએક ઊભેયો મારોયે સોરઠ દેશ ગૌરવભરી વિભૂતિઓની જન્મભૂમિ અને વિહારભૂમિ છે. એ વિભૂતિઓનો જ્વલંત ઇતિહાસ પડદા પાછળ અત્યાર સુધી વીચરતો અને ભાટ ચારણો દ્વારા, કાઠિયાવાડના આંગણે આંગણે ઘૂમતો, ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરાએલી એ યશગાથાઓને બહાર આવવાનું ઘણું યે મન થતું

હશે; પણ એની પ્રત્યેનું ગૂજરાતનું દુર્લક્ષ એને અપમાનીત દેખાતું. સ્વ. રણજીતરામભાઈએ સોરઠ અને ગૂજરાતી સાહિત્ય વચ્ચેનો પડદો ઊંચો કર્યો ને અંદરથી પેલી શૌર્ય કથાઓ, વીરરસ ભરી નવલો અને ગગનવિહાર કરાવે એવા દુહાઓનો થાળ ગૂજરાતીઓ સામે ધર્યો. સહુની આંખો તાજુબ બની, અને એ મીઠાશની મજા માણવા કેટલાય ગૂજરાતીઓએ સોરઠ તરફ પોતાની નજર ફેંકી. સોરઠના પુત્રોએ પોતાની સમૃદ્ધિ જગત પાસે ધરવા માંડી. એક જુએ ને બીજુ ભૂલી જાય, એવો સુંદર ધનભંડાર એક પછી એક રજૂ થવા લાગ્યો ને ગૂજરાતીઓના સાહિત્યમાં સોરઠી સાહિત્યને સ્થાન મળ્યું. ગૂજરાતીઓ-માંથી પ્રાંતિકતાનો ભેદ ભૂલાયો ને સોરઠ એ ગૂજરાતનું અંગ બની ગયો, ને સોરઠના ખૂણે ખૂણે, ડુંગરે ને તેની ખોપોમાં, નદી અને તેના વોકળાઓમાં, પાદર અને તેના પાળીયાઓમાં, ખંડીએર અને તેના ટીંબાઓમાં જે ઇતિહાસ ભર્યો છે તે ઉકેલવા લોકો ઉદ્યમી બન્યા. પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિમાળા સારાયે જગત સમક્ષ રજુ કરવા મડયા અને એના રસની એક સરખી આકાંક્ષા વાંચકોમાં ઉત્પન્ન થઈ.

વાંચકોની પાસે એવી જ સૌરાષ્ટ્રના સુપુત્રોની યશગાથાઓ આ સંગ્રહમા એકઠી કરી આજે રજૂ કરવામાં આવી છે. કાઠિયાવાડી એટલે બુદ્ધિમાં એક્કો, અભ્યાસમાં ઊંડો અને પરાક્રમે પૂરો. જેના અંગે અંગમાં નીતિના પડછાયા છે. આંખોમાં વાત્સલ્યનાં અમી છે. રૂંવેરૂંવે ખાનદાનીના ઓવ નીતરે છે; નસે નસમાં ધબકારા કરતું ગૌરવભર્યું ખૂન વહે છે એવા કાઠિયાવાડીઓને ઓળખાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. અબળાઓને સંકટમાંથી ઉગારવા, પ્રાણ આપવામાંય પાછા ન હઠે એવા બ્રહ્મપુત્રો, લગ્ન ,જેવા માયાના પાસમાં નહિ ફસાતાં પોતાના જીવનની કીંમત મુલવી જાય; અને કોઈ પણ જાતની લાલચ વગર સંપેતરાના બચાવ માટે લોથ થઈ જાય એવો માર ખાય, એવા સોરઠી જુવાનો; ચ્હેરો જોઈ ભાવ વાંચી શકે, ધણીનો કાળ નરી આંખે નીરખી શકે, ને કુશળ ગૃહિણી બની શકે એવી સોરઠી સ્ત્રીઓ; ખૂદ

પ્રસ્તાવના

ગંગાજીને પણ પ્રસાદી મોકલવાનું મન થાય એવાં સોરઠી ભક્તો અને વૈરની તૃપ્તી અર્થે જીવનની આહુતી આપતાં ને, ફરે એવા સોરઠી લડવૈયાઓ; એ બધી સોરઠી વિભૂતિઓ સારાએ સૌરાષ્ટ્રની આલબેલ છે. સોરઠ એમનાથી ઉજળો છે. એમના જૂના સંસ્મરણોથી આજે સોરઠવાસીઓની છાતી ગૌરવભરી ગજગજ ઉછળે છે. ને એકે એક કાઠિયાવાડી પૉરસ ભર્યો, ગુજરાતીઓ પાસે છાતી કાઢીને બોલી શકે છે. પૂર્વજોનાં કીર્તિ કોટડા આજે યાત્રા ધામ બની ગયાં છે.

કાઠિયાવાડના જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી લોકકથાઓ, દેવ-કથાઓ ને દંતકથાઓ, વીરકથાઓ અને ઇતિહાસ કથાઓ, આજે ખેંચાઈ ખેંચાઈ કાગળ ઉપર ઉતરે છે. શરમાળ માણસ પોતાના પરાક્રમોને સંતાડતો, પોતાની જાતને પાછળ રાખે એવી રીતે "સોરઠી વિભૂતિઓ" નો બીજો ભાગ લપાતો છૂપાતો બહાર આવે તો ના નહિ. પણ અત્યારે આ આપની પાસે રજૂ થયેલ માહિત આપનો સત્કાર પામશે તો જરૂર એ પોતાના સોબતીઓને આપના સહવાસમા ખેંચી લાવશે. એ પ્રસંગ સંપડાવવામાં વાચકોનો જબ્બર ફાળો હશે, એ ચોક્કસ વાત છે.

આટલુ જલદી આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે વાડીલાલ શાહ, સુંદર ભાવવાહી ચીત્ર દોરી આપનાર ભાઈ ખત્રી, અને આ માળાના સંચાલક મારા મિત્ર ભાઈ જમનાદાસનો હુ આભાર માનુ છુ.

અમદાવાદ
૧૧–૮–૩૨

મનુભાઈ જોધાણી

: અનુક્રમણિકા :

૧

“રજપૂત! આમ અસુરા જવામા જોખમ છે આગળ હેર બેઠું છે ” ગાડામા બેઠેલા બે ચાર શેઠીયાએ બોકાનુ બીડી ચાલ્યા આવતા રજપૂતને ઉભો રાખી એક સામટુ બોલવા માડ્યુ “બાઈ માણસ સાથે હોય ત્યારે જરા વખત વીચારીએ ”

રજપૂત ચમ્કયો ખભે ઊચકેલી કડીઆળી ડાગ પછાડીને સ્હેજ હસીને પૂછ્યુ, “કેટલાક આદમી છે?”

“છે સાત આઠ પેલી તલાવડી આગળ ” એક જણે બેઠા બેઠા ગોઠણભર થઈ હાથ લાબો કર્યો અને દૂરદૂર દેખાતી તળાવડીની પાળ તરફ આગળી કરી ચીંધ્યુ

ઘરેણાના ભારથી લચી પડતી આણુવળીને આવતી કોડભરી રજપૂતાણીએ માથા ઉપરથી બચકો ઉતારી નીચે મૂકયો અને આથમવાની તેયારી કરતા સૂર્યના છેલ્લા કિરણોએ આકાશમા પૂરેલા રગબેરગી વાદળા સામે જોઈ ઊડો નીસાસો મૂકયો, “રજપૂત! પાછા વળશુ?”

રજપૂતની લાલ કરડી આખ રજપૂતાણી તરફ વળી ને જાણે આખી ને આખી બાળી દેવા શકરનુ નીલોચન ઉઘડતા જુએ ને

ધ્રુજી ઊઠે એમ કેળ જેની એ કંપી ઊઠી. ક્રોધના આવેશમાં રજપૂત બોલ્યો નહિ પણ લાકડી પછાડીને ગમે તેટલા માણસો હોય પણ મારે મન હીસાબ નથી એમ સૂચવતો તીરસ્કાર સૂચક નફ્ફટ હાસ્ય હસ્યો..

શેઠીઆ ઝંખવાણા પડી ગયા, ને ગાડુ આગળ ચાલ્યુ. આગળ રજપૂત ને પાછળ રજપૂતાણી પોતાના ગામ તરફ વહેતાં થયાં. શેઠીઆના મ્હોમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ, "બાઈ, બીચારી લેલાં જેવી છે. રજપૂત માનતો નથી, રોળું થવાનું."

પાસે ગાડામાં બેઠેલો અઢાર વર્ષનો યુવાન બ્રહ્મપુત્ર શેઠના ચ્હેરા સામે જોઈ રહ્યો, "કાકા! ધીંગાણું થવાનું? એની આતુર આંખો વધારે લાંબી થઈ."

"હા જ તો હઠીલા માણસો વાર્યા ન રહે, હાર્યા રહે."

"કાકા! ધીંગાણું કેવું હશે?" ઉત્સુક યુવાને ઊંચા થતાં પૂછ્યું.

"મા'રાજ! એમાં આપણાં કામ નહિ."

"મારે ક્યાં બાઝવું છે. જોવુ ય નહિ?" આંખ ફેરવતાં યુવાને મોઢું ફેરવી લીધું.

"ભાઇ, લોહીની છોળું ઉડે ત્યાં આંખે ય કેમ ઉઘડે! કમકમાજ આવે ને!"

"કાકા, મારે ધીંગાણા જોવાની હોંસ છે. જાઉં?"

"બેસ, બેસ, હવે. તારો બાપ લગન લઇને બેઠો છે. ને ગંગાને રોળાં જોવાં છે."

"હું તો જવાનો." કહી યુવાન ગાડેથી કૂદી પડ્યો, અને ચાલ્યા જતાં રજપૂત દંપતીની પાછળ હાથમાં ડાંગ લઇને ઉપડ્યો.

શેઠીઆઓએ દાંત કચકચાવ્યા. ચાલ્યા જતા બ્રાહ્મણપુત્રની પાછળ પાછો વાળવા ગોકીરા કર્યા, "પાછો વળ! પાછો વળ!"

આભમાંથી અંધારાનાં પડ ઉતર્યાં અને ત્રણેય માણસો ભૂતનાં

ઓળા જેવાં અજવાળા આઠમના આછાં પ્રકાશમાં દેખાયાં. ભાલની ઉજ્જડ ભૂમિ ઉપર ગાડું આગળ વહેતું થયું. " ભામટાનો કાળ એને ખેંચી ગયો " કહી શેઠીઆઓએ આશ્વાસન લીધું. પાછળ જવાની કે એની રાહ જોવાની સ્વસ્થતા કે હિંમત એમનામાંથી સરી ગઈ હતી. રંક ગાડા ખેડૂતનો મનમાં ઊંડો વસવસો હતો પણ એ શેઠની ધાક સામે નાઇલાજ બની બળદનાં પૂંછડાં આંબળવા લાગ્યો.

ચંદ્રનાં આછાં અજવાળાં સંધ્યાની રજ સમી જતાં ખીલ્યાં. ચોમેર દુધ જેવું ઝોકાર તેજ વેરાવા લાગ્યું. એમી કીરણોમાં આલ્હાદને બદલે થોડે થોડે અંતરે રજપૂત દંપતી મૂંગાંમૂંગાં આગળ ચાલ્યા જતાં હતાં. પુરુષના મોઢા ઉપર ગુસ્સાનો આવેશ હતો, સ્ત્રીની આંખમાં બીતી હતી.

તળાવડીની પાળ નજીક આવતી ગઈ. રજપૂતાણીથી વલોવાઈ જતાં હૈયે ધીરજ ન રહી. એના ગળે ડુમો ભરાયો. એણે ધ્રૂસકું મુક્યું. રજપૂત પાછો વળ મારૂં મન ના કહે છે."

રજપૂતે મોઢું ફેરવી રજપૂતાણી સામે જોયું ન જોયું ને આગળ ચાલ્યો. એણે વાંકડી મૂછને વળ દીધો. ભેટે બાંધેલી પછેડીની ગાંઠ ખેંચીને સરખી કરી અને પગરખાં કાઢી ભરાયેલી ધૂળ ખંખેરી નાખી. " મારી આબરૂને બટ્ટો બેસે." એકજ શબ્દ એની રગેરગે પ્રસરી એને અક્કડ રાખતો.

પળેપળે વીનવતી રજપૂતાણી કોઇ પાછળ પડેલા ભીક્ષુક પેઠે લપ કરી રહી હતી અને કંજુસ શેઠીઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી આગળ ચાલ્યો જાય, એમ ધૂની રજપૂત પોતાની આસપાસ વીંટળાએલ નિર્જનતાને રૂંધતો આગળ વધ્યે જતો હતો.

તળાવની પાળે ચઢતાંજ સુકાઇ ગયેલા રોડાં ઉપર બેઠેલા ખવીશનાં માથા જેવા લૂંટારાઓની ટોળી એણે જોઈ. એનામાં ભરતી

પેઠે ચડેલ શરાતનનાં પૂર ઓટનાં લોઢમાં ડોલતાં ફીણ પેઠે અસ્થીર બન્યાં ને સરી ગયાં. કોઈ પળે શૂરવીર મનુષ્યમાંથી રામ ઊડી જતાં વીકાળ ગણાનો માણસ ભીરૂ બની જાય છે અને કાયર પેઠે જાન બચાવવામાં પોતાની જાતને વેચવંતો ધમારો આપે છે. રજપૂતે પાછળ આવતી રજપૂતાણીને વીસરી. પતિ તરીકેની પોતાની રક્ષણ કરવાની ફરજ ચૂકી જવાઈ અને જીવન મરણના કટોકટીના મામલાને હાથવેંતમાં આવી પહોંચેલો દેખી એણે આંખો વીંચીને દોટ મૂકી.

લૂંટારાઓ આંતરે એ પહેલાં તો એણે લાકડીને સમણતાં પોતાનો વિકટ માર્ગ કાપી નાખ્યો. તળાવની પાળ ઓળંગી એ ઉતરી ગયો.

સ્ત્રીથી આંતર વેદનામાં હાય પોકારાઈ ગઈ. નીસહાય, નીશસ્ત્ર અબળા આડ આડ લોહી તરસ્યા વરૂ જેવા લૂંટારાઓથી ઘેરાઇ ગઈ. ચોગમ એને પોતાની એકલતાના ઓળા ઉતરતા–ઘૂમતા દેખાયા. આંખો બંધ કરી એ બેસી ગઇ.

"ખબરદાર !" પાછળથી પગલે પગલું દાબીને આવનો રોણું જોવાની લાલસાવાળો યુવાન બ્રહ્મપુત્ર પાળે ચઢીને ઊભો રહ્યો. એ અબળાની આસપાસ ખોડાની બાંધીને હથીયારથી ડારતા આડ આડ વાટપાડુઓને ઝળુંબતા જોયા. એની આંખમાં ખૂન્નસ ભરાયું. એણે હડી કાઢી. ક્રોધના આવેશથી ગુંગળાના બ્રાહ્મણે હાકલો કર્યો, " ખબરદાર ! "

અચાનક વીજળી પડતાં માણસો અંજાઈ જાય, એમ બધાં સ્તબ્ધ થઇ ગયા. અને સોળે આંખો ચોમેર અકળવકળ ફરવા લાગી. દુધીયા દાંતવાળા યુવાનને જોયો ને સગતરૂં સમજી મગરૂરીમાં એક આગળ આવ્યો, ને ફેંટી કાઢી નાખીને મ્યાનમાંથી છંડવી લબકારા કરતી કાળજીભી તલવાર એણે ઊંચી કરી. યુવાને ડાંગ ઊંચકી કાંડા ઉપર મારી, અને ઝાટકો દૂર, ઊડી પડ્યો. કાંડાનું હાડકું બટકી જતાં કળ ચઢી ગઇ ને ઓય કરતો એ બેસી ગયો, બાઇને લૂંટવામાં મશગુલ બનેલા લૂંટારા ચમક્યા. હડી કાઢી અને આંબે તે પહેલાં

બ્રાહ્મણે ઝાટકો ઉઠાવ્યો અને આગળ આવતા એકને ઝીક્યો. જનોઈ વટ ઉતરી જતા લોહીના ફૂવારા છૂટયા. મનુષ્યમાં મનુષ્યત્વ આવે છે ત્યારે એને પોતાની ફરજનુ ભાન થાય છે બ્રાહ્મણે નિ:સહાય અબળાના રક્ષણ અર્થે દેહને ઝંપલાવવામા પોતાનુ મનુષ્યત્વ ભાળ્યું. સામેજ પગથીઆના ટોડભરી બાળકન્યા નજરે આવી લવચાવવા લાગી, પણ એને એ લાવચ ડગાવી શકી નહિ એણે પોતાનો ધર્મ પોતાનુ મનુષ્યત્વ અત્યારે ઝૂકી પડવામા દેખ્યુ, અને એણે અત્યારે જીવનને હોડમા મૂકી દીધુ.

લોહી દેખીને આખ ચમકી એકલી પડેલી રજપૂતાણીમા જોગમાયા પ્રગટયા શકિતના પૂર ઉમટયા એણે આવીને પાછળથી તલવાર ઝૂટવી લીધી, ને માડી ઝીકવા બ્રાહ્મણપુત્રને પૂર્ઠી ફરતી દેખાણી ચક્કર ખાતો ને ઝીકતો એ બાળ યોદ્ધો આખે શરીરે ઝાટકાના ઘાથી ચીરાઈ ગયો ચગ્ડ ચગ્ડ ચામડી ચીરાઈ જતી લોહીની નીકો વહેતી અને થતા અવાજ પવનની પાખે ચડી દૂરદૂરના વાતાવરણમા વેરાઈ જતા.

રણચંડીનો હલ્લો ભયાનક નીવડયો લૂટારા નાઠા લાડકોડ ભર્યો બ્રાહ્મણપુત્ર દંપતીજીવનના સ્વપ્ના સેવતી અને વરને ચરેલી બાળકન્યાને પીધી ભરી પોતાની સામે ઉભેલી જોઈ રહ્યો હોય એમ ડોળા ફાડી દિગંતમા આંખો ચગાવવા લાગ્યો.

રજપૂતાણીએ નીચે બેસી પાલવ વડે પવન ઢોળવા માડયો ચંદ્રને લાગતો નીહાળી વગડો ભયંકરતા ઓકવા લાગ્યો. લોહીની ગધે આકર્ષાઈ આવેલા શિયાળ ટગરીયા માગવા લાગ્યા રોડ ઉપર સૂતેલ બ્રાહ્મણે કણસવા માડયુ બાઈની આંખોમાથી અશ્રુઓ વહેતા થયાં, "માડ વીરા ! મારી આબરૂ રાખનાર અજાણ્યા મુસાફર ! તું મારો કોઈ આગલા ભવનો મા જણ્યો ભાઈ હોઈશ." કહી રજપૂતાણીએ એના કપાળ ઉપરના લોહીથી ભીંજાઈને ચોટી ગયેલા વાળ ઉખાડી સરખા કર્યા, ને વ્હાલભર્યો હાથ કપાળે ફેરવ્યો. આખો ઉઘડી ને એણે

લલાટે આંગળી મૂકી હાથ જોડયા. બાઈ ચોધાર આંસુડે રડવા મંડી. ગગનમાંથી ભૂતાવળના હુંકાર સમા પવનના ફુફાડા શરૂ થયા; ચંદ્ર લાલ બની ગયો. ચંદ્રિકા વીલાઇ ગઇ. તેજ કરમાઈ ગયાં. મૃત્યુદૂત સમા અંધકારના ઓળા ઉતરી આવી કફન પેઠે વીંટળાઈ વળ્યાં.

બાઈએ માથું ખોળામાં લીધું. હૃદય ચીરી નાખે એવો વિલાપ શરૂ કર્યો. ને બ્રાહ્મણપુત્રની આંખો એના વિલાપ સાંભળવા ખુલ્લી થઈ ગઈ.

૩

અંધારાના પૂર ઓસર્યાં. ઘોર રાત્રીનો કાળો રંગ ઉપટયો ને ઉષાના પગલે પહેરેલી સફેદ સાડીની ઉજવળ છાયાના બીંબ પડયાં. પાસે થઇને વટેમાર્ગુ નીકળ્યો. મડદાંઓ વચ્ચે બેઠેલી કોઇ ખપ્પર જોગણી જેવી લાગતી રજપૂતાણીના સીનાએ એને ડાર્યો. એના પગ થભી ગયા. કાળજું કંપી ઊઠયું હૃદયમાં ફડક પેસી ગઈ. એનાથી બે ડગલાં પાછા ખસી જતાં બોલાઇ જવાયું. "ભૂત........"

બાઈ ઊઠી, સ્તબ્ધ બની ગયેલ વટેમાર્ગુ પાસે જઇ એણે ખોળો પાથર્યો, "મારા વીર!" વટેમાર્ગુ બ્હીકનો માર્યો ભયભીત આંખે તાકી રહ્યો.

"સામે ગામ મારૂં સાસરૂં છે. જઇને કહેજે કે તલાવડીમાં કાલે વાટપાડુએ બાઇની આબરૂ ઉપર હાથ ઉપાડયો. કોઇ દેવદૂત સમો અજાણ્યો ભેર આવીને પોતાનું જીવન દાવમાં મૂકી કીર્તિ જીતી ગયો છે. એના દેહને દેન દેવા લઈ જાય "

બાઇએ માનેલું કે રજપૂત ગયો છે તે શોધ જતો હશે. ગામમાં સમાચાર પહોંચતાં એ આવશે.

વટેમાર્ગુનું મન ધરપ્યું. ધાક મટી. ને એ વેગભેર ઉપડયો.

ગામમાં ખબર પડતાં ગામ ઉમટયું. સહુએ માનેલું કે રામસંગ કામ આવ્યો. આવીને જૂએ તો બાઇ બેઠેલી. બાજુ રામસંગને બદલે કોઈ અજાણ્યાનું શબ લીધેલું. મેદની પાછળથી ઝીણો અવાજ આવ્યો,

" રામસંગ ક્યાં ? " બાઇની આંખો પણ રામસંગને જોવા ચોતરફ ઘૂમતી, પણ રામસંગ ક્યાં ?

રામસંગનો પત્તો ન હતો

ગામને પાદર સહુ આવ્યું બ્રહ્મપુત્રને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો ગામને ખબર પડી કે રામસંગ તો નાસી છૂટેલો ને કોઇ બ્રાહ્મણ પુત્ર લીધે લગ્ને કોડ ભર્યાં જીવનના મૂલ્ય મૂકતો ગયો લોકોએ એના આત્માને રંગ દીધો, ભલકાર્યો. આખા ગામમાં એકજ વાત થતી ચોરેને ચૌટે, હાટે ને કુવા કાંઠે રામસંગની વાત થતી.

ઢેઢવાડામાં સાળના ફટાકા બોલતા તાણો કરતી ઢેઢડીઓ મર્મમાં બોલતી " અલી સાંભળ્યું ? ઓલો રામસંગ ભાગ્યો. "

" હા, ગામમાં હાલતો ત્યારે મૂછને વળ દઇ દઇને આંકડા ઊંચા ને ઊંચા રાખતો. "

" તઈજ ભાગી નીકળ્યો ને ? બાયડી પરણ્યો શીદ હશે ? પાળવવાની ને બચાવવાની તાકાત નહોતી, ત્યારે શીદ ગયો તો તેડવા મોટે ઉપાડે ! "

નાસી છૂટેલ રામસંગ પાસેની કડબની ગંજીમાં પોતાની મૂછના વળ પેઠે બેઠો બેઠો મીંદરી પેઠે વળ ખાઇ જતો. પણ નામોશી એનુ કાળજુ કોરી ખાતી મોઢું બતાવવાની હામ ન રહી એનેય ન સમજાયુ કે પોતે કેમ નાશી છૂટેલો

રાતનાં અંધારામાં એક મનુષ્ય ભીરૂતાનું કલંક ટાળવા કુવા કાંઠે આવ્યો બન્ને પત્થરની ફાંટ લીધી ને અંદર સરી પડ્યો બધીયાર કુવામાં પછડાટનો પડઘો પવનના ભમણા જોરથી વેરાઈ ગયો.

સવારમાં મડદુ તેલમાં વડુ તળાઇને ઉપર આવે એમ ઉપર તર્યું. સૌકોએ ઓળખ્યો, જીવ બચાવવા નાસી છૂટેલ રામસંગ જીવનના મૂલ્ય હારી ગયો ને વેડફી નાખ્યા.

રજપૂતાણી નામર્દની સ્ત્રી તરીકે જીવન જીવવા આ સંસારમાં હાંસી પાત્ર ન રહી. બીજે દિવસે એણે આત્મહત્યા કરી.

માગશર માસ ઊતરવાની તૈયારી હતી: ટાઢના ચમકારાને લીધે વહેલી મુસાફરી થઈ શકતી નહિ. તેથી મગનલાલ શેઠ, જમીને તડકાની રહણે દશ વાગ્યે ગાડું જોડાવી, વહુને આણું તેડવા નીકળ્યા. વેવાઈનું ગામ દૂર હતું એટલે સાથે વોળાવીયા તરીકે પોતાના ગામડાના એક દરબારને પણ લીધેલા. કણબીના વહીવારા બળદ ને માંહિ બેસનાર શેઠ એકલા એટલે ઝપટ મોઢે ગાડું માર્ગ કાપતું હતું. પાછળ ઘોડીના દાબડા ગાજતા જતા હતા. પાણીપંથી ઘોડી-ને વેગવંતા બળદની આજે હોડ રમાતી હતી. એક બીજાને આગળ જવા દેતા ન હતા, ને મગનશેઠ ગાદલા ઉપર લાંબા થઈને બન્નેને ભલકારા આપતા હતા. દિવસ મેર બેસતાં બેસતાં તો પંદર ગાઉ કાપી નાખ્યાં. શીયાળાનો ટુંકો દિવસ ને દશ વાગ્યે નીકળેલા. છતાંય સાંજ પડતાં પંદર ગાઉ કાપવાથી બળદ પણ થાકી ગયા હતા. વેવાઈનું ગામ સામે દેખાતું હતું. હવે ગામ ફક્ત દોઢ જ ગાઉ દૂર હતું, એટલે શેઠે દરબાર અને પટેલને જરા ભલકાર્યા એટલે બંનેએ જોર આદર્યું ને એક કલાકમાં તો ગામને પાદર પહોંચ્યા. મંદિરમાં ઠાકોરજીની શયન આરતીનાં ઘંટા વાગતાં હતા. ગામમાં સોપો પડવાની તૈયારી હતી, ત્યાં મગનશેઠે વેવાઈના ઘરની ખડકી ખખડાવી

"કોણ ?" કહેતાં પરભુશેઠ ખાટલામાંથી સફાળા ઊઠીને બેડ-કીએ આવ્યા, ને વેવાઈને જોતાં હેતથી ભેટી પડ્યાં. બન્ને શરીરે મજબૂત હતા. એકબીજાની છાતી ભીંસાઈ ગઈ, ને હેતના ઉભરા ઠલવાયા.

શેઠાણીએ ઝટઝટ રસોઇ કરી નાખી, ને સહુને જમવા બેસાર્યાં. ઠંડીનો ચમકાર હતો એટલે ઘી ધાર કરતાં કરતાં ઠરી જતું. દરબાર બંધાણી હતા. તે ઓસરીની કોરે ચાકળો નાંખી જમવા બેઠા હતા. આતિથ્યના આનંદમાં શેઠાણીએ જોયા વગર પીરસ્યું, ને અફીણના નિશામાં દરબારે ચોળ્યા કર્યું. દરબારે ભાવ્યું એટલું ખાધુ ને પછી મુડીયાવાળી પાસે થાંભલી સાથે બાંધેલી માણકી ઘોડીને ખવરાવવા માંડ્યું. પરભુશેઠ સામે ખાટલા ઉપર બેઠા હતા, પણ કાંઇ બોલ્યા નહિ. શેઠે દીકરીને આણું વળાવી વિદાય કરી. પાદરે ગયાં પછી પૂછ્યું: "આ દરબાર કોણ છે?" "અમારા મૅાનજી છે." કહી મગનશેઠ ગાડામાં બેઠા ને વેલાવેલા તેડવા આવવાનો આગ્રહ કરતા ગયા.

વળી બીજો નીકળ્યો એટલે પરભુશેઠે બોલાવ્યો, "કાં, રામા પટેલ ! ભાડે આવશો ?"

"હા." કહી પટેલ ઊભા રહ્યા.

"ઘી કેટલું ખાશો ?"

"કેટલુંક ખવાય ! અચ્છેર ઘી" કહી પટેલ શેઠ સામે જોઈ રહ્યા.

પણ શેઠ તો પોતાના કામમાં મગ્ન થયા એટલે પટેલ ચાલતા થયા.

શેઠ હમેશા બધા ગાડાવાળાને રોકે, પૂછે પણ એમનું મન માને નહિ એમના હૃદયને પ્રફુલ્લીત બનાવે તેવા શબ્દો કોઇ બોલતું ન હતું.

એક દિવસ શેઠ બેઠા હતા ત્યાં દેવા પટેલ નીકળ્યા. શેઠે એને બોલાવ્યા અને પૂછ્યુ, "કાં દેવા પટેલ ! ભાડે આવશો ?"

"હા" કહી પટેલ થોભ્યા

"ઘી કેટલુ ખાશો ?"

"શેર, બશેર ખવાય કેટલુ ખવરાવવુ છે ?"

"પણ ખાશો કેટલુ ?"

"કેટલુ કેટલુ શુ ? આપશો એટલુ ખાઇશ"

શેઠ ખુશી ખુશી થઈ ગયા ને બોલ્યા, "ભાડુ ગમે ઇ લેજો પણ કાલે તમારે આપણે દીકરીને આણુ તેડવા જવાનુ છે તો ગાડુ લઇને આવજો"

"સારુ." કહી પટેલ ગયા.

૩

મહેમાન તેડવા આવવાના છે અને ગામડુ ગામ હોવાથી જોઈતી જણસો અગાઉથી લાવવી પડે એમ હોવાથી મગનશેઠ ગાડુ ભરીને માલ લઇ આવ્યા હતા. બીજે દિવસે સાંજે પરભુશેઠનું ગાડુ આણું

તેડવા આવીને ઊભું રહ્યું. સાંજ પડી ગઈ હતી, ને મોડું થયું હોવાથી વેવાણે એકદમ ઉતાવળે કંસાર વિગેરે કરી નાખ્યા.

મગનશેઠે વેવાઈને જમવા માટે ઊઠવા કહ્યું પણ પરભુશેઠ આજે ચિંતાતુર હતા. "આ પટેલ વેર વાળશે કે નહિ" એ વિચાર એમના અંતઃકરણને કોરી ખાતો હતો. એમણે કહ્યું, "આ પટેલ અમારા મૉવાળી છે. પહેલા એમને જમાડી લ્યો."

મગનશેઠે પટેલને જમવા બેસાર્યા.

પટેલે થાળી ભરીને કંસાર લીધો. ને આખી વાઢી હલવાવી. ભેંસનું કુરીચા જેવું ઘી, ને મહા મહિનાની ટાઢ એટલે ઘીની ખડપલી ઉખડતી. પટેલ તો ચાવ્યા વગર કોળીયા ઉતારી જ જતા શેઠાણી ફરી કંસારની થાળી લઈને આવ્યા. એટલે પટેલે થાળી આગળ ધરી. શેઠાણીએ ખોબો ભરીને કંસાર નાખ્યો, ને બીજો ભરવા જતાં એના હાથ ધ્રૂજ્યા. પટેલ સમજી ગયો. એ પણ જમાનાનો ખાધેલ હતો, "શેઠાણી, થાળી જ ઠાલવી દ્યોને! ઊની હશે તો દાઝશો." ને શેઠાણીએ આખી થાળી ઠાલવી. વાઢી લાવી ઘી પીરસી દીધું, ને પટેલ બધું ખાઈ ગયો.

ચાર પાંચ માણસની રસોઇ કરી હતી અને આ પટેલ બધું ખાઇ જશે તો વેવાઈને શું ખવરાવશું એ ચિંતાએ શેઠાણીના મોઢા ઉપરથી તેજ ઊડી ગયું.

"પટેલ લાપશી લેશો કે?" પરભુશેઠ પાસે બેઠેલા મગનશેઠે કહ્યું.

પટેલ કાંઇ બોલ્યા નહિ.

એટલે પરભુશેઠે કહ્યું, "પટેલ શરમાળ છે. થોડી પીરસો."

શેઠાણી બજોઠા ઉખાડીને લાવ્યા, ને પટેલ એ બધું ખાઈ ગયા. શેઠાણી મૂંઝાણી ને બહાર આવી પૂછ્યું, "ભાત લાવું?"

"હા." કહી પટેલ થાળી ઉટકેલા જેવી ચોક્ખી કરીને બેઠા.

"બાપુ ! હોય !" કહી દિવાને મૂગામૂગા ડોકું ધૂણાવ્યુ. "ચોર પારખવા કે પકડવા મહેલા નથી" .

બે ચાર દિવસ વીત્યા ને બીજા ગામના અરજદારો અરજે આવ્યા એમ એકાદ પખવાડિયામા તો રાજ્યની સરહદ સુધીના માણસો રંજાડની અનેક ફરિયાદો રજૂ કરી ગયા દિવાનની ખાનગી ઘણીજ ચાપતી તપાસ અને ડારો છતાય, ચોરોનો અડ્ડો ઓછો થતો નહિ, કે રંજાડનારાઓ કાબૂમા આવતા નહિ દિવાનના દીલમાં ચિંતા રૂપી કીડો કોતરી ખાતો બેચેન બની ગયેલો વૃદ્ધ દિવાન બેસતા રાજાની કીર્તિને ઉજ્જવળ બનાવવા મથતો "બેસતો રાજા અને આવતી વહુ"નુ સૂત્ર નિરંતર એના સ્મરણ પટ ઉપર અથડાતું

રાજતંત્રની શેત્રંજમા અનેક મ્હોરાઓ હોય છે. ખટપટી અને ઈર્ષાળુ માણસોએ દ્વેષથી દિવાન વિરુદ્ધ ભભેરણી શરૂ કરી. પ્યાદા જેવો અણસમજણો યુવાન નૃપતિ તરંગી હુકમો કરવા ટેવાયલો હતો એણે એક સોમતીની વાત પકડી પાડી કપનાના ઓપ ચઢાવેલી ગજદારી ખટપટનો ભોગ બનેલ ભૂપાળ, દિવાન સામે વ્હેમાયો અનુભવી શાત, દિર્ઘદૃષ્ટિ અને કામેલ દિવાનને બોલાવી આક્ષેપ કર્યો "દિવાનજી ! ચોરને ઉશ્કેરવામા ને પ્રજાને રંજાડવામા તમારો હાથ હોય એમ લાગે છે. રાજ્યનો પગાર ઓછો પડે છે કે આમ પાળભાગ ખાવ છો?" ઓડા પેંડે ઊભો કરેલો રાજેન્દ્ર પોપટ પેંડે શીખવેલુ પઢી ગયો.

દિવાનની આખોમા વિચારોના ઓઘ ઊભરતા દેખાયા, ગમ ખાઈ જઈ વૃદ્ધ આમાત્યે દરિયાવ દિલમા, અનેક તડકી છાંયડીને ઓળગેલ હૃદયના કોઇ ખૂણામા એ શબ્દો સંઘરી લીધા. એક શબ્દ પણ ઉચાર્યા સિવાય એ ચૂપ રહ્યા.

'ભાન એ અર્ધી હા.' સમજી રાજાને પાસવાનોએ દિવાનનો હાથ હોવાની ખાત્રીપૂર્વક સમજણ પાડી. વ્હેમનાં વંટોળે ચઢેલ રાજાએ સચીવને

ન કહેવાનુ કહી નાખ્યુ છતાય ગભીર દિવાને માઝા ન મૂકી "તપાસ કરી બંદોબસ્ત કરીશ." કહી એ ઊઠયા ને પાછળ રવાડે ચઢેલુ ટોળું નફટ હાસ્ય કરતું ધસી આવ્યુ એના પગરવનો આછો ભણકારો વૃદ્ધના કાને અથડાયો દિવાન જાણ્યુ અજાણ્યુ કરી બહાર નીકળી ગયો.

સત્તાના શોખીન પણ ઉછાછળા અમલદારોએ ઉછરતા રાજાને હાથ ઉપર લીધો. શબ્દજાળમા ફસાયેલો યુવાન, અન્પટી ખટપટોના ઝોકમાં અટવાઇ ગયો ખટપટીઆઓએ દિવાનનુ કાસળ કાઢવાનો ઘાટ ઘડયો

"બાપુ! દિવાન જ ચોરીના કામમા પાવરધા છે"

"કેમ જાણ્યુ?"

"બત્રીશ લક્ષણા એ નરપુગવને કળાવિહિન કેમ મનાય?" બોલનારે બીજાઓની સામે જોયુ

"ખાત્રી?"

એકે રાજાના કાનના કાઇક ક્યુ, રાજા હસી પડયો "એય માગુ છે તો ઠીક"

રાજા રમકડુ બન્યો. શીખવ્યા મુજબ દિવાનનુ કાસળ કાઢનાર ટોળીના હાથમા એ હથિયાર બની રહ્યો યોજના ઘડાઇ અને સઘળા કામની જુમ્મેદારી સોપાયેલા એક સાગરીદે વાતને ઢાકપીછોડી ઓઢાડી એના પગરણ આદર્યા.*

---

* આગ, પાઘ ને ઔષધી, નાડી ને વળી ન્યાય
તરવુ, તાતરવુ, ને તસ્કરવુ, એ આઠે આપ કળાય
[દુકાને આગ પાડવી, પાઘડી બાંધવી, ઓસડીયા અને વૈદુ જાણવુ, ન્યાય કરવો, તરતા શીખવું, ફોસલાવી ખાવુ અને ચોરી કરવી એ આઠે કળાઓ કોઇની શીખવી આવડતી નથી એ તો સહુ અંતરના ઉકેલ મુજબ પોતપોતાની નીરાળી છે]

૨

રાજાએ ગામમાં પડહ વગડાવ્યો હતો કે આબાલવૃદ્ધ સહુએ રાજાએ બનાવેલ નવા કીલ્લામાં સવારમાં હાજર થવું. પ્રભાતમાં સહુ સુશોભિત વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ રાજઆજ્ઞાને માન આપવા નવા કોટમાં હાજર થયા.

કોટમાં ફક્ત એક મીલની ચીમની પેઠે લાંબો પોલો સ્થંભ ખૂબ ઊંચાઈમાં ઊભો કર્યો હતો, અને તે ઉપર હીરામાણેક જડીત મયૂર ગોઠવ્યો હતો. ઉગતા સૂર્યના કીરણો પડવાથી ઝવેરાતમાંથી તેજની શેડો ફૂટતી અને વક્રીભવન થઈ મેઘધનુષ્ય પેઠે સપ્તરંગી કમાનો તડકામાં આકર્ષક લાગતી. લોકો નવાઈ પામતા. કિલ્લામાં કાંઈ જ જોવાનું ન હતું. કોટની આસપાસ કોટડીઓ ઉતારી હતી અને ચો તરફ પોલીસો બંદૂક ઉપર સંગીન ચડાવી પહેરો ભરતા. જડ કિલ્લાની આસપાસ જીવતો કોટ રક્ષકોથી બનાવવામાં આવ્યો હતો.

મહારાજાની સ્વારી આવતાં લોકોમાં આનંદનો કોલાહલ વર્ત્યો. ઉત્સવ ઘેલા પ્રજાજનો અને નાગરિકોએ હર્ષના પોકારો કર્યા. રાજાના હાથીની અંબાડીમાં દિવાનને પડખેથી ઉતરતાં પોતાની અંગરખાની છાળ ભરાતાં કાંઈક શંકા પડી, પણ એણે ગણકાર્યું નહિ.

રાજાએ આવી આસન લીધુ. હજુરીઆઓ વીંટળાઈ વળ્યા ને તરતજ પેલા મયૂર તરફ આંગળી ચીંધી રાજા બોલ્યા.

"મારા રાજ્યમાં ખૂબ ચોરીઓ થાય છે. ચોર પાકા ને પાવરધા છે. એવા રીઢા અને બેપાન ચોરને રાજ્યના અમલદારોનું પીઠબળ છે; એમ મારે કાને ભણકારા આવ્યાં છે. એવો ત્રાસ હુ જરાય સહન કરી શકતો નથી. આ ભૂંગળું પોલું છે. તેના પર મેં અમુલ્ય હીરાનો બનાવેલ મયૂર ગોઠવાવ્યો છે. મયૂરને પગે તાર બાંધ્યા છે અને તે તારનો બીજો છેડો આ સામે દેખાય તે તોપો અને બંદૂકો સાથે જોડ્યો છે. તોપ, બંદૂકો ભરેલાં તૈયાર છે. મયૂરને

અડે એટલે, તરતજ એ તાર હલે ને તરતજ ભડાકા થાય. આવી સુંદર કળા બતાવવાનું માન આપણા રાજ્યના એક વિશ્વાસુ અમલદારને ઘટે છે." અને તરતજ એ પ્રમાણે મયૂરને અડવા માટે એક માણસને સીડી ઉપર ચઢાવ્યો. એણે જઇને હાથ લગાડયો ત્યાં તાર ખેંચાયા ને કાન ફોડી નાખે એવા અસંખ્ય અવાજો થયા. પ્રજા સ્તબ્ધ બની ગઈ.

"આ મોરને ચોરી જવાનું હુ ચોરોને આવ્હાહન આપું છું. દિવાનજી! જો આ મોર એક મહીનામાં નહિ ચોરાઈ જાય તો તમારો શિરચ્છેદ કરીશ." કહી રાજા ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો.

દિવાનના હૃદયમાં ધ્રાસકો પડ્યો. વિરોધીઓ રાજી થયા. પ્રજા સમસમી ઊઠી. આમાત્યનો દૈવ રૂઠ્યો હોય એમ સહુને લાગ્યુ. રાજ્યાસનના પાયામાં સળો પેસતો હોય એમ પ્રજાએ અનુમાન્યું.

"બાપુ! મારાથી ચોરી થાય?"

"તમે તો ચોરના જમાદાર છો." કટાક્ષમાં હજુરીઓ બોલ્યો, ને દિવાનની કરડી આંખ એના તરફ વળી. પણ એ નફ્ટ મનુષ્યના હૃદયમાં ક્ષોભ ન થયો.

દિવાને કાવતરું રમાતું જોયુ. માકડની હાર પેઠે સુખ દુઃખના કર્મના થર ઉખળતા એમણે માન્યા. 'જેવું ભાવી' કહી એમણે ઝટપટ ઘરનો રસ્તો લીધો.

ચિંતાના ચાકડે ચડેલ આમાત્ય સૂકાતો ચાલ્યો. આંખો ઊંડી ગઈ. બે ચાર દિવસમાં એના દેહમાં છુપાયેલું હાડપીંજર વસ્ત્ર સોંસરવુ ડોકીયું કરવા લાગ્યું.

દિવાનની દીકરી ગામમાંજ પરણાવેલી હતી. નોકરો મારફત એણે બાપના સમાચાર મેળવ્યા. એની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો શરૂ થયો. બાપના દુઃખ એ સાંભળી શકી નહિ, જીરવાયાં નહિ.

દિવાનના જમાઇ સામે બેઠા બેઠા જમતા હતા, તેમણે બાઇને

રડતી જોઇને મશ્કરી કરતાં પૂછયું, "કેમ ઓછું આવ્યું! બાપા યાદ આવ્યા!"

"મારા બાપનેહવે કેટલા દિવસની મહેમાની? રાજ્યકોપ ઉતર્યો એને કોણ પાછો વાળે?"

"રાજ્યઆજ્ઞા મેં સાંભળી છે. એકાદ મહીનામાં તો મોર ચોરાઈ જવાનો, ચિંતા શા માટે દિવાન કરે છે?"

"દુઃખના અનુભવીજ દુઃખની વેદના અનુભવી શકે, બાકી સંકટમા દિલાસો તો સહુએ આપે."

હાથમા લીધેલ કોળીઓ નીચે મૂકયો. હથેળીમાં અંજળી લીધી ને શેઠે જળ મૂકયું, "જ્યાં સુધી મોર ચોરી ન લાવુ ત્યાંસુધી તું મ્હારે અસ્પૃશ્ય છે. તારે પિયર આજેજ ચાલી જા."

ઑાડનું ચૉડ વેતરાયેલું જોઈ બાઈ કંપી ઊઠી. પતિની કડકાઈ એ પીછાની શકતી. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય એ સાસરેથી નીકળી પિયર પહોંચી. રડતી આંખોમાં લાલાશ જોઇ દિવાનજી ચીમળાઈ ગયા. પુત્રીએ વાત કહી, ને દિવાનજીથી ધ્રૂસકું મુકાઈ ગયું. જમાઇનું મૃત્યુ એણે દોડી આવતાં અટકાવ્યું. જો મોર ચોરાય નહિ તો પોતાનો શિરચ્છેદ થાય, ચોરાય તો ચોરનાર જમાઇ આટલા જાપ્તાથી પકડાયા વગર રહે નહિ ને હાથીને પગે થાય એટલુંજ નહિ પણ હું ચોરી કરાવું છું. ચોરીમા મારો હાથ છે, એમ સાબીત થાય; અને દીકરી જમાઈનાં રીસામણાં નફામાં રહે. દિવાનની આંખે ત્રીરાશી રચાઈ ગઈ.

પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારો ધીરજવાન દિવાન સમુદ્ર તટે પછડાટા મારતા મોજાઓ જેવા દુઃખના પ્રચંડ હલાઓ સહતોઉદ્વિગ્ન મને જોઈ રહ્યો.

૩

"શેરખાં! હજુ પેલા શેઠ કેમ ન આવ્યા?" કસુંબાનો અમલ ઉતરી જતાં બગાસું ખાઇને એક પહેરેગીરે પોતાની બાજુમાં બેઠા બેઠા હોકો પીતા જોડીદારને પૂછયું.

"એ આવે " લાંબી નજર નાખવા આખ ઉપર હથેળી મુકીને બીજાએ જવાબ આપ્યો. થોડી વારમા હાથમા મિઠાઈનુ પોટકુ લઇને શેઠ આવી પહોચ્યા, ને પહેરેગીરાનું ટોળું જામ્યુ અફીણને ખરલમા ઘૂંટી કસુબો બનાવ્યો ને અમલ લેવાયા ઉપર મિઠાઈના ખારભ જણા થયા અને તમાકુની મીઠી સોરમથી ઘેઘુર બનેલી આખોવાળા પહેરેગીરા વાતે ચઢયા

હમેશના રિવાજ મુજમ ખેવડી આનદ કરી શેઠ ગામમા ચાલ્યા આવતા રાજાનો સખત હુકમ તોડવાની કોઈની યે તાકાત નહતી રાતના આઠ વાગ્યા પછી નીકળનારને ગરદન મરાતો ફક્ત મૂડદાને અગ્નિજલ પહોચાડવા સ્મશાન જવા ડાઘુઓને છુટ રહેતી. મોરને ચોરવા માટે જાહેર કર્યા પછી તો સખત પ્રતિબધ રહેતો

શેઠ અને પહેરેગીરો જીવજાન મિત્રો બન્યા હતા સ્વાર્થી મિત્રાચારીની પાછળ રહેલુ વિષ પારખવાની અભણ પહેરેગીરામા બુદ્ધિ ન હતી ચીર પરિચિત બનેલ શેઠ વિશ્વાસુ બની ગયો હતો. લાલચુ બધાણીઓના મોઢા ડાભ્યા હતા એટલે ચોખી પહેરો પણ શિથિલ બન્યો હતો

એક દિવસ શેઠ પુત્રે કહ્યુ, "મીંયા સાહેબ ! હમેશા મિઠાઈ લાવુ છુ એટલે લોકો ટીકા કરે છે કહો તો એક સામટુ ગાડુ ભરી લાવુ, પણ નાખશુ કયા ?"

"અરે મારી કોટડી ખાલી કરી આપીશ હુ અહીં પગથારે પડ્યો રહીશ." જુમાખાના મોઢામા મિઠાઇની વાતે પાણી છુટ્યુ

ને શેઠ પુત્રે ગાડુ ભરી મિઠાઇ, ખાંડ, મધના ડબા ને કેટલાક છુપા ઓજારો લાવી ઓરડીમા ભરી દીધા. કોટડીને તાળુ માર્યું ને ઘેર ગયા

એ ચાર દિવસ વહી ગયા હમેશા ઓરડીમાથી મિઠાઇ કાઢતા, ખાતા ને મોજ માણતા ચોમાસાનાં દિવસો હતા. ઝીણો ઝરમર

ઝરમર વરસાદ આવતો હતો. શેઠે બજારેથી કંદોઇ પાસે લીલાગર નંખાવી માજુમ તૈયાર કરાવી, ને ટોપલામાં મૂકી લઇ ચાલ્યો.

ડાયરો ભરાયો હતો. બંધાણીઓ બધા ટાંપીને બેઠા હતા. ઊંટીયાનો લબડતો હોઠ પડે ને ખાઉં એ આશાએ પાછળ ભટકતું શિયાળ તાકી રહે એમ અફીણિયા બધા શેઠના રસ્તા ઉપર એની રાહ જોતાં લાંબી નજરે નીહાળી રહ્યા હતા.

દૂર દૂર શેઠને આવતા જોયા. એમની આંખોમાં તેજ આવ્યા. પગમાં થતાં કળતર મોળાં પડ્યાં ને ઉલ્લાસમાં આવી ગયા.

ટોપલી જોઇ એકે પૂછ્યું, "આ શું ?"

"અરે માજુમની સોડમે તો ગામને ગાંડું બનાવ્યું છે. મને થયું કે હું ય લઈ જાઉં."

"વાહ. શી સોડમ આવે છે ?" બધાના મોઢામાં પાણી આવ્યાં ને હોઠ ચાટવા લાગ્યા.

નાસ્તાપાણી પછી શેઠ તરતજ ઊઠયા, ને આજે તો વ્હેલા વ્હેલા ઘર તરફ વળ્યા. બે ઘડીમાં ઘારણ આવ્યું ને પહેરેગીરો લીલાગરના નીસામાં ઢળી પડયા. અંધારૂં થતાં લપાઇ બેઠેલા શેઠે ઓરડી ઉઘાડી પોતાના ઓજારો કાઢ્યા ને અંદર પેસી ગગન સાથે વાતો કરતા પોલા ભૂંગળા સાથે નીસરણી ટેકવી એ ઉપર ચઢ્યો, ને માથે ઉપાડેલ ખાંડની ટોપલી સીડીના છેલ્લે પગથીયે ભરાવી. વરસાદના ફોરાં પડતાં મધમીઠી ભેજવાળી ખાંડ લોચા બની ગઈ હતી. ભેજ લાગ્યો હતો, તેમાં થોડું ઝાપટું આવ્યું ને પ્રવાહી બનેલી ખાંડ અંદર ઉતારવા ટોપલીને પોલા ભૂંગળા વાટે વહેતી કરી. ખાંડ અંદર ઉતરી ગઇ. બીજી ટોપલી ઉપર નાખી, એમ આખો કોથળો ખાંડ એણે ભૂંગળામાં ઉતારી નાખ્યો. ભૂંગળું ભરાઇ ગયું. મયૂર સાથે બાંધેલ તાર ખાંડના થરમાં ચોટી ગયાં ને બંદૂક તોપ સાથેનો તારનો સંબંધ શિથિલ બની ગયો. મોર લઈને એ નીચે ઉતર્યો. પણ ઉચાટને લીધે નીચે

જોતાં એના કાળજામાં ફડક પેસી ગઇ હતી. આંખ મીંચી એ ધીમેધીમે નીચે ઉતરી ગયો.

નીચે ઉતરી, એણે ઓરડીનો સામાન પામેના કુવામાં પધરાવ્યો. સાફ કરી છણુછણુ છીંકો આવે એવી ઓરડી ખુલ્લી મૂકીને પોતે ગામને રસ્તે પડયો.

ગામમાં પહોંચતાં તો ખૂબ મોડું થઇ ગયું. અંધારે જતાં પહેરેગીર પકડે તો સવારે રાજા હાથીને પગે કરે. એ દહેશત એના કાળજામાં ધીમો પણ છુપો ધ્રૂજારો લાવતી.

એણે માથે પછેડી ઓઢી નાનું મરી ગયેલું બાળક મૂડદું ઉપાડે એમ એણે મયૂરને ઉપાડયો ને ઉપર પટેડી ઢાંકી સાત ખોટનો એકનો એક દીકરો મરી ગયો હોય એવાં રૂદન આદર્યાં. એણે ગામ વીંધી ભરબજારે આગળ વધી સોનાપુરનો રસ્તો લીધો. એનાં રોણાંથી પહેરેગીરાએ એને રોકયો નહિ. એનો વલોપાત, એની રૂદનની હલક, સાંભળનારના કાળજામાં દીલસોજી ઉત્પન્ન કરતાં. દિશાઓ પણ એનાં રૂદનમાં સૂર પૂરાવતી.

એક ગલીમાં એ વળ્યો ને ઝરૂખામાં દીવાના પ્રકાશે ચોપાટ રમતાં દંપતીએ રૂદન સાંભળ્યાં. બાઇનું કાળજું કંપી ઊઠયું. પોચા હૃદયની સ્ત્રી પારકા દુઃખે દુઃખી થઈ. એનાથી બોલાઈ જવાયું, "અરર બીચારાનો એકનો એક દિકરો મરી ગયો લાગે છે."

સ્ત્રી હઠ પાસે પુરુષનું ચાલ્યું નહિ. એણે ચોપાટ ઉલાળી મૂકી. ઊભો થઇ ગયો ને ખીંતીએ પડેલ પછેડી ઉપાડી માથે ઓઢી પેલા આગળ જનારને પગલે પગલું દાબી મૂંગોમૂંગો પાછળ ચાલતો થયો.

સ્મશાન આવ્યું, રાતવાસો ઘરમાં નહિ રાખવાની બીકે ગંજાવર નગરમાથી અનેક મૂડદાં આવી ગયાં હતાં. પણ રાત્રે અગ્નિદાહ નહિ દેતાં સવારે આપવાના રિવાજ મુજબ ડાઘુઓ પાછા ચાલ્યા ગયેલાં. આગળ ચાલનારે મૂડદાં ઓળંગ્યા. ગણ્યાં ને સામે દેખાતા ઝાડ નીચે ખાડો ખોદી, ખાળે લીધેલો મયૂર અંદર ભંડાર્યો. ધૂળવાળી અને પાછો વળ્યો, એના ચ્હેરા ઉપર આત્મસંતોષ હતો. એની આંખમાં વિજયનો નશો હતો.

પાછળ ચાલનાર પુરુષ મૂડદાં વચ્ચે સૂઈ ગયો. કાટીયા પેડે પછેડી ઓઢી લીધી. અને શ્વાસ રૂંધીને પડયો રહ્યો. પાછા આવીને જૂએ તો મુડદું વધેલું. એને ફાળ પડી. કોઇએ પાછો લીધો હશે ? એણે પોતાની પાસેની લોઢાના ફળાવાળી અણીદાર લાકડી એકેક મુડદામાં ઘોંચી જોઇ. કોઇ સળવળ્યું નહિ. એણે આંખો ચોળી પણ કાંઇ દેખાયું નહિ. કાન સરવા કર્યાં પણ સંચળ સંભળાયો નહિ. કોઇ આવ્યું ગયું નહોતું એની એને ખાત્રી હતી. 'ગણતાં ભૂલ્યો હોઇશ' એમ મનનું સમાધાન કરી એ પાછો ગામમાં પેસી ગયો.

પેલાએ ઊઠીને મયૂર ખોદી કાઢયો. ધૂળ ખંખેરી સાફ કર્યો ને પાછો પછેડી નીચે સંતાડી ઉતાવળે પગલે ગલીકુંચીને રસ્તે ઝપાટાપૂર ઘેર પહોંચી ગયો.

બારણું ઉઘાડી મેડી પર ચઢયો. મ્લાન વદને બેઠા બેઠા રાહ જોતી સ્ત્રી પાસે ગુસ્સામાં મયૂર પછાડચો, "જો રાંડ ! આ પેલાનો મરી ગયેલો છોકરો."

બાઇની આંખો આશ્ચર્યમાં ફાટી રહી. એ પાછી હઠી ગઈ.
પુરુષે મયૂર ઊપાડી ત્રીજે માળ તાટ સાથે બાંધી દીધો.

૪

આખાયે ગામમાં હાહાકાર વાગી ગયો. આટઆટલો સખ્ત બંદોબસ્ત છતાંય કાળામાથાનો માનવી મોર ચોરી ગયો. ચોકીદારોના શ્વાસ પ્રાણ ઊડી ગયા. રઘવાયા રઘવાયા તેઓ અહીં તહીં દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. મહારાજાએ ઊઠતાંજ મોર ચોરાયાના સમાચાર જાણ્યા. મુદતની છેલ્લી મધરાતે મયૂર ચોરાઇ જતાં ખુશામતીઆઓના મોઢાં અગ્નિ સોંસરવા કાઢેલ શરીર જેવા કાળાશ મારી ગયા. ગુસ્સે થયેલ ભૂપાલે ચોકીદારોને હાથીને પગે કરવાનો તરંગી હુકમ મનસુબા પ્રમાણે જાહેર કર્યો.

કંગાળ ચોકીદારો કળકળતી આતરડીએ ઘુંટણીએ પડ્યા. આંખમાંથી વહેતા ચોધાર આસુડે જમીન ભીજવી નાખી. પડખે બેઠેલા અંતરના ઉલ્લાસમા નવપલ્લવ થયેલી રોમરાયવાળા દિવાને મહારાજા તરફ જોયું. હાથ જોડયા અને કહ્યું, "બાપુ! એનેય ચોર શોધી લાવવાની તક આંપો તો?"

ચોરોના દીલમાં જીવનઆશાનાં અંકુર ફૂટયાં. એમણે દિવાનને અંતરની હજારો આશીશો પહોંચાડી. મહારાજા તો રમકડું હતા, આમે લળે ને આમે લળે. ચોર શોધી લાવવાની અઠવાડિયાની મુદત આપી.

ચોકીદારોમાં ચાર પાંચ ખેલાડી નર હતા. તેમણે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો. ગામને પાદર પડેલ નટવાની ટોળીને પકડી આંણી. ગામના મધ્ય ચોકમાં આભ સાથે હરીફાઈમાં ઉતરે એવા ગગનચૂંબી વાંસને ઊંચો ઊભો કર્યો, અને જેમ ખીસકોલી ઊંચુ પૂંછડું લઈ ભય-વખતે સડેડાટ ઝાડના થડ ઉપર દોડી જાય એમ નટવે કચ્છ મારી વાંસ સાથે પગ ભરાવતો વાંદરા મીસાલે તલપતો ને ચોટતો સડેડાટ ટોચે પહોંચી ગયો.

એણે પોતાની ભેટમાં ખોસેલી પોલી ભૂંગળીમાં વાંસનો છેડો ખોસ્યો ને જાણે આ આલ્હામાં સુતો હોય એમ નિશ્ચિંત જીવે હાંબો

થઇને સૂતો. કુંભારના ચાકને ગોળ ફેરવે એમ નીચેના માણસે વાંસને ફેરવ્યો અને ફેરફૂદડી પેઠે ધમરધમર ગોળ ફરતો નટવો સહુના મુખથી અરેરાટી કઢાવતો, "અરર્‌ હમણાં પડશે." સહુના જીવ તાળવે ચોંટી ગયા. અનિમિષ નયને સહુ ઊંચું તાકી રહ્યાં.

એ આખા ટોળામાં ફક્ત એકજ માણસ ઊંચું જોતો. ફડકી ઊઠતો ને નીચું જોઈ જતો. એના કાગળમાં ઊંચાઈનું માપ ધ્રૂજારી વહુટાવતું. પાસે ઊભેલા ચોકીદારે એનું કાંડુ પકડ્યું. પેલો ઝબકી ઊઠ્યો, "શું છે ભાઈ?"

એને ચોકીદાર બાજુએ લઈ ગયો, ને કહ્યું, "કાંઇ નથી, પણ પેલો મોર......"

બાજુમાંજ વેશબદલો કરી ઊભેલ રાજાએ બન્નેને ઘુસપુસ કાન ફફોસગી કરતા જોયા. એમણે કાન સરવા કર્યા ને સાંભળ્યું, "લાવી દઉં?"

રાજા ખસ્યો, એણે શેઠને પાસે બોલાવ્યો ને કહ્યું, "ક્યાં છે?" રાજા ઓળખાઈ ગયો.

શેઠ ભયથી ખંભચ્યો, "બ્હી નહિ. મયૂર તારો." કહી રાજાએ એને આશ્વાસન આપ્યું, ને ત્રણેય ગયા મસાણ તરફ.

ખોદીને જુએ તો ખાડો ખાલી. શેઠથી ચીસ પડાઈ ગઈ, "બાપુ! મોરમાં ચોર પડ્યા." ત્રણેયને ધ્રાસકો પડયો, "ચોર માથાનો લાગે છે."

"બાપુ! ચોકીદારોની ફરજ ઉતરી. મને અઠવાડિયું આપો. પણ બધી ગંધીયાણાની દુકાનો બંધ રહે. ને મારી દુકાન સિવાય કોઈથી દવા વેચાય નહિ."

ગામમાં ડાંડી પીટાઈ. ઢંઢેરો સાંભળી ગામ આખામાં કોલાહલ થયો. ગાંધી બધા ચપોચપ દુકાનો બંધ કરી, ખભે કુંચીઓના ઝુડા લટકાવી બગલમાં ચોપડાનાં પોટલાં લઈ ઘર તરફ ઉપડ્યા.

બીજે જ દિવસે એક ડોશી લેપ લેવા આવી. શેઠ ઊઠયા. ખભે

બેસ નાખ્યો. અને ડોશીની પાછળ પાછળ ગયા. ઘર જોયું ને તરત જ રાજદરબારે પહોંચ્યા. "બાપુ! ચોર જડયો." દિવાનની આંખો ચમકી. પોતાનો જમાઈ આવા વિકટ કાર્યોમાં ઝંપલાવે, જીવમટોસટનાં સાહસ ખેડે અને વિજય પામી પાર ઉતરે એથી બીજા હર્ષની વાત એમને શી હોય? બધાય ઉપડયા. ને શોધી કાઢેલ ચોરના મકાનમાં પેઠા. હીંડોળા ખાટે હીંચતો પુરુષ ઊઠયો. આગળ ચાલતા શેઃને પારખ્યો. રાજા અને દિવાનના પગમાં પડયો. "બાપુ! આપે......... તસ્દી......... .....?" દિવાન તરફ એ ફર્યો ને કહ્યું, "મને કહેવરાવ્યું હોત તો હું મયૂર આપી ન જાત? મારે શુ કરવો હતો?"

"ત્યારે ચોરી કેમ લાવેલા?"

"અરે આ બૈરાંને પહોંચાયું નહિ. એની હઠને લીધે જ મારે આ કામ કરવું પડયું. બાકી તો આવા કામ તો છોકરાંય કરે." રાજાનો શ્વાસ થંભી ગયો. આ ચોર તે કઈ જાતનો!

દિવાન તરફ રાજા ફર્યો. ને પૂછ્યું. "દિવાનજી આમણે ચોર શોધ્યો કઇ રીતે?"

ચોકીદાર આગળ આવ્યો. ગૌરવભર્યું એનું મોઢું ખીલી ઊઠયું, ને બોલ્યો. "બાપુ! ચોર મયૂર લેવા ઊંચે ચડેલ હોય એટલે એને ઊંચાઇએ ચઢતાં પડતા ધ્રાસકાનો ખ્યાલ હોય, અને તેથી એને કમકમા આવે. આ શે'ની આંખમાં ઊંચાઈના માપની બીતી હતી. મે એમને પારખ્યા."

"ને બાપુ! મેં મસાણમાં મારેલ ભાલાનો ઘા તો એવો ઝેરી હતો કે એનો મલમ પાકા ચોર સિવાય કોઇ જાણે નહિ. એ મલમ લેવા આ ડોશી આવેલી ને મેં એનો પીછો પકડી ઘર શોધી કાઢ્યું."

ને પેલાએ આગળ આવી છાતી ઉપરનું વ્રણ બતાવ્યું. સહુ એક બીજા સામે જોઈ રહ્યા. દિવાનના શબ્દોના રાજાના કાનમાં ભણકારા વાગવા લાગ્યા. "ચોરને પકડવો કે પારખવા સહેલા નથી."

હોળી ગયાને માડ પદિર દિવસ વિત્યા હશે ચૈત્રનો તાપ તપતો હતો ચોમેરથી બાળી નાખે એવી અગ્નિની ઝાળ જેવી પવનની લૂ વાતી હતી, અને કાનસોરી લાન્ચોળ બની દાઝી જતી હોય એમ શેકાઈ જતી પશુપખીયો અસહ્ય ગરમીને લીધે ઝાડની ઘટામા લૂપાતા છૂપાતા બેસી ગયા હતા વગડો સાવ નિર્જન હોવાથી ત્રાસનું વાતાવરણ જમાવતો નીરવ બની ગયો હતો તેવે વખતે બે યુવાનો ઘોડા ઉપર બેસી પુરપાટ ધસ્યે આવતા હતા બન્નેનો ગૌરવર્ણ, ફૂટતી મોસરી, તેમના યૌવનને સ્પષ્ટ કરતા ગરમીએ એમના રૂપમા લાનાશ આની હતી, મૂછના કોગ ઉપર પ્રસ્વેદના બિંદુઓ જામ્યા હતા એમના યૌવનનો થનગનાટ તૃષાના ત્રાસને લીધે અદૃશ્ય બન્યો હતો બન્ને તૃપાતુર હોવાથી એમની આખો બિહામણી દેખાતી

ગામના પાદરમા તળાવ હતું ઉચી ગઢ જેવી પાળ, દૂર દૂરથી એ માણસોને તૃષા છીપાવવા સાદ કરતી હોય એમ ચાડીકા જેવી અહોનિશ તપ કર્યા કરતી સોસાઇ જતા કંઠે બન્ને યુવાનો ઝપટભેર તળાવ તરફ ધસ્યા, ને પાળ ઉપર ચઢ્યા એમના મોઢા ઉપર આવેલુ ક્ષણિક તેજ અદૃશ્ય બની નષ્ટ થઈ ગયુ ભયકર ઝઝાવાતે, ચડેલા

ઘૂઘવતા દરિયામાં પહાડ જેવા મોજા ઉપર જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતાઓને દૂર દૂરથી આવતી હોડી હાથવેંતમાં આવી ડૂબી જતાં જુએ કે અમોઘ દુઃખ સહન કરી, રાત દિવસના ઉજાગરા વેઠી આશાએ જીવનારને નિષ્ફળતા મળે. હાથમાં આવેલું રત્ન ખોવાઈ જાય ત્યારે જે સ્થિતિ થાય, એવી આ બન્ને યુવાનોના ચ્હેરા ઉપર ગમગીની પથરાઈ ગઈ. નાનો હિંમત હારી ગયો. એ નિરાશ બની અંધારાં આવવાથી તળાવની પાળે ઊગેલા કેરડાની તલકચાંદરડાં જેવી નામની છાંયડીમાં નિસાસો નાખીને લાંબો થયો. એની આંખે લાલપીળાં ચકરડાં દેખાવા લાગ્યાં. પાસે ઊગેલો જવાસો તેમની મશ્કરી કરતો હોય એમ ધીમે ધીમે પવનમાં લહેરાતો હતો. ચોતરફ ઝાડો પાન ખરી જતાં સૂકાઈને ઠૂંઠા જેવા બની ગયાં હતાં. ત્યારે પારકું દુઃખ જોઈ કોળાતો જવાસો લીલોછમ બની આખા તળાવ ઉપર પોતાનું નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય ભોગવતો. એ છેતરામણા જવાસાને લીલો જોઈ તળાવમાં પાણી હશે એમ ધારી આવેલા યુવાનોએ પાણી વિનાના ભયંકર લાગતાં સરોવરની પાળે ઊભા રહી આખા દૃષ્ટિપટ ઉપર નજર ફેરવી. પણ ક્યાંઈ પંખીનેય ઊડતું દીઠું નહિ. થોડેજ દૂર ગામડું હતું. પાણીનું ખૂબ દુઃખ હશે એમ તો એનેય કલ્પના આવી ગઇ, પણ જીવ બચાવવા અનેક કાળાધોળાં કરવાં પડે, એમ વણિક બુદ્ધિ વાપરી, નાનાને લઈ દૂર દૂરનું સગપણ યાદ કરી, જૂનો નાતો તાજો કરવા ઘર પૂછતા ગામમાં ગયા.

ચોરે બેઠેલા એક વૃદ્ધ માણસે હુક્કાની નળી મોઢામાંથી બહાર કાઢી. ધુમાડાના ગોટ કાઢતાં આંગળી ચીંધીને દૂર ભાંગલી ખડકી બતાવી. ડોસો ચાલ્યા જતા યુવાનોની પાછળ જોઇ રહ્યો.

યુવાનોએ ખડકીની સાંકળ ખખડાવી, ને આંગણામાં લીમડાના ઝાડ તળે માંચી ઉપર બેઠાં બેઠાં રેંટીઓ કાંતતાં ડોસીમાને તીરાડેથી જોઈ સાદ કર્યો, " કાં દેવકોઈ ઘેર છો કે ? " " કોણ...ઈ......" કહેતાં ડોસીએ રેંટીઓ બંધ કર્યો. પૂણીને ત્રાક સાથે ચોંટાડી અને

ખડકી ઉઘાડવા આવ્યાં. વૃદ્ધાવસ્થાથી બધા અંગો વાંકા વળી ગયાં હતાં. હાથ, પગ મ્હોંની ચામડી, યુવાનીનું લોહી ઓસરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં તમરી બની ગઇ વતી, ને આંખે પૂરૂં દેખાતું ય નહિ હોવાથી આંખ ઉપર હાથ મૂકી ડોસીએ નજર લંબાવીને પૂછ્યું, "કોણ...છો...ભા..."

"એ કંઈ, ઈ તો હું ધનજી."

ડોસીએ કાંઈ યાદ આવતું હોય એમ પૂછ્યું, "કોણ! દેવજી ભાઇનો ધનો!"

"હા. કંઈ બા." કહી ધનો ઓશરીની કોરે બેઠો.

"મોટો થઈ ગયો. મેં તો તને જોયો હતો ત્યારે તો તું નાગો નાગો શેરીમાં રખડતો. ઓળખાતોયે નથી. પણ તું કયાથી આવી ચડયો?" ડોસી હર્ષઘેલા બન્યાં ડોસીના હૃદયમાં આનંદનો ઉભરો આવ્યો. મહામુશીબતે ઊંચી બેસી શકે, લાકડીને ટેકે માંડ ચાલી શકે એવી સ્થિતિ હોવા છતાય હર્ષના ઉમળકાથી એકદમ ઊઠયાં ને ધના પાસે જઈ ઓવારણાં લીધાં, ને ફળીમાં ઊભેલા હકા સામે જોઈ પૂછ્યું "ધના, આ કોણ છે?"

"કોઈ, એ તો હું. કુબેર શેઠનો હકો."

"એ હો હો. ભાઈ તુ કયાથી?" કહેતાં ડોસીએ હકાનાં પણ ઓવારણા લીધા. ત્યાં તો વહુએ ઓરડામાંથી ચડા પાણીના લોટા લાવીને મૂકયા.

પાણી પાઈ બન્નેના કુટુંબના કુશળ સમાચાર ફઈબાએ પૂછ્યા, ને પછી વિસામો ખાઈ ગામની નવાજૂની ઊખેળી. જૂના જમાનાના ડોસી નવા જમાનાના માણસો સાથે વાતે વળગ્યાં, ને ત્રણ ત્રણ પેઢીની ઓળખાણ કાઢી. નામ પૂછી સહુનાં ઘરની વાતો પૂછવા માંડીને બન્નેને અકળાવી નાખ્યા. પરશેવે રેબઝેબ બનેલા બન્નેને ઠંડક વળી. ડોસી તો આનંદમાં રમણે ચડયાં. પિયરીયાં મળ્યાં પછી સ્ત્રીઓને બીજુ કયું મગું વધારે વહાલું - લાગે? પિયરની કૂતરીએ કયાંથી!

બન્નેએ ઊઠી ઘોડા સાબદા કરવા માંડયા. પણ ડોસીએ આગ્રહ કરી રોકયા. ખૂબ ખેંચતાણ કરી, સમજાવી દઈ રાતવાસો રહેવા કબૂલ કરાવ્યું ને "વાની મારી કોયલ આવી ચઢી છે તમે કયાં રોજરોજ આવવા બેઠા છો." કહી વહુઓ પાસે ડોસીએ કસારનાં આંધણ મૂકાવ્યાં.

ડોસીએ રેંટીઓ ચાલુ કર્યો. બન્ને સામાં ખાટલો નાખીને બેઠા. ડોસીએ ઊંડી ગયેલી આંખો લંબાવીને પૂછયું, " દીકરા ! શા મશે ?"

" ઘીની ખરીદે જવું છે. " ધને કહ્યું.

" હું ચામડા લેવા નીકળ્યો છું. " હકે કહ્યું.

ડોસી કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ બન્નેની આંખોમાંથી કાંઈક વાંચતાં હોય, એમની આંખો ડોસી સાથે વાતો કરતી હોય, એમ ડોસી બે ઘડી તાકી રહ્યા, ને પછી હસતાં હસતા બીજી વાતે વળ્યાં.

સાંજ થતાં ડોસીના દીકરાઓ આવ્યા. પાટલા નખાયા, ને સહુ જમવા બેઠા. ધનાને સહુની સાથે પંગતમાં કાંસાની થાળીમા જમવા બેસાર્યો અને હકા માટે ઓસરીની કોરે થાંભલી પાસે પાટલો નંખાવી પિત્તળની થાળીમાં પીરસાવી ડોસી હકા પાસે સામાં ચાકળો નાખીને બેઠા.

પંક્તિભેદ જોઈ ધનો અને હકો એક બીજા સામસામુ જોઈ રહ્યા. એકજ જ્ઞાતિના હોવા છતાં અને અંદરો અંદર સગાવહાલાં હોવા છતાંય આમ પંક્તિભેદ ડોસીએ શા માટે પાડયો હશે ? હમણાંજ પાણી તો એકજ કળશ્યે પા હતુ. ઘડીમાં ડોસીની બુદ્ધિ કેમ ફરી ગઈ? બન્નેનાં મનમાં એકજ વિચાર ચાલતો હતો. પણ હકાના હૃદયમાં થતી વ્યથાએ એનું કાળજું ચીરી નાંખ્યું. એનું હૃદય વલોવાઈ ગયું. પણ સમયસૂચક હોવાથી અપમાન ગળી જઇ, કાંઇએ દુઃખ બતાવ્યા વગર ઉપરથી હસતો રહી કાંઈ બોલ્યા સિવાય જમી ઊઠયો. બેમાંથી એકેયે એકે શબ્દ ઊચ્ચાર્યો નહિ, ને થાક્યા પાક્યા પવનની લ્હેરમાં ફળીમાં ખાટલા નંખાવી સૂઈ રહ્યા.

વ્હેલા પરોઢમાંતો બન્નેયે ઘોડે પલાણ માંડયાં, ને પોતાને રસ્તે પડયા

૨

પોતપોતાનુ કામ પતાવી, માલનાં ગાડાં ભરી બન્ને પાછા વળ્યા રાતવાસો પેના ફઇબાને ગામજ થાય એમ હતુ ગામડુ દેખાતા જ ધનાને પેલી રાત યાદ આવી, ને એના મ્હેરા ઉપર હાસ્ય સ્ફૂર્યું હકાની મશ્કરી કરવાનુ એના હૃદયમા ઊંડુ ઊંડુ મન થયુ ને એણે રાતવાસો ફઇબાને ઘેરજ રહીશુ એમ ગાડાવાળા સાથે વાતો કરી નક્કી કરવા માડયુ

પણ હકાના હૃદયમા ભખારો ઊઠયો કાળજી ગયેલા અંગારા ઉપરથી ફૂકી નાખતા રાખ ઊડી જાય ને લાલચોળ જેવો અંગારો દેખાય એમ ભૂલાઈ ગયેલી વાત યાદ આપતા વિમાસે પડેલુ દુખ તાજુ થયુ હકાની આખમા ખૂન્નસ ભરાયુ ને એણે મુકામ નહિ કરતા આગળ કૂચ કરવાનો આગ્રહ કરવા માડયો પણ ગાડાવાળાના બળદો થાકી જઈ ડૂલવાની તૈયારીમા હતા વળી દિવસ પણ બહુ નહોતો સૂર્યનારાયણને ડૂબવાની તૈયારી હતી ભાણુ ખૂટ્યે, ગામ વેગળા પછી આગળ વધવુ ભયભરેલુ હતુ એ ને મને કમને હકે મૂગે મોઢે સહુનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો, ને ફઇબાના ગામને પાદર ગાડા પહોચ્યા ત્યારે હકે પાદરમા જ પડયા રહેવાનુ ધનાને કહ્યુ ધનાની ઇચ્છા ફઇબાને ઘેર જવાની હતી પણ હકાના મ્હેરા ઉપર નૂર ન હતુ અપમાન એને અસહ્ય થઈ પડયુ હતુ

એવામા ડોસીનો દીકરો ત્યાં થઈને નીકળ્યો એણે મહેમાનને ઓળખ્યા અને આગ્રહ કરી, બાવડુ ઝાલી ઘરે લઈ ગયો હકો શરમાતો શરમાતો ખડકીમા દાખલ થયો, પણ ડોસીએ તો એવા જ ભાવ અને ઉમળકાથી બનેના ઓવારણા લઈ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. એમા પક્તિભેદ ન હતો

બેઠા પછી ડોસીમાએ પૂછ્યુ, "માલ લઇ આવ્યા ભા!"

"હા; ફઇબા." કહી બન્ને ચૂપ રહ્યા.

"કેવીક સોંઘવારી હતી ?" કહી ડોસીએ નજર લંબાવી બંન્નેનાં ચ્હેરા સામે જોયું; પણ સંધ્યાના આછા અજવાળામાં બરાબર સુઝયું નહિ, કે સમજાયું નહિ. ડોસી જરા ગૂંચવાયા, અને છેવટે થોડી આડી અવળી વાતો કરી એમના હૃદયમાં થતા વિચારોને બીજે રસ્તે વાળ્યા અને વાતચીતમાં એમનું હૃદય વાંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એટલામાં પાટલા નખાયા, અને થાળીઓનાં રણકારે જમવા ઊઠવાનો વખત સૂચવ્યો એટલે સહુ ઊઠયા. ડોસીમાએ દીવો ઊંચો લઈ, ઝીણી આંખો કરીને ફરી બન્ને ભાઈઓ તરફ જોયું ને સ્મીત હાસ્ય કર્યું.

સહુ જમવા ઊઠયાં. ડોસીએ હકમશીને બાવડું ઝાલી થાંભલી પાસેથી ખેંચ્યો અને પંગતમાં પાટલા ઉપર બેસાર્યો. પાછળ આવતો ધનો આગળ વધે તે પહેલાં ડોસીમાએ ધનાને કહ્યું, "ધના, ભા અહીં મારી પાસે બેસ. આપણે બેય થોડી વાતો કરી લઇએ." કહી ડોસીએ ધનાને ઓશરીની કોરે બેસાર્યો, ને પોતે પડખેની થાંભલીનો ટેકો લઈને બેઠા.

ધનો પિત્તળની થાળી જોઇ તપી ગયો. હકમશી ગયે વખતે અપમાન ગળી ગયો હતો પણ ઉછાંછળાં દેખાતા ધનાથી જીરવાયું નહિ. એ ક્રોધથી ધ્રૂજી ઊઠયો. એની આંખો પંગતમાં બેઠેલા હકા તરફ ચકળવકળ ફરવા લાગી. ધુંવાકુંવા થયેલા ધનાને ડોસીએ કહ્યું. "ધના, હમણાં તું જમી લે. પછી આપણે નીરાંતે વાતો કરશું." કહી ડોસી ઊઠી ગયા, ને ફળીમાં પાથરેલા ખાટલે જઇ જરા આડે પડખે થયાં.

સહુ જમી ઊઠયા, અને ડોસીના ખાટલાની આસપાસ વીંટળાઈને બેઠા. ડોસીના દીકરાએ સહુને સોપારી કાતરીને આપી. ત્યાં તો ડોસી ખાટલામાં બેઠા થયા, અને અમી ઢાલવતી આંખો ધના ઉપર ઢારી, ને કહ્યું, "ધના, બેટા! તને દુઃખ થાય છે એવું હકાને ગયે વખતે નહિ થયું હોય? એમાં આટલું બધું ખોટું લગાડાય? જો, સાંભળ, તું ને

હકો અહીં આવ્યા ને પાણી પીધું ત્યાં સુધી તમે બન્ને વાણિયા હતા. જમવા ઊઠતા પહેલાં તમે બન્ને વિચારે ચઢયા હતા. 'તું ઘી લેવા જતો એટલે તને વિચારો આવતા કે " સુગાળ હોય ને ઢોર ખૂબ દૂધ કરતા હોય, તો ઘી સોંઘું હોય. એવું પ્રભુ રાખે તો ? " માટે તારી ભાવના તે વખતે દયામય હતી, ને હકો જતો હતો ચામડાં લેવા. ખૂબ ઢોર મરતાં હોય, દુકાળ હાહાકાર વગાડતો હોય, રોગચાળો ફાટી નીકળ્યો હોય, તો ચામડાંનાં ઢગલે ઢગલાં હોય, ને ભાવ પણ શોંઘો હોય. પ્રભુની એવી લીલા હોય તો ? " એની ભાવના દુષ્ટ હતી. માટે મેં તને પગતમાં બેસાર્યો ને હકાને દૂર બેસાડયો. સદ્દવિચારોને લીધે તું ઉચ્ચ હતો અને હકો તેના કુવિચારે નીચ જ્ઞાતિનો હતો. "

સહુ તાકી રહ્યા. ડોસીએ પાણીનો લોટો લઇ પાણી પીધું. ને તરશથી સૂકાઇ જતું ગળું કુણું પડયું એટલે ડોસીએ બોલવા માંડયું, " વળતા આવ્યા ત્યારે ધના ! તે ઘી ખરીદ્યુ હતું એટલે ઢોર મરે તો ઘી મોંઘુ થાય એવી તારી ભાવના હતી અને હકાને મન ઢોર જીવે તો ચામડા મોઘા થાય એવા વિચારો હતા. એ વખતે એને મે પંગતમાં બેસાડયો ને તને મેં દૂર બેસાડયો. સમજ્યો ? "

સહુ જોઇ રહ્યું. ડોસીની આ પ્રજ્ઞાચક્ષુ જોઈ, બન્ને યુવાનો મ્હોમાં આંગળી ઘાલી ગયા, ને ઊભા થઈ ફઇબાના પગમાં પડયા.

ડોસી બોલ્યાં, " છોકરાઓ, જેવી ભાવના એવું આપણું મન અને એવી આપણી ગતિ ગણાય. ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં જન્મ લેવાથી કાંઇ ઉચ્ચા ઓછા જ ગણાવાય ? જ્ઞાતિઓ તો સારા લક્ષણો અને ઉચ્ચ ભાવનાથી ગણાય ને. અને મૂળ બંધાઈ છે પણ એ જ રીતે. બેટા, આ વાત કદી ન ભૂલશો. "

બન્ને જોઇ રહ્યા ને સવારે પોતાના ગામ તરફ વિદાય થયા પણ ફઇબાની વાત કદી ભૂલતા નથી.

ઋણાનુબંધ

શિયાળાની કડકડતી ટાઢ આખા અંગને હચમચાવી નાખતી અને તે સાથેનો ટાઢો પવન કાળજા સોંસરવો નીકળી જતો હતો. તેવે વખતે પ્રભાતમાં જોશીએ ન્હાઈ ધોઈ પૂજા પાઠ કરી પોતાની ધાબળી બદલાવી કે તરત જ એમના પત્ની હાથમા જોડો લઇ આવી પહોંચ્યા ગુલામ શેઠને જોતા જેમ નીચો નમી પડે અથવા તો વધસ્થાને લઈ જવાને તૈયાર કરેલો કેદી માફી માગવા પગે પડે એમ જોશી તેમની પત્નીના પગમા લોટપોટ થઇને પડયા. અને ધડધડ સાત જૂના ખાસડાની પ્રસાદી જોશીના માથામા મારીને ગોરાણી ઘરમા ગૃહકાર્ય કરવા ચાલ્યા ગયાં. વિદ્વાનોમા શ્રેષ્ઠ એવો એ જોશી પોતાની હમેશની ઘટમાળ પૂરી કરી ગામમા જવા માટે તૈયાર થયો એવામા રાજ અનુચરે આવી બારણું ખખડાવ્યું.

"જોશીજી ઘેર છો કે ?"

"કોણ.........એ.................." કહી જોશીએ બારણુ ઊઘાડયુ

"એ તો હુ" કહેતો રાજસિપાઇ બારણામાં પેઠો એનો શ્વાગ જોઈ જોશી હેબતાઇ ગયા. એના અંગેઅંગમાં ધ્રૂજારી છૂટી અને

હાંફળા ફાંફળા દોડી ઘરમાથી ખાટલો લાવી સિપાઈને ઉપર બેસાડયો. ગૃહસ્થાશ્રમના નિયમ મુજબ એને પાણીનો લોટો પાસે મૂકી ધીરજથી પૂછ્યુ, "શો હુકમ છે?"

"મહારાજાએ આપને યાદ કર્યા છે"

"મને!" આશ્ચર્યમા ડૂબી જતા જોશીએ ફાટી આંખે આવનાર તરફ તાકીને જોયુ

"હા, આપને"

"કેમ? શુ કાંઇ મારો વા   " જોશીનો સાદ તૂટી ગયો

"નારે, જોશીજી! આપ તો વિદ્વાનોમાં પણ પૂજ્ય છો. આપની ખ્યાતિથી કોણ અજાણ્યુ છે? ત્રણે લોકમા આપની બરોબરી કરી શકે એવો જોશી છે કોણ?" એણે જોશીની પ્રશંસા મુક્તકંઠે અને ફાટતે મોઢે કરી

જોશી બહુજ વિદ્વાન હતા એમના જમાનામા એમની બરાબરી કરી શકે એવો જોશી વિદ્યમાન ન હતો સમાજમા એમની ખ્યાતિ પુષ્કળ હતી પણ હજુ એ ઉગતા જોશીનો રાજદરબારમા આવરો જાવરો ન હતો શરમ અને બીકનો પડદો ઊંચકાતા પહેલાં દરેકના હૃદયમા ભીતિનો વાસ હોય છે, એમ જોશીને પણ રાજદરબારના સ્વાગત સાંભળતા અંતઃકરણમા ખળભળાટ મચી રહ્યો એ સ્થિર ચિત્તે સાંભળી રહ્યો ન તો એ હસી શકયો કે ન તો હર્ષનું એકે અશ્રુનું બિંદુ એની આંખમાથી ખરી પડયુ જાણે કોઈ પાષાણ મૂર્તિ ઊભી કરી હોય એમ એ એના સામે ફાટી આંખે જોઈ જ રહ્યો

"ચાલો તૈયાર થાવ છો ને?"

"કયાં?"

"રાજદરબારમાં, જૂઓ આ પાલખી આપને માટે છે." પાલખી બતાવતાં અનુચરે કહ્યું.

જોશી સ્તબ્ધ બની ગયો. આટલું બધું માન! અધિકાર વિના અધિકું માન અપમાનની ગરજ સારે, એ વિચાર એને આવ્યો; પણ તરત જ ચાલ્યો ગયો. એને પોતાની વિદ્વતાને જોરે એ વિચાર વિસરાઈ ગયો અને પોતાનું ઉજ્વલ ભવિષ્ય નજરે તરવરતું એણે જોયું. લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મ્હોં ધોવા જવાનું એણે યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તરત જ કપડાં પહેરી એ તૈયાર થઈ ગયા. કપાળે ત્રીપુંડ, માથે લાલ ચકરી પાઘડી, લાંબી ચાળનું અંગરખું, કોટમાં રૂદ્રાક્ષની માળા અને લાંબુ મેલું પામે રાખી જોશીજી બનીઠનીને ઘરમાથી પાલખીમાં બેસવા બહાર નીકળ્યા.

ત્યાં તો ગોરાણી ઘરમાંથી બહાર આવ્યાં. જાણે સાક્ષાત ચંડિકા. એવા જ ઉગ્ર સ્વરૂપે અને પોતાના કર્કશ સ્વરે પૂછ્યુ, "કેટલા દિવસ થશે?"

"રાજના મહેમાન થયા એટલે બે દિવસ તો થાય જ ને!" પેલા અનુચરે સ્વાભાવિક રીતે જવાબ આપ્યો.

"ત્યારે જરા ઊભા રહેજો." કરતી એ ઘરમાં દોડી ગઇ ને પેલો જોડો લઇ આવી જોશીના માથામા બે દિવસના ચૌદ જૂતા એકી સાથે મારી લીધા. નરમ ઘેંસ જેવા બની ગયેલા જોશીએ ચૂં કે ચાં કર્યા વગર જૂતા સહન કર્યા. અનુચર ફાટી આંખે જોઇ રહ્યો. વિદ્વાન જોશી જેની આખું જગત ફાટલે મોઢે ખ્યાતિ ઉચ્ચારે, જેને વિદ્વાનો નમે, જેની પ્રશસા દિગદિગતમા ગાજે, એવો આ વિદ્વદ શિરોમણી જોશી જૂના ખાસડાં સ્રીના હાથે ખાવાનુ કેમ સહન કરતા હશે એ પ્રશ્ન એને ગૂગળાવી નાખવા મંડયો. પણ તરતજ જોશી હસતે મુખડે પાલખીમાં બેઠા અને ભોઇલોકોએ ચાલવા માડ્યુ. તેથી તેને પણ વગર ઇચ્છાએ પાછળ પાછળ દોરાવું પડ્યું. ત્યાં તો પાછળ ઘરનું બારણું

ઊઘડયું ને એ સાક્ષાત ચંડીદેવીએ બૂમ પાડી. "એ ઊભા રહો......" ને પાલખી અટકી. જોશી નીચે ઊતરી બહાર ઊભા રહ્યા.

"કેમ શું છે?"

"બે દિવસ રહીને જરૂર આવતા રહેજો. નહિ તો મારે ત્યાં સુધી આવવું પડશે. મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યાં વગર મારાથી ખવાય કેમ? મારી ટેક ન ચૂકવાડશો, સાંભળ્યુ છે ને! યાદ રહેશે ને! ભૂલતા નહિ, જો જો હો!" ગોગણીએ ખૂબજ ખરાવી ખરાવીને જોશીને ત્રીજે દિવસે ઘેર આવતા રહેવાની સૂચના—આદેશ આપી દીધો.

જોશી સમસમી ઊઠયો. ભયની કંપારી આવી ગઈ. એનું લોહી હંમેશાં સોસાઈ જતુ. વાઘની નજરે પાંજરામાં પૂરેલી બકરીને હંમેશાં સુંદર ખોરાક ખવડાવતા છતાંય સૂકાઈને ઓખું થઇ જાય, એમ આ જોશીજી પોતાની ગૃહપત્નીની બીકમાં હજુ તો ઊગીને ઊભા થતા હતા એવામાં અકાળે વૃદ્ધત્વ પામ્યા હતા. એની આંખમાંથી તેજ ઊડી જતું હતું અને આંખો વધુ ને વધુ ઊંડી ઊતરતી જતી હતી.

કાંઇ પણ બોલ્યા વગર મ્લાન વદને એ ચુપચુપ પાલખીમાં ચઢી બેઠા, ને માંડ આગળ ચાલ્યાં. રસ્તા વચ્ચે અને પરાયા માણસોની હાજરીમાં થયેલું અપમાન ભાલાની અણી પેઠે એના હૃદયમાં ભોંકાઈ રહ્યું હતું. પણ નિરૂપાય હતા. જોશી માનતા કે પોતાને મારેલા ખાસડાંની અનુચરને ખબર નથી અને તેથી તેમને કાંઇક સંતોષ હતો. એવામાં રસ્તા ઉપર થયેલા આ અપમાને તો હદ વાળી. જોશીને આ પ્રસંગથી મરવા જેવું લાગ્યું.

રાજદરબારે જઈ પાલખી ઊભી રહી અને જોશીને સન્માન સહિત અંદર તેડી જવામાં આવ્યા. જોશીની ખ્યાતિથી આકર્ષાયેલા રાજાએ પણ જોશીને ખૂબજ આદરમાન આપ્યું, "પધારો, પધારો, જોશીજી!" એ હાથ જોડી ચિંતાતૂર ચહેરે બેઠેલા રાજાએ સત્કાર્યા.

આશીર્વાદ આપી જોશી બાજઠ ઉપર બેઠા અને તરતજ બીજા રાજજોશીઓને પણ બોલાવવામાં આવ્યા. વિચાર વમળમાં ગૂંચવાયેલો પેલો અનુચર આ રંગભૂમી ઉપર ભજવાયલુ નાટક જોઈ દિગ્ બની ગયો હતો. તે બહાર જઈને બેઠો.

૨

યુવાનીથી ખીલતું ફૂલ કોઇ અકસ્માતથી કરમાવા માંડે, એમ એ રાજવી માથાના દુખાવાથી સૂકાવા મડ્યા હતા. એમના દેહ ઉપર યુવાનીની ભભક હતી, શરીર સુડોળ હતું પણ ચ્હેરા ઉપર ખિન્નતા અને માથાના દુખાવાને લીધે આંખમાં કાઇક કર્કશતા હતી. લમણા ઉપર હાથ દઈને આખો દિવસ ઢોલીયા ઉપર પડ્યા રહેતા હતા. એ ન તો રાજ્યમા ધ્યાન આપી શકતા કે ન તો આનંદ ભોગવિલાસ ભોગવી કે માણી શકતા. આ સ્થિતિ એમને અરુચિકર થઈ પડી હતી. ઘણા વૈદ્યો, જોશીઓ, ભૂવાઓ, જંતર મંતર કરનારાઓ, વગેરેએ પોતાના પરાક્રમો અજમાવી જોયા હતા, પણ સહુ નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતાં સહુએ હાથ ધોઈ નાખ્યાં અને રાજાના આ કોઈ અકથ્ય અને અકળ દર્દ મટાડવામાં પોતાનું સામર્થ્ય નથી, એમ સહુએ ઉદાર દીલે કબૂલ કર્યું–કરવુ પડ્યુ. રાજા નિરાશ થઈ ગયા. મનુષ્યને નિરાશા જેવુ એકે ઝેર નથી. એને આ ઝેર રગે રગમા વ્યાપી ગયુ, એનું શરીર કરમાવા માંડ્યુ; એ હાડપિંજર સ્વરૂપ બની ગયા. છેવટે રામશંકર જોશીની ખ્યાતિ યાદ આવી અને એ વિદ્વાન જોશીને બોલાવવા અનુચર મોકલી એમને તેડાવ્યા આશા રૂપી અમૃત મળવાથી એમનામાં કાંઈક સ્ફૂર્તિ આવી હતી.

રાજ જોશીઓ અને રામશંકર જોશી વચ્ચે વાત ચર્ચાઈ અને જાણે એ વાતમા કાંઈજ વિચાર કરવા જેવુ ન હોય એમ એમણે આગળીના વેઢા ઉપર ગણી ભવિષ્ય નજરે નીહાળતા હોય એમ રાજા તરફ જોઈ કહ્યું–

" મહારાજા ! "

અને સહુનું ધ્યાન એ જોશી તરફ ખેંચાયુ.

".....આપનુ માથુ તપી ઊઠે છે કે ? "

" હાજી, એનુ ઔષધ આપ બતાવશો ? '

" માનશો ? બ્હીતા બ્હીતા જોશીએ ઉચ્ચાર્યુ "

" જરૂર સત્ય વાત આપ ઉચ્ચારો. જરાય સંકોચ ન રાખશો " રાજાએ હિંમત આપી

" આપણા ગામની દક્ષિણ દિશાએ એક મહાદેવ છે "

" હા. "

" ત્યા જવુ પડશે "

" ત્યા... ..? " ચોતરફથી મધમાખીઓની પેઠે ગણગણાટ સભળાયો સહુ જોઈ રહ્યુ અને રાજાએ મહાદેવ જવાનો આદેશ ફરમાવ્યો.

તરતજ બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને સહુ ઉપડ્યુ આ જોશી રાજાનુ દર્દ શી રીતે મટાડે છે એ જોવા સહુ ઇંતેજાર હતુ. કુતૂહલ વૃત્તિથી કેટલાક દોરાયા હતા જ્યારે કેટલાક રમુજ ખાતર પણ કાઇક ટીખળ કરવા સાથે આવ્યા હતા

મહાદેવની દેરી પાસે જઈ સહુ બેઠા જોશીએ ઇશાન ખૂણે જઈ રાજાને બોલાવ્યા.

" મહારાજા ! આ ખૂણાના પાયામા એક ખોપરી છે. કોની છે ? ખબર છે ?"

" ના " રાજાએ ડોકુ ધૂણાવ્યુ

" આપની. "

" મારી ? " રાજા આશ્ચર્યમા જોઈ રહ્યા જેણે જેણે સાભળ્યુ તે નર્કટ હાસ્ય હસ્યા અને છૂપો ગણગણાટ પ્રસર્યો. ' જોશીની મતી ફરી ગઈ લાગે છે. '

"હા. જી આપનીજ." મક્કમ જવાબ જોશીએ આપ્યો.

" મારા જીવતાં !" આશ્ચર્ય સાથે કાંઈક ક્રોધની જ્વાળા નીકળી.

"અરે, આગલા ભવની."

"હેં......"

"હા. ન ખાત્રી થતી હોય તો ખોદાવી જુઓ."

રાજહઠ કદીએ મટી સાંભળી છે? માણસો મંડયા ખોદવા અને થોડુ ખોદ્યુ ત્યાં તો ખોપરી નીકળી. રાજા જોશીને નમી પડ્યા "જોશીજી! માફ કરજો આપનું હૃદય મારાથી દૂભવાયુ છે. મ્હને ખબર નહોતી."

"કાંઇ નહિ રાજા! ઉદાર ચિત્ત રાખવામાં ઓર મજા છે. પણ તમારૂ દર્દ હજુ આટલેથી નથી મટતું."

"ત્યારે?"

"આ ખોપરીને ખાંડીને ઝીણો ભૂકો કરાવો. એને દૂધમાં ભેળવીને એ મિશ્રણનો આપના દુઃખતા માથા ઉપર લેપ કરાવો, અને વિલેપનથી તરતજ માથુ દુઃખતું મટી જશે એટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં કદીએ માથું દુઃખવા આવશેજ નહિ"

અને તરતજ દરબારમાં સહુ પાછું વળ્યુ. ખોપરીનો ભૂકો થોડા વખતમાં થઈ ગયો અને લેપ થતાં ચંદનથી પણ શીતળ લેપ માથાના દુઃખાવાને હરી લઇ પ્રફુલ્લીત મગજમાં આનંદની લહરીઓ આવવા લાગી.

રાજા ઊઠી જોશીના પગમાં પડ્યા, અને જોશીને બીજે દિવસે બક્ષિસ આપવાની પેરવીઓ શરૂ થઇ. રાજા જોશીનો ઓશીંગણ બની રહ્યો.

"બાપુ! એક શંકા છે." બે હાથ જોડી અનુચરે રાજાના પગમાં માથુ મૂકાવ્યું.

"શું?"

દેખી અનુચર ડરી ગયો અને ભયભીત બની નીચે બેસી જતાં ધીમેથી ઉચ્ચર્યો, " કાલે આવશે." ને પછી તો એ શાન્ત ગભીર બનીને બેઠો.

ક્રોધે ભરાયેલા માણસને ઠંડો જવાબ ઉશ્કેરી મૂકે છે એટલે ગોરાણી ધ્રૂજી ઊઠયાં, અને એ ભાન ભૂલી જઈ જેમ આવે તેમ ઉઘાડે મોઢે બોલવા મડયાં. " ખબર નથી, મબ્બે દિવસના ઉપવાસ છે ને એમને ત્યા શાન્ત બેસી રહેવું કેમ ગમે છે? જતા જતાં કેટલું કહ્યુ હતું પણ પાડા માથે પાણી. એ તો આ કાને સાંભળે ને બીજે કાને કાઢી નાખે. પણ ઘેર આવે ત્યારે વાત છે ને!"

બે હાથ જોડી અનુચર બોલ્યો. " ગોરાણી! શાન્ત થાવ. આ ચોખા પ્રસાદીના છે. સતિમાની પ્રસાદી સતીઓને ખાવીજ જોઈએ. આપ એ રાધીને ખાવ."

" લાવો ત્યારે." સતીએ સતીની પ્રસાદી લેવાના હર્ષમાં ગુસ્સો કાંઈક હાર્યો.

" પણ એ ધોયા વગરજ ઓરવાના છે."

" વારુ" કાંઈક ક્રોધ અને શાંતિવાળા વાતાવરણમાં એ ઘરની અંદર ગયા. અને ધોયા વગર ચૂલે ચઢાવેલી તપેલીમા ઉકળતા આંધણે ઓરી દીધા.

હિંમતના અંકુરો મૂક્યાં અને વહેલામાં વહેલા પોતાના પ્રિયતમના પાદાંભુજમાં શીર ઝૂકાવી હૃદયભાર હળવો કરવા તે અનુચર સાથે ગજદરબારે ચાલી નીકળી.

રાજદરબારે આવી જોશીના પગમાં પડી. એને આવતી નિહાળી જોશી અવાક બની ગયાં હતા પણ ગોરાણીને પગમાં પડેલી જોતાં ભાવિ પરિવર્તન એમણે નીહાળ્યું. ગોરાણીના ચ્હેરા ઉપર ગ્લાની છવાયેલી સ્પષ્ટ વંચાતી હતી.

"માફ કરો. હું ભૂલી."

"ના. ઋણાનુબંધ પૂરું થયું." કહી જોશીએ એને બધું માફ કર્યું. અને એ વિદ્વાન યુગલ સુખની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું. મહારાજાએ એમને ખૂબ ધન આપવા માંડયું પણ એનો એકજ જવાબ, "ધનથી ન દેવાત એવું ઋણ તમે દેઈ આપ્યું છે. એ કાંઈ ઓછું છે?" અને પાસે ઊભેલા ગોરાણી સાંભળી નીચું જોઇ પોતાના અંગુઠાવતી ધરતી ખોતરવા લાગ્યા. "ઋણાનુબંધ ભોગવ્યા વીના છુટકો છે?" એ ગણગણાટ રૂપેરી ઘંટડીના ઝીણા રણકાર પેઠે રાજમહાલયમાં સર્વત્ર પ્રસરી ગયો અને ઘુમટના ગભારામાં એનો પડઘો પડયો, "ઋણાનુબંધ."

પ્રજ્ઞાચક્ષુ

જેઠ મહિનાની કૃષ્ણપક્ષની એક પાછલી ગતે ચંદ્રની જ્યોત્સ-નામાં વિશ્વ આખું રાચતું હતું. સરોવરના અગાધ પણ મર્યાદિત ઊંડા જળ ચંદ્રિકાને વધાવવા હેલે ચડયાં હતાં. જગતનાં માનવી નિદ્રાને ખોળે ઢળ્યાં હતાં. તેવે વખતે એક અંધ યોગીરાજ પવનની લહરીથી ઉજળતાં ઠંડા જળમાં સ્નાન કરી કાંઠે આવ્યા અને પગથીઆ ઉપર પગ મૂકી હાથ માંહેલું કમંડળ નીચે મૂક્યું. ત્યાં તો સામે પાળ ઉપર એક ઘોડેસ્વાર ચઢયો. એના પગરવથી યોગીરાજના કાન ચમકયા. કમંડળ હાથમાં લઇ લીધું ને આરાની હાથણી પકડી એક બાજુ નીતરતા ઊભા. સ્વારે સરક ઢીલી મૂકીને ઘોડીને પાણી પાવા આરે ઉતારી. યોગીરાજે ઘોડીનો પાણી પીવાથી થતો અવાજ પારખ્યો ને કમંડળ નીચે મૂકી પોતાની લંગોટી નીચોવી ખભે નાખી. ને પોતાના હાથ માંહેલું કમંડળ ભરવા વાંકા વળ્યા. સ્વારે ઘોડીને એડી મારી પણ તૃષાતૂર ઘોડીએ મોઢું ફેરી પાણીમાં નાખ્યા પાણી ચૂસવા

ત્યારે હાથમાંની કુમચી વીંઝીને ફટકારી, ઘોડીએ દર્દથી જમીને હારગ ફરી વાંકા વળેલા યોગીરાજ ઊભા થઈ ગયા. જ્યાંથી અવાજ આવતો હતો તે તરફ જોઇ રહ્યા.

એમનું આર્દ્ર હૃદય કંપી ઊઠ્યું. દયામય અંતઃકરણમાંથી દુઃખનો ઊંડો નીસાસો નીકળી ગયો. એમનાથી અનાયાસે બોલી "ગજબ થયો. વછેરાની એક આંખ ફૂટી ગઈ. નહિ તો બિચારાનો પંચકલ્યાણી વછેરો થાત ! કોઈ ચક્રવર્તિનાં આંગણે એનો વછેરો અજોડ બનત. પાપીને દયા પણ ન આવી!"

ભાસ્યું, એ અકળાઈ ગયો. ઊઠયો ને ઝરૂખે આવી હાક મારી "કોઈ છે હાજર?"

"જી........" કહેતા અનેક હજુરિયા હાથ જોડી ઊભા. તેને કહ્યું: "ધર્મશાળામાં ખૂણામાં બેઠેલા યોગીરાજને અહીં બોલાવી લાવો."

ને બેલદારો છૂટયા. જગતની જંજાળથી છૂટેલા ઇશ્વિરપરાયણ યોગીને પહેરેગીરો પકડી લાવ્યા, ને રાજ્યાસન ઉપર બેઠેલા યુવાન નૃપતિ પાસે એને ખડા કર્યા. રાજાના દીલમાં ભક્તિ હતી, માન હતું. એણે ઊભા થઈ યોગીરાજને આવકાર આપ્યો, આસન આપી બેસાડયા. ને યોગીના દિલમાં કંઈક શાન્તી થઈ.

"યોગીરાજ! આપ સવારે......"

ને યોગીરાજે એને અવાજ ઉપરથી ઓળખ્યો. એમના હાંજા ગગડી ગયા. મોઢું કરમાઈ ગયું. એ કમકમી ઊઠયા.

રાજવીએ એમને તરતજ એક મકાનમાં ઉતારો આપ્યો. પાશેર ઘીનું હંમેશા પ્રાકુ સીધું ચાલુ કર્યું. અને ઘોડી ઠાણુ દે ત્યાં સુધી બહાર નહિ જવા દેવાનો પહેરેગીરોને આદેશ કરી રાજા ઊઠી ગયો. આજ્ઞાપાલક પહેરેગીરો યોગીરાજને એમના ઉતારાવાળા મકાને તેડી ગયા. કપાળપર હાથ મૂકી યોગી નીચું જોઈ પાછળ પાછળ ચાલ્યા ગયા.

પંદરેક દિવસો વિત્યા. ઘોડીએ ઠાણુ દીધું. જન માત્રની આંખ વછેરાને જોઈ ઠરે એવો પંચકલ્યાણી વછેરો આવ્યો પણ એક આંખે ખોડ હતી. રાજા વિસ્મય થયો ને યોગીરાજની વિદ્યા ઉપર એ આફરીન બન્યો. શ્રદ્ધાળુ ભક્ત બન્યો ને એણે હંમેશાં યોગીરાજની સેવા કરવા માંડી. યોગીરાજને પણ શરૂઆતમાં અધારુંં લાગતું મકાન હવે પોતાના નિવાસસ્થાન જેવું પ્રિય થઈ પડયું હતું. થાળે પડેલા યોગીરાજે સ્થાનાંતર કરવાનો જરાય પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેઓ રાજગુરુ

થઈ પથ્યા ને યુવાન ગજા એમને પૂછ્યા સિવાય કાઈ નહિ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો

૨

પોષ મહિનાની ઠંડી માણસોના હાડ ભાગીને ચૂરા કરી નાખતી ખરે બપોરે મધ્યાનનો સૂર્ય ટાઢના ચમત્કારને ઓછો કરવા અશક્ત બ યો હતો માણસો આડસોડીયા વાળી અડોઅડ બેસી એકબીજાની મૂંડે વાતો કરતા તેવે વખતે દરબારગઢમા એક સોદાગર સુંદર ઘોડાઓ લઈને આવ્યો એક સ્વરૂપવાન ઘોડો લાવી એણે રજુ કર્યો હાણીયા અને અશ્વપારખુએ ઘોડો જોયો ખોડખાપણ વિનાનો ઘોડો તબેલામા બાધવાના હોંશીલા રાવતે અશ્વને ફેરવી જોયો ગમ્યો સહુની નજરમા એ જાતવત હયરાજ રમી રહ્યો ખૂદ દિવાનજીયે પણ એને ખરીદી લેવાની સલાહ આપી મહારાજાએ યોગીરાજને સુખપાલ મોકલી દરબારગમા તેડાવ્યા અને અશ્વવિદ્યામાં પારગત ગણાતા યોગીરાજની સલાહ લઈ અશ્વ ખરીદવાની મહારાજાએ ઇચ્છા દર્શાવી

યોગીરાજે આવી આશિર્વાદ આપ્યો ને બોલાવવાનુ કારણ પૂછ્યુ દિવાનજીએ અશ્વ ખરીદવાનો છે મ ટે આપની સંમત્તિ અને પરીક્ષા માટે તસ્દી આપી છે, એમ સ્ફોટન કર્યું

સહુ વિસ્મય થયું. રાજા અચંબામાં પડી ગયો. આવા સરસ જાતવંત ને પાણીદાર ઘોડાને જોઈને સહુના મોઢામાં પાણી આવ્યા હતાં તે સૂકાઈ ગયાં. સહુ મ્લાન વદને સાધુ સામે જોઈ રહ્યાં. યોગીરાજના ચ્હેરા ઉપરથી કોઈ એને પામી શક્યું નહિ. સહુએ એક બીજા સામે જોયું પણ એકજ વિચાર અને એકજ ભાવ સહુના ચ્હેરા ઉપર તરવરતો દેખાયો.

સહુના શંકાશીલ ચહેરાઓ જોઈ યુવાન રાજવી અને દિવાન સમસ્યાના ઉકેલ અર્થે વિચારશૂન્ય બની ગયા. સહુને સ્તબ્ધ અને શાન્ત થયેલા જોઈ યોગીરાજ હસ્યા અને ઘોડાને ફરી તપાસી જોવા માટે અને ખોડને સ્પષ્ટ રીતે બતાવી સહુની શંકા સમાધાન અર્થે અશ્વપાલને સ્વાર થઈ સરોવરને આરે પાણી પાવા લઈ જવા સૂચવ્યું. અનેક માણસો ઘોડાની ચાલ અને તે ઉપર બેઠેલ સ્વારની છટા પાછળ મીટ માંડી રહ્યા હતા.

તળાવની પાળે ચઢતાંજ ઘોડો હણહણ્યો. ખુશાલીનો પોકાર કર્યો ને પૂરપટીએ એ તળાવના પાણીમાં ઊંડો ઊંડો તરતો ચાલ્યો ગયો. સ્વારના કપડાં ભીંજાઈ ગયાં, ઘણી લગામ ખેંચી પણ એના વેગ આગળ રાવતનુ કાંઈજ ચાલ્યુ નહિ.

અશ્વને લઈ રાવત કચેરીમાં આવ્યો, એનાં નીતરતાં કપડા અને ભીંજાઈ ગયેલા દેહ સામે જોઈ સહુ અચંબો પામ્યુ. "પાડી નાખ્યો ?" સર્વત્ર એક જ અવાજ ઊઠયો.

"ના. ઘોડો અને પાણીમાં ખેંચી ગયો."

"હેં...!"

"હા. અને પાણીમાં બેસીએ ગયો."

"અરર...છેતરાઈ જાત ને!" દિવાનથી બોલાઈ ગયું.

સોદાગર ઝંખવાઈ ગયો, એના ચ્હેરા ઉપર શરમની કાળાશ ઢળી ગઈ.

"મહારાજ! ઘોડો પાણીમાં બેસે એના જેવી ખોડ બીજી શી હોય?" રાવતે ઉચ્ચાર્યું.

રાજાની આંખો યોગીરાજ સામે તાકી રહી. ઘોડો ખોટીલો છે એમ આ સુરદાસજી શી રીતે જાણી શક્યા એ જાણવાની સહુને જીજ્ઞાસા થઇ.

"આપે કેમ જાણ્યું કે ઘોડો ખોટીલો છે?"

"એણે ઘોડાને ભેંસનું દૂધ પાઈ ઉછેર્યો છે. એ ઉપરથી."

"હેં......?"

"ન માનતા હો તો પુછો સોદાગર ને"

સોદાગરે હાથ જોડયા. "બાપુ! સાચી વાત છે."

"પણ આપે એ દૂધ કેમ પારખ્યું?"

ઘોડાના પસીનામા ભેંમના દૂધની ગધ હતી. પણ જો એણે બકરીનું દૂધ પાયુ હોત તો આમ ન થાત."

કોઈજ બોલ્યુ નહિ. જ્યારે આશ્ચર્યજનક ઘટના બને છે ત્યારે સહુના અંત:કરણમાં એનો ભેદ પામવાની જીજ્ઞાસા જાગે છે. આતુર આંખો મટકુ માર્યા વગર સામાને ટીકી ટીકીને જોઈ રહે છે અને બેફામ બની સ્તબ્ધ બની જાય છે.

યોગીરાજે સહુની આતુરતા પારખી, ને પોતાનું જ્ઞાન જીજ્ઞાસુઓ પાસે ઠાલવી મન ઉપરનો ભાર હળવો કરવા માંડયો "ભેંમ પાણી દેખીને ગાંડી બને છે તેમ બકરી પાણીથી ખૂબ ડરે છે. અશ્વ જો પાણીમાં બેસે તો એ કોડીની કીંમતનો થઇ જાય. માટેજ અશ્વને ઉછેરતી વખતે એને બકરીનું દૂધ પીવરાવાય છે. પાણી દેખીને બીતો અશ્વ કદીએ પાણીમાં બેસે નહિ, ને ઉલટો એને ટપી જવા જેવો હરણ ફાળ બને."

સોદાગરે હાથ જોડયા. યોગીરાજની અશ્વવિદ્યા ઉપર આખી સભા વારી ગઈ.

૪

૩

આખા ગામનાં લોકો આજે ઉમટયાં હતાં. પાદરના ઘેઘૂર વડલા નીચે હાથીઓનું ટોળું ઊભુ હતું. સોદાગરનો કાફલો અનેક હાથી, હાથીણી અને કીરીરો લઇ પડાવ નાખી રહ્યા હતા. રાજ દરબારે શોભે એવો સુંદર હાથી એમણે શણગારીને તૈયાર કરવા માંડયો હતો. જન સ્વભાવ કુતૂહલ પ્રિય હોય છે, એટલે અનેક માણસો હાથીને ખીજવતા એવામાં રાજાનો માવત આવ્યો. આખાય ટોળામાંથી શણગારેલા હાથીને પસંદ કર્યો, અને પોતાના જ્ઞાન ઉપર મદાંધ થયેલો એ પોતાને સર્વોપરી માનતો. એની પરીક્ષામાં ખોડ કાઢનારને એ સહન કરતો નહિ. એણે પોતાની જાતેજ હાથીને પસંદ કર્યો, ને સોદાગર સાથે એને દરબારમાં દોરી લાવ્યો.

બીજા અનેક મહાવતોએ હાથી જોયો. ખોડો તપાસી, પણ મદ ઝરતા એ હાથીએ સહુનાં મન હરી લીધા. મનપસંદ વસ્તુ જ્યારે આકર્ષે છે ત્યારે એની ખોડ મનુષ્યના હૃદયે વસતી જ નથી કે નથી એની નરી આંખે એ દેખાતી. એની પ્રત્યેનું આકર્ષણ હંમેશાં પડળ ઉપર આશક્તિનું આવરણ છાઇ દે છે. મહાવતોએ હાથી પસંદ કર્યો.

પણ રાજા કેમ ખરીદી લે? એમણે તો યોગીરાજને પાલખી મોકલી તેડાવ્યા. પેલા મહાવતને ફાળકો પડયો કે રખેને કોઇ ખોડ કાઢે. એણે ફરી તપાસ્યો ને અંતે હર્ષમાં આવી જઈ નીચો શ્વાસ મૂકયો.

યોગીરાજે આવી હાથીને ચોતરફ પ્રદક્ષિણાકરી ફફોસી જોયો. સૂંઢ પાસે આવતાં એમનો પગ થમ્યો. ઉંચું થયેલુ પગલું પાછું પડયું. ને ઘડીભર ઊભા રહી કહ્યુ. "આવો હાથી આપણે ત્યાં ન શોભે."

સોદાગર સમજ્યો કે યોગીરાજ વધુ કીંમતની જ વાત કરે છે. એણે મૂછમાં હસી લીધુ અને કહ્યું, " કીંમત વધુ નથી. થોડા ઓછા આપશો તોય લઈ લઇશ. બાકી હાથી આપને આગણે શોભે એવો છે."

"પણ આવા હાથીને બાંધવાની અહીં જગ્યા નથી."

"હાથીખાનુ વિશાળ છે" મહાવતે આગળ આવી કહ્યુ એને હાથી હાથમાથી સરી જતો લાગ્યો સહુને સુરદાસજીના હાથીખાનાની વિશાળતાના અજ્ઞાન ઉપર હાસ્ય સ્ફુર્યું

"પણ એને મફત ખવરાવવાનો કાઇ હેતુ છે?"

મહાવત પાછો હઠી ગયો. સોદાગર ઠંડો થઇ ગયો સભા વિસ્મય બની ગઈ.

સહુને સ્વામીજીના શબ્દોમા વિશ્વાસ હતો. અશ્વપરીક્ષામા એમણે સહુના હૃદયમા પોતાનો પ્રભાવ પાડયો હતો માનભંગ થયેલ મહાવત ગુસ્સામા છાનોમાનો કરડી આખે જોઇ રહ્યો હતો રાજાને પણ કાઇક કુતૂહલ થયુ એણે ધીમેથી પણ સ્હેજ ઉગ્રતામાથી પૂછ્યું, "કેમ કાઇ ખોડખાપણ દેખાણી છે કે શુ?"

યોગીરાજે હકારમા ડોકું ધૂણાવ્યુ. પોતાની ભૂલ કાઢનારને કોઇ ઈન્સાન સહન કરી શકતો નથી મહાવત ઇર્ષાની આગમા સીદરી પેઠે વળ ખાઇ ગયો.

"યોગીરાજ! આવા સુદર હાથીમા શી ખોડ આપને જણાય છે?" સોદાગરે હાથ જોડી સુરદાસજીને મનાવી લેવાની યુક્તિ લડાવી, મીઠા મદ ઝરતા શબ્દોમા ખુશામત કરવા માંડી

સુરદાસજી ચમકયા પોતાના હાથ સાથે કાઇક અથડાયુ અને એમણે હાથ પાછો ખેંચ્યો એમનો ચ્હેરો કરડો બન્યો, ને એ અસ્પષ્ટ બોલ્યાં, "નીમકહરામ થાઉ?" આછો ગણગણાટ પવનમા ભળી ગયો.

સોદાગર હતાશ બની પાછો હઠયો ને યોગીરાજે દિવાન તરફ હાથ લાબો કરી કહ્યુ "તમે આ હાથી પસદ કરી લાવ્યા છો?"

"ના મહાવત લાવ્યો છે."

"આવા 'એકાક્ષી' નો શોખ થયો?"

"બાડો? ...આંખ નથી?" આખી સભામા ગૂંજારવ ઊઠયો.

" આપે કેમ જાણ્યું ? " મહાવતે આગળ આવી કહ્યું.

" જુઓને. "

" આંખ જેવી આંખ છે. ને તમે ક્યાં જોઈ શકો છો તે આડો કહો છો ? કે પછી કમળા વાળો પીળુંજ દેખે ? "

યોગીરાજ ઉપાલંભ ગળી ગયા, ને ધીમેથી એમણે સોદાગરનો હાથ પકડીને એને આગળ ખેંચ્યો. "સોદાગર ! હાથીની બીજી આંખ સાચી છે ? "

સોદાગરની જીભ અસત્ય બોલતાં તોતડાણી. હંમેશાં અસત્ય બોલતાં હૃદયમાં ઊંડો ઊંડો ક્ષોભ થાય છે, એ સામો માણસ પારખી શકે છે. સોદાગર ગભરાટમાં ચૂપ થઇ રહ્યો.

" જુઓ ! સોદાગરનો આત્મા પણ એકજ વાત પોકારીને કબૂલે છે, હાથીને એકજ આંખ સાચી છે. "

" આપે કેમ જાણ્યું ? " પછવાડેથી એક અસ્પષ્ટ ધ્વની આવ્યો.

" મ્હેં ! મ્હેં જાણ્યુ, સાંભળો. " કહી સાધુજીએ ગૌરવભર્યે મોઢે બોલવા માંડ્યુ.

" હું હાથીની આસપાસ ફરતો હતો ત્યારે સૂંઢ પાસે આવતાં માખીઓનો ધીમો ગણગણાટ મારા કાનના દ્વાર સાથે અથડાયો. એની પછવાડે એકજ કાનનો ફફડાટ મને પગ ઊપાડતાં અટકાવવા લાગ્યો. હું થભ્યો. હું બીજા કાનનો ફફડાટ સાંભળવા ખૂબ મથ્યો. પણ હાથીની એકજ આંખે માંખીઓ ચટકા ભરતી, ને હાથી એકજ કાન હલાવતો. ખોટી આંખ તરફ તો નીરવતા હતી. મને લાગ્યું કે "હાથી ખોડીલો છે. "

રાજા સ્તબ્ધ બની ગયો. મહાવત છોભલો પડી ગયો. સોદાગર નિરાશ થઈ શરમીંદો બની ગયો. આખી સભા આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બની ગઇ. એકજ શબ્દ સંભળાતો " શી બુદ્ધિ છે ? "

રાજાએ મોણા શેર ઘીનું સીધુ મોકલવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. યોગીરાજની પદવી સીધે વધી.

૪

મહારાજાના લગ્ન માટે અનેક સ્થળેથી શ્રીફળ આવવા લાગ્યાં. પણ સહુને નિરાશ થઈને પાછુ જવુ પડતુ એક જ હઠ લઈને બેઠા હતા, કે "લગ્ન નથી કરવુ." કોઈનું માને નહિ, કોઇ કહેવા જાય તો ભોંઠા પડી પાછા આવે. અપમાનીત થતા, હડધૂત બનતા, ખોફ વ્હોરતા પણ દિવાન જ્યારે જ્યારે શ્રીફળ આવતા ત્યારે મહારાજા પાસે આ વાત ઉચ્ચાર્યા વગર રહેતા નહિ, સમજાવ્યા વગર જંપતા નહિ પણ રાજવી કોઈનુ યે ગણકારતા નહિ સમજાવ્યા સમજતા નહિ ધૂની માણસ ઘણી વખત જક્કી બની જાય છે, એમ મહારાજા આ વાતમા દિવાનને ય નમતુ આપતા નહિ અને પોતાનો કક્કો સાચો ગણવા પ્રયત્ન કરતા ટેકીલો, ખાનદાન અને કૃતજ્ઞ દિવાન જીદ્દી, વિશ્વાસુ અને અણસમજણા રાજાને હર પળે લગ્ન માટે વિનવ્યા કરતા.

આ વાત ધીમે ધીમે યોગીરાજ પાસે પહોંચી, રાજ્યના નાના મોટા બધાય અમલદારો ગુસપુસ વાતો કરતા મહારાજાની અનેક તરેહની ચર્ચાઓ કાનમા મ્હોં નાખીને સહુ કરતુ. નાગાજ બનેના અમલદારો કંટાળ્યા અને છેવટે યોગીરાજ પાસે દિવાને આગ્રહ પૂર્વક વિનતી કરીને લગ્ન કરવા મહારાજાને સમજાવવા કહ્યુ યોગીરાજે બીડુ ઝડપ્યુ

મહારાજા દર્શને આવ્યા ત્યારે યોગીરાજે મહારાજાને સમજાવ્યા. યોગ્ય કન્યાની પરીક્ષા કરીને શોધી આપવાનુ પોતે કબૂલ્યુ, ને પોતે નાના એવા રસાલા સહિત યાત્રાના બ્હાના નીચે નીકળ્યા.

રાજ રજવાડામાં તેઓ પડાવ નાખતા, અંતઃપુરમાં રાણીઓને દર્શન દેતા, ઉપદેશ કરતા, અને વાતવાતમાં તેમની કન્યાઓની પરીક્ષા

કરી લેતા. સુરદાસજી હોવાથી અંત પુરના દ્વાર એમના માટે ખૂલ્લા હતા.

એક પાસેનુજ સારી આવકવાળું રાજ્ય હતુ. કુળ પણ ઊંચુ હતુ. યોગીરાજે કન્યાની પરીક્ષા કરી. બધી રીતે યોગ્ય લાગતી કન્યા માટે એમણે માગું કર્યું, ને સ્વીકારાયુ, પણ અંતરમા એક ઊંડી ઊંડી ગમી તો હતીજ.

લગ્ન લેવાયા. ખાડુ આવ્યુ ને બાકી રહેલા બે મ ગળ વર્તી રહ્યા પછી મહારાજા યોગીરાજના દર્શને પધાર્યા. યોગીરાજ હસ્યા, ને આશિર્વાદ આપી કાનમા કહ્યુ. " મહારાજા ! મને એક વાતનો વહેમ છે. જરા તપાસ કરજો."

" શો ?"

આજે આપ મહેલે પધારો ત્યારે આપના સત્કાર વખતે આપ મહારાણીને " શેઠાણી " કહી સંબોધજો.

મહારાજાના મુખ ઉપર ક્રોધની રેખા આવી. શું વાણિયણ ? ચતુર કાગડો અ તે વિષ્ટા ઉપર બેઠો ? એ વિચારે એમનુ અંતર વલોવાઈ જવા લાગ્યું, ને તર્કવિતર્ક રૂપી અનેક જળકુંડાળા બની વીખેરાઈ જવા લાગ્યા. એ મૌન બની ગયા. ઉલ્લાસમય જીવન પડદા પાછળ છૂપાવા લાગ્યુ. છતાં યોગીરાજમાં ખૂબ આસ્થા રાખનાર રાજવી ગમગીન ચહેરે ઊઠીને મહેલે તો ગયા.

બાનડીઓ દોડાદોડ કરી રહી. નવપરણીત મહારાણી પુષ્પથાળ લઇ સત્કારવા આવ્યાં ને વધાવીને આદર કર્યો. "પધારો મહારાજ." " હા. શેઠાણી ! " કહી મહારાજાએ દ્વારમાં પગ મૂકયો.

વીજળી પડે ને મનુષ્ય ભડથું થઈ જાય, એમ રાણી કરમાઈ ગઈ. ઘડી પહેલાનાં માઝમ રાતના સોણલાં વીલાઈ ગયાં. રાણીએ પાછે પગલે નાસી જઈ પોતાના ઓરડાનું દ્વાર બંધ કર્યું, અને ગુસ્સાનો જુવાળ પાછો સમાતાં આંખમાથી અશ્રુઓ સરી પડયાં.

મહારાજા ઊઠી ગયા અને પોતાને ઓરડે ચાલ્યા ગયા. વડારણો સમસમી ઊઠી. રમણીની પહેલી જ રાત્રિએ દંપતિ જીવનના વ્હેણ્યા સૂકાઈ જતા નીહાળ્યા. અન્યોઅન્યનાં સમાગમ પહેલાંજ વિષ બિન્દુઓ ટપકતાં હોવાનું અનુમાન કર્યું અને આખી રાત સહુ ચિંતાતુર બની ગમગીન રહ્યું. રાણીએ રડીરડીને લાલચોળ આંખોમાંથી પ્રવાહ વહેતો કર્યો. વ્હેલા પ્રભાતમાં ભીંજેલા ચીરે એણે ઓરડો ખોલ્યો ને પોતાના માણસો મોકલી વેલડું તૈયાર કરાવ્યું. સાતજ ગાઉ દૂર પોતાના પિયરનો પંથ લીધો. અધિકારી મંડળમાં વાત ફેલાઈ ગઈ. રાણીજી રીસામણે ગયાં. લોકોએ અનુમાન્યુ, "સાધુએ મહારાજાનું ઘર બંધાવ્યું કે ભંગાવ્યુ?" રાજાના મન ઉપરથી બોજો વધતો ચાલ્યો. એ આખો દિવસ બહાર ન નીકળ્યા. એમનું જીવન રગદોળાઈ ગયેલુ એમણે માન્યું.

ઘુઘરમાળ ધમકાવતા બળદોવાળું વેલડું જોતાંજ રાણીજીને ધ્રાસકો પડયો. આખા દરબારમાં વાતો થવા લાગી. "બા પાછા આવ્યા."

કોઈ કહે કે રીસામણે આવ્યા, કોઈ કહે કે કાઢી મૂક્યાં. ખરી વસ્તુની તો ખવાસણો ખબર આપે ત્યારે. પણ તે પહેલાં લોકોએ અનેક ગપો હાંકી મૂકી. ગામને મોઢે ગરણું બંધાય?

દીકરી સીધા મા પાસે પહોંચ્યા. કમરે લટકતી કટાર ખેંચી કાઢી. રણચંડી જેવી યુવાન કન્યાના હાથમાં કટાર અને તેની આંખોમાં દેખાતું વિકાળપણુ માતૃત્વને હડસેલી બ્હીવરાવવા લાગ્યું. મા ધ્રૂજી ઊઠી. દીકરીએ પગ પછાડી પૂછ્યું, " મા ! મારો બાપ કોણ ?"

મા સમજી ગઈ. એની આંખ આગળ ભૂતકાળ રમવા લાગ્યો પોતે પરણીને આવી ત્યારે સાંભળેલી ગુપ્ત વાત યાદ આવી. આટલે વર્ષે એ છાની વાત દિકરી પાસે કોઈ વિશ્વાસઘાતીયે ફોડી હશે? એ વિચારે એને દુઃખ થયું. એની આંખમાંથી મોતી જેવાં આંસુડાં

ડલક ડલક નીકળી પડ્યાં. દીકરી મમસમી ઊઠી. માતૃત્વની ભીનાશ વાળું માતાનું કોમળ હૃદય હચમચી ગયુ એણે દીકરીને ખેચી પાસે બેસાડી માના વ્હાલ ભર્યા હાથે ક્રોધાગ્નિ શાંત કર્યો, ને આ દીકરી પેટભરીને રડયાં. હૃદય હળવુ કર્યું નિસાસો નાખી માએ કહ્યું.

"બેટા! કોઈએ કાંઈ મ્હેણુ માર્યું?"

"હા મહારાજાએ મને વણિક પુત્રી કહી." કહી દીકરી રડી પડી.

રાણી ધ્રૂજી ઊઠી આવી ગુપ્તવાત ત્યાં કેવી રીતે પહોચી હશે એ એ ન સમજી શકી. પણ હિંમત લાવી એણે દીકરીની હઠને તાબે થઈ ખરી વાતથી વાકેફગાર કરી.

"બેટા! તારા પિતા મહારાજાનુ દૂધ વણિકનુ છે રાજ્ય માતાને પુત્ર ન હતા ના વારસી ગાદી ભોગવવાનુ નસીબમાં લખાવીને પરઘેર જન્મેલા તારા પિતા ઋણાનુબંધે વણિકને ઘેર જન્મ્યા પણ લેણુ દેણુ પૂરી કરવા, રાજ્ય માતાને ખોળે ઊછર્યા પૂછીને ખાત્રી કરવા જેટલી બુદ્ધિ તે બતાવી એ ઉપરથી ન સમજી કે તું ક્ષત્રિય પુત્રી નથી?" બન્ને મમસમી ઊઠ્યા. નસીબ પર હાથ મૂકયો, ને ભાવિ ઉપર આધાર રાખી જુદા પડ્યા.

દીકરી બીજી રાત્રે પોતાને સાસરે વેલડુ હંકાવી ગયાં જુસ્સો સમી ગયો ગુસ્સે થયેલ માણસ પોતાનો પક્ષ નબળો જુએ ત્યારે ડાહ્યોડમરો બની જાય, એમ રાણી મૂંગા મૂંગા મહેલમાં પેસી ગયાં.

રાત્રિએ મહારાજા પધાર્યા અને અગાઉની પેઠેજ "શેઠાણી" કહી સંબોધ્યાં રાણી હસી પડયા, રાજા નવાઈ પામ્યા બે દિવસમાં રાણીમાં એને કોઈ જુદાજ રંગ પૂરાયેલા જણાયા.

મહારાણી કાબેલ હતી. યુક્તિ પ્રયુક્તિથી એણે પટાવી, ફોસલાવી પૂછી લીધુ, ને સમજી ગઈ, કે "ગુપ્તવાત કહેનાર યોગીરાજ સિવાય કોઈ નથી."

મહારાજા સવારે યોગીરાજના દર્શને ગયા. યોગીએ પૂછ્યુ, "મહારાજ, કાંઇ નવિન?" "પ્રભુ! આપની વાત સાચી હતી, પણ આપે એ કેમ જાણ્યું?"

"મહારાજા! જ્યારે હું સગપણ કરવા ગયો ત્યારે મે એમને બોલાવીને પાસે બેસાડેલાં. મને એમણે વંદન કર્યું, ત્યારે એમના હાથમંહિની બંગડીઓનો રણકાર મારા કાન ઉપર અથડાએ મારા કાન ચમક્યા મને થયું કે રાજદરબારમાં આ વાણિયાનો શણગાર ક્યાંથી? કાંઇક ભેદ લાગ્યો ને પછી અનુમાન કર્યું કે મા, અથવા બાપ વણિક હોવો જોઇએ અને એ ઉપરથી જ મેં શેઠાણી કહેવા સૂચવેલુ મારુ અટકળ સાચુ હતું એમ હવે મને ખાત્રી થઈ છે

રાજા યોગી સામે જોઈ રહ્યા એને પ્રસંગે પ્રસંગે સાધુની બુદ્ધિ માટે માન થતું જતું એ એનો પૂજક થઈ રહ્યો, ને શેર ઘીનું સીધુ કરી આપ્યુ

૫

પોતાનું અપમાન માણસ ભૂલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ ભૂલાતું નથી હૃદયના કોઇ અગોચર ખૂણામા એ દુ:ખનો ઊંડો ઊંડો વસવસો રહી જાય છે અને એની પરિતૃપ્તિ અર્થે મનુષ્ય એક એવી પળની ગઢ જોતો ટાંપીને બેઠો હોય છે કે લાગ મળતા એ બિલાડી ઉંદર ઉપર તરાપે એમ, એવી પળને ઉત્પન્ન થતી જોતાંજ એની પાછળ પડી એને પોતાના હાથમા લે છે અને પરિપૂર્ણ કરવા આકાશ પાતાળ એક કરે છે

મહારાણીના હૃદયમાં પણ ઊંડુ ઊંડુ અપમાન સાલતું હતું અને એથી કોઇ હજારો વીંછીની ડંખના એ અનુભવતી છતાંય એ રાજ રાણી હતી પોતાનુ સ્વમાન એને વહાલુ હતું અવિચારી પગલું ભરતાં પહેલા એ હજાર ગરણે ગળીને પાણી પીએ એવી હતી. એણે યોગીરાજ

દારાજ પોતાના લેણદેણનો હિસાબ પતાવવાનો ઈરાદો રાખ્યો, ને એને રીઝવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

વેળા કવેળા એ યોગીરાજના દર્શને જતી. ખરા અંતઃકરણથી સેવા કરતી. અને ભક્તિ રસથી નીતરતી. ધીમે ધીમે એણે અનેક વાતોની છેડતી કરવા માંડી. યોગીરાજ મહારાણીની હાજરીમાં ખૂબ સ્વાથ્ય અને સંયમ જાળવતાં. પણ મહારાણીના શબ્દો એને ગગન વિહારી બનાવતા. એ ઘણીએ વખત શું બોલતાં એનુંય ભાન એમને રહેતું નથી.

"બાપુ! આપની મેધાનો કોઈપાર નથી."

યોગીરાજ ચૂપ રહ્યા.

"ગમે તે માણસનું દુઃખ પીછાનવામાં આપ ત્રિકાળજ્ઞાની છો."

યોગીરાજનું હૈયું હેલે ચઢ્યું. એમને ગર્વનો ઓડકાર આવ્યો ને ઓકી ઊઠ્યા.

"મારી જ્ઞાનચક્ષુઓ સામાની રહેણી કરણી, પહેરવેશ અને વાક્ચાતુર્ય ઉપરથી કહી શકે ખરી.

"ત્યારે મહારાજાનું દુઃખ પણ જાણો ખરા?"

યોગી સ્તબ્ધ થઇ ગયા. એમના કાન ઊંચા થયા. રાણીના પૂછવાનો મર્મ સમજી ગયા. વૈરની પરીતૃપ્તી અર્થેની આતુરતા અનુભવી. એ કંપી ઊઠ્યા.

યોગીરાજને મૌન થઇ ગએલા જોઈ રાણીએ પૂછ્યું, "શું સમાધી ચઢી ગઈ?"

"મહારાણી, માફી! એવી વાતો કરે ફાયદો શો?" યોગીએ નિસાસો મૂક્યો. એની પાછળનું ભાવિ કાળ જેવી લબકારા કરતી જીભ લાંબી કરી, ડોળા કાઢી, આછું આછું ચમકવા લાગ્યું.

રાણીએ હઠ પકડી, "બાપુ! બાપુ......" ને રાણી રડી પડી.

યોગીની સ્થિરતા, મક્કમતા પીગળી ગઇ. એમણે કહ્યું, "એ તો છે ભદરજી."

રાણીના હૃદયમા શાન્તિનો ટાઢો હિમ જેવો શેરડો પડયો એનુ હૈયુ આનંદમા ખીલી ઊઠયુ હૃદય પ્રફુલ્લીત બન્યુ. આંખોનું તેજ કોઈ અનેરૂં ચમકયુ. એની અંગે અંગની રોમરાજી હર્ષ પામીને ખીલી ઊઠી. એ ઊઠીને પોતાને મહેલે ગઈ માણસને વેરનો બદલો વાળવાની તક સાંપડે ત્યારે એ મનુષ્ય મટી જાય છે. રાણી ચગડોળે ચઢી હતી.

મહારાજા પધાર્યા મશ્કરીનો આનંદ હંમેશા એ અનુભવતા. રાણી સામે તિરસ્કાર યુક્ત હાસ્ય કરી, મ્હેણુ મારી એ મોજ અનુભવતા અને શરમીંદી રાણી અસ્પતાના વિચારમાં ગમગીન બની જતી

રાણીએ સત્કાર્યા, "પધારો ભટ્ટજી" ને એની હંમેશા શોકપૂર્ણ રહેતો ચહેરો કોળી ઊઠયો

ગુસ્સાના આવેશમા મહારાજા બોલી ન શકયા એમનુ અંગે અંગ કંપી ઊઠયુ. મહારાજાએ તલ્વાર ખેંચવાને બદલે પાછો પગ માંડયો, ને રાણી પછવાડે વિજયના ઘેનમા જોઈ રહી

મહારાજા ગયા, એમના માજી ને મહેલે ને માની સામે તલવાર ખેંચી પૂછયુ "માજી ! સાચો જવાબ નહિ મળે તો આ તલ્વાર એનો ન્યાય કરશે "

"શો બેટા ?"

"હું કોણ ! મારો પિતા કોણ ?"

"તારા પિતા તો સદ્‌ગત મહારાજા બેટા ! કેમ પૂછવુ પડયુ ?" માએ આશ્ચર્ય પામી પૂછયુ

"ખોટી વાત !" કહી મહારાજાએ પગ પછાડયો અને મક્કમતા પૂર્વક ગુસ્સામા કહ્યુ, "જૂઠું !"

ખોળે ઉછરેલ બાળક ઉપર માતાને સ્વાભાવિક વાત્સલ્ય ન ઉભરાયુ પણ સ્નેહનાં અમી વછૂટયાં સત્યવાત એમણે આજે ઘણે વરસે દાટેલી ઉકેલી. ઉપર વળેલી કાળના પડની ધૂળ ખંખેરી અને ખંખારી નાખવા

ભારેલો અગાર ફૂંક મારી તાજો કર્યો. રાણી ચોધાર આંસુડે રડી પડી. મહારાજાની આંખો પણ સજળ બની. એ પગે લાગ્યો, માફી માગી.

કાંઈક સ્નેહ, થોડો ગુસ્સો અને લગીર રાજપદુતાનું મિશ્રણ કરી રાણીએ વાત શરૂ કરી " ભેગ ! રાજ્ય સતાનહીન હતું સીમાડે દુશ્મનો ગાજતા હતા મારી સત્તા હાથમાંથી સરી જતી હુ જોઇ રહી હતી મારી હૃદય વ્યથા મને જપવા દેતી નહિ. મારી લાલસા, મારૂં ગૌરવ અને મારો આત્મસંતોષ ટકાવી રાખવા મ્હેં આકાશ પાતાળ એક કર્યા. ભોગી વાતો ફેલાવી સહુને છેતર્યા અને કોઈ ગત જન્મના ઋણાનુબંધે તુ એક બ્રાહ્મણને ત્યાંથી મારે ખોળે રમવા આવ્યો મારા સુકાઇ ગયેલા ગાત્રો વાત્સલ્યથી ઉભરાયા, અને લલાટે રાજ્યસુખ લખાવી લાવનાર તુ આજે આ રાજ્યનો માલિક છે મારૂ કુળ અને વંશ તેં ઉજ્જ્વળ કર્યા છે. મારી આંખના તારા ! તારો ખરો બાપ તો હજુએ ક્યાંઈક ભીખ માગતો હશે "

મહારાજા મૂઢ઼ બની ચૂપ થઇ ગયા અને પગ ઝાલી માયુ મૂક્યુ વહેતા ખારા આંસુડાએ પગ પખાળ્યા, ને ગુપ્તવાતને પાછી કોઈ અગોચર ખૂણે ભંડારી દેવાની આજીજી કરી.

રાજા ઊઠીને મહેલે આવ્યો. રાણી બેઠી બેઠી પોતાની ભૂલ માટે નહિ પણ પતિના આઘાતને નજર સમક્ષ નીહાળી ને રડતી હતી. બેઉ તત્કાળ યોગીરાજ પાસે ગયા

યોગી પદ્માસન લગાવી બેઠા હતા મોડી રાત્રે બન્નેને જોઈ યોગી ચમક્યા પગમા પડેલ દંપતીને આશિર્વાદ દીધો, ને રાજાએ પગ ઝાલી પૂછ્યુ, " બાપુ ! આપે રાણીને મારૂ દુઃખ કહ્યુ એ સાચુ ? "

" બેટા ! બેટા " યોગીનું ગળુ ભરાઇ આવ્યુ

" પ્રભુ ! આપે એ કેમ પારખ્યુ ? "

યોગીએ ખોખારો ખાઈ કંઠ સાફ કર્યો, ને ધીમેથી પણ દુઃખ પૂર્ણ અવાજે કહ્યુ, " મહારાજા ! આપનો સ્વભાવ જ એ વાત પારદર્શક બતાવી આપે છે "

" શી ? "

" કે આપ બ્રાહ્મણ છો. આપ બહુ ખુશી થયા મારા ઉપર મહેર કરી ત્યારે મને નવાજેશમા ફક્ત સીધુ વધારી આપ્યું બ્રાહ્મણ હમેશા લાડવે ખુશી થાય. એ તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે. જો આપ રાજ પુત્ર હોત તો મને ગામ, ગરાસ, આપ્યાં હોત પૈસે ટકે રીદ્ધિ સિદ્ધિ અપડાવી હોત હુ તો યોગી છું મારે એવી જરાય લાલસા નથી પણ તમારા સ્વભાવનું દિગ્દર્શન કરાવતી વસ્તુઓ સમજાવવા પ્રયત્ન કરું છુ આપ બ્રાહ્મણ છો એમા તો જરાય શંકા રહે એવુ નથી "

કહી યોગી ઊઠયા ખીંટીએ લટકાવેલ કમડળ ઉપાડયુ ખૂણામા મૂકેલો જૂનો દડ અને લગોટ ખભે નાખી એમણે ચાલવા માડયુ. ભર્યો ભાદર્યો ઉતારો એમને મન મર્પની કાચળી જેવો હતો યોગી બધુ તજી રસ્તે પડયા રાજાગણી જોઇ રહ્યા યોગી કોઈનીયે પરવા કર્યા વગર જગલમા ચાલ્યા ગયા રાજાના અત કરણમા પડઘો પડયો, " મારો બાપ ગયો "

વેરાન વગડામા ચાલ્યા જતા યોગીના પગથી ઉડતી રજ વાતાવરણમા ગૂંજતી, " છે બુદ્ધિ કોઈના બાપની ? "

ભારે હૈયે દંપતી મહેલે ગયા પણ પ્રજ્ઞા–ચક્ષુ યોગીરાજ એમની નજરમાથી ખમતા નહિ રાજા હજુએ મભારે છે, કે "યોગી મારો બાપ હતો "

ઉનાળાની એ મુલાયમ ગુલાબી પ્રભાતમાં ગામડાના સહુ માણસો પોત પોતાના ધંધે વળગી જવાની તૈયારીમાં હતા; ઓશરીઓમાં ઘમરવલોણાં વલોવાઈ રહ્યાં હતાં, ને છાશોની છોળો ઉડતી. સાથીઓ ખેતરે જવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, તેવે વખતે માજી રાજબાએ પોતાના ઓરડેથી બહાર આવી ઊંચી ઓશરીની કોરે ઊભા ઊભા, ફળીમાં ચોફાળ ઓઢી સૂતેલા, સુવાનીને પગથીએ ઊભેલા અને ફૂટની મૂછોવાળા પોતાના પુત્ર માધવસિંહને ધીમેથી, વ્હાલથી ઉઠાડવા માંડયા.

"માધવસંગ, દીકરા ઊઠો. જૂઓ સહુ કામે વળગ્યું."

"મા, આ ઊઠયો."

માધવસંગે ચોફાળને પાટુ મારી પાંગતે ખસેડયો અને આળસ મરડી એ પ્રચંડ દેખાતો જુવાન માધવસંગ પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. માને પગે લાગ્યો અને આતુર આંખે મા સામે જોઈ રહ્યો.

માનુ શરીર ધીમેથી પવન લહરી આવતાં જેમ ઝાડનું થડ સહેજ હીંચોળો ખાય એમ હલ્યું અને આંખોમાંથી અજબ કોઈ અપાર્થિવ તેજ ફેંકાયું અને માધવસંગ ઉપર એનો પ્રભાવ પડયો.

"મા, આજે આમ કેમ .. " એ બોલી ન શકયો.
"દીકરા ! તમારા બાપુને તેડાવો"

માંએ ધીમેથી કહી ઓરડા તરફ ચાલવા માડ્યુ દીકરો જોઈ રહ્યો એ ઊઠીને કાઇ ન સમજાવાથી પછવાડે પછવાડે ઓરડે ગયો.

નાની ચાકળી નાખી તે ઉપર મા બેઠા હતા. માધવસંગે જઈ મા પાસે નીચે બેસી ધીમેથી પૂછ્યુ, "મા, આજે અચાનક તેડાવવાનુ શુ કારણ બન્યુ છે?"

"બાપુ, દીકરા ! તમે એ ન સમજો હું કહુ છુ નેકે એમને તેડાવો"

બસ, માનુ વાકય નીકળ્યુ એટલે દીકરો વધારે પૂછી ન શકયો "ઘરે કોઈ જાતની કમી નથી ખેડ, ઉપજ, નિપજ કોઈ વાતે વાધો નથી. ઘરનુ રક્ષણ કરનાર પણ હું હજુ જુવાન જોધ બેઠો છુ, ને માને શુ કામ પડ્યુ કે મા ન બાપુને તાકીદે તેડાવે છે?" વિચાર પરંપરાએ ચઢેલુ યુવાન હૃદય એ ગૂંચ ઉકેલી ન શક્યુ એટલે મારતે ઘોડે બાપુને કાઠિયાવાડમાંથી તેડવા માટે એક કુટુબીને રવાના કરી દીધો

માધવસંગના બાપુ બહુ બાહોશ અને પરાક્રમી હોવાથી એ કાઠિયાવાડમા નોકરી કરતા મોટા મોટા રાજા રજવાડામા એમની આદરમાન મહીત આગતા સ્વાગતા થતી તેઓની બુદ્ધિની પ્રશમા ફૂલની ફોરમ પેઠે ચોતરફ મધમધતી પ્રસરેલી હતી તેઓ જૂનાગઢ પાસેના એક રાજ્યમા સારા હોદ્દે હતા

સ્વારને આવેલ જોઈ એમના હૃદયમા ધ્રાસકો પડચો અચાનક તેડાવ્યાના સમાચારથી એ વ્યાકુળ બન્યા, પરતુ બધા સાજા નરવા છે કોઈ જાતનો ટટો ફીસાદ નથી તો એકદમ તેડાવવાનુ કારણ શુ હશે, એ એમનુ બુદ્ધિશાળી હૃદય પણ ન સમજી શક્યુ. રાજકાજની અટપટી ગૂચો ઉકેલનાર બુદ્ધિ ઘણી વખત બ્હેર મારી જાય છે એમ એમની બુદ્ધિ આનુ કારણ સમજી શકી નહિ, એટલે તેઓ તાકીદે તૈયાર થઈ કમાલપુર આવી પહોચ્યા. કાઠિયાવાડમા

જૂનાગઢથી ભાલમાં કમાલપુર આવતાં સ્હેજે અઠવાડિયું થાય. તે વખતે રેલ્વે નહોતી એટલે પાણીપંથી ઘોડીઓ ઉપરજ લાંબી લાંબી મુસાફરીની મજલો થતી, અને ઘણો વખત લાગતો પણ કાઠિયાવાડી માણકી ઘોડી એ પંથે ત્રણ દિવસે આવીને આંગણે ઊભી રહી.

"પધારો." બસ ટૂંકોજ આદર સત્કાર મળ્યો.

"કેમ ઉતાવળે તેડાવ્યો?"

"મારે સતી થવું છે." અજબ દૃષ્ટિ ફેંકતાં માજી રાજે જવાબ આપ્યો.

"હું બેઠો છતાં!" આશ્ચર્યમાં હસતાં અને સ્હેજ ગુસ્સે થયેલા સ્હેરે એમણે પૂછ્યું.

"આપ પણ હવે કેટલા દિવસના મહેમાન છો?" જાણે ભવિષ્ય વાંચતાં હોય એમ એમણે અંતરિક્ષમાં ઊંચે જોયું ને બોલ્યા.

દરબારના હૃદયમાં ભયની ધ્રૂજારી આવી ગઈ. કાળજું થડકવા લાગ્યું. આંખે ઝાંઝવાં બળ્યાં. એમણે સતી તરફ જોયુ ને કાંઈ અજબ તેજ એમણે નીહાળ્યું.

"કેમ, તમને ખબર પડી ગઈ?" ડરતાં ડરતાં પૂછ્યું.

"હા. હું ભવિષ્ય જોઈ શકી છું."

"કહો, ત્યારે હું કેટલા દિવસનો મહેમાન છું?" મશ્કરીમાં એમણે પૂછ્યું.

"દશ દિવસ આજથી. આ પછીના શનિવારે બપોરે તમે ને હું સ્વર્ગે સંચરશું."

"આટલું...બધું...?" ન માનતા હોય એમ દરબારે માથું ધૂણાવતા પૂછ્યું.

કોઈ બોલ્યુ નહિ. ભયંકર શાન્તિ ફેલાઈ ગઈ, અને સતીના તેજમા અંજાતા એ ચૂપ બેસી રહ્યા

"જુઓ" કહેતા સતીએ ગોઠણભર ઊભા થઈ પોતાના બન્ને હાથની મુઠીઓ વાળી સ્હેજ હાથ લબાવ્યા, અને જેવી એકદમ મુઠીઓ ઉઘડી કે દશે આંગળીએ ધડધડ દીવા બળતા જોયા !

દરબાર કંપી ઊઠ્યા. જેમ પવનથી વૃક્ષ ધ્રૂજી ઊઠે એમ દરબારનું કાળજું થડકી ઊઠ્યુ, એમનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ ' સતી ' અને એ અવાજ ભયંકર શાન્તિમા સન્નાટો બોલાવી વાતાવરણમા ભળી ગયો

"હા" અને ત્રણે શરીરો કંપી ઊઠ્યા દરબારનુ શરીર પ્રભાવમા કંપતું હતુ, સતીનું શરીર સત ચઢવાથી કંપતું હતુ અને પુત્ર માધનસંગની દેહલતા બ્હીકમા ધ્રૂજી ઊઠી હતી

૨

દિવસો પર દિવસો વીત્યા, ને આખા ગામમા વાયુ વેગે વાત પ્રસરી ગઈ બ્હાને બ્હાને સહુ મળવા આવે, ને એ વાતોની ચર્ચા ચલાવે ડેલીએ સહુ કસુબા પીવા એકઠા થાય અને જાણે એ દિવસે પોતે મરવાનાજ હોય એમ બધાને દરબાર કસુબા પાતા, મિષ્ટ જમાડી ડુંગો કરાવતા અને જમવા માટે આગ્રહ કરી હમેશા ઘણાને સાથે ભાણે બેસાડતા આખુ ગામ હિલોળે ચઢ્યુ હતું અને એ દિવસે શુ થાય છે તે જોવા સહુ આતુર બન્યુ હતુ ભાલના આસ પાસના એ ગામડાઓમાં પણ આ વાતે પોતાનુ પ્રાબલ્ય ફેલાવ્યુ હતું

સૂર્યનારાયણ ઊગ્યા ને આથમ્યા, એમ આઠ નવ દિવસની ઘટમાળ ચાલ્યા કરી, ને છેવટે શનિવાર આવી પહોચ્યો આજે કોઇ બીજાજ સ્વરૂપમા સૂર્યનારાયણ પધાર્યા હોય એમ સહુને લાગ્યુ

દરબાર ડેલીએ બેઠા હતા. કસુબા પાણીમા આખા ગામના ભાયાતો તરબોળ થઈ જઈ નશે ચઢ્યા હતા તેવે વખતે માણજી

ગજબા માથે ચુંદડી ને ઓઢીએ મૂકી હાથમાં કંકુની થાળી લઈ ગામના ઘેરેઘેર થાપા દેવા નીકળ્યા. ગામની એ મા આજે સાચેજ આખા ગામનાં રખોપા સ્વરૂપ થાપા દઇ સહુને પોતાનું ' મા ' તરીકેનું બિરદ સત્ય કરી દેખાડવા બહાર નીકળ્યા. એમના તરફ કોઇ ઊંચી આંખ કરી શકતું નહિ. એમની આંખમાંથી ફૂટતી તેજની શેડો માણસથી ઝીલાતી નહિ. ભાલમાં ઝગઝગી રહેલું સતીત્વ અને તેનો પ્રભાવ આખા ગામને નમાવી દેતા. સતીએ કંકુની થાળીમાં પંજા બોળી ઓરડે થાપા દીધા ને ' જે અંબે...'ની બૂમ પડી. ડેલીએથી સહુ વીખરાયું. બાઇએ ડેલીએ થાપા દીધા, અને શેરીએ શેરીએ, દરેક ડેલીએ થાપા દેવા માંડ્યા. સતી ચાલતાં ચાલતાં પોતાના એક કુટુંબીની ડેલીએ આવ્યા. આ વખતે સહુ ભાયાતો ડેલીમાં આડે પડખે અફીણના નશામાં લાંબા થઇને સુતા હતા. કોઈ એકે આગળ જઇ કહ્યું, " ઊઠો, સતી મા આવે છે."

" હવે ભાળ્યાં સતી ! નહિ જોયાં હોય સતી ! " કહી એણે પાસે પડેલી પછેડી પહોળી કરી માથે ઓઢીને ઊંઘવાં માંડ્યું.

સતીએ એ મર્મવાક્ય કાનોકાન સાંભળ્યું. એણે તરતજ પાછાં પગલાં માંડ્યાં.

" મા થાપા નથી દેવા ? " આજીજી કરતાં એકે પૂછ્યું.

" ક્યાં ! "

" આ ડેલીએ." બતાવતાં એકે હાથ લાંબો કરી ડેલી બતાવી.

" શા માટે ? " કાંઇક આશ્ચર્યમાં પૂછ્યું.

" રક્ષણ માટે. સતી માતા ! "

" કોનું રખોપું ? ડેલીનું કે અંદરના માણસોનું ? " તિરસ્કાર યુક્ત હસતાં એમણે કડકાઇથી ઉચ્ચાર્યું.

" મા, બધાનું."

"ડેલીમાં બેસનાર તો કોઇ રહેનાર નથી. પછી રક્ષણ કોનું કરવું છે." સતી ભવિષ્ય બોલ્યાં.

સાંભળતાં સહુ ધ્રૂજી ઊઠ્યું, "મા, છોરું ઉપર કોપ ન હોય. છોરું કછોરું થાય, માવતર કુમાવતર કદી સાંભળેલા!"

"મા દયા કરો." બીજો બોલ્યો.

"હું શું કરું? એમનું ભવિષ્ય એમને ભૂલવાડે છે. એમનો કાળ એમને દોરે છે ત્યાં હું શું કરું?" કહી સતી તો તરતજ પાછાં વળી ગયાં. સહુ એક બીજાની સામે જોઈ રહ્યાં. માનાં સતની સહુને ખાત્રી થઈ ગઈ હતી.

૩

મધ્યાન તપ્યાં. જગત્ નારાયણ પોતાના રથને થંભાવી સતીનાં દર્શન કરવા રોકાઈગયા, ને માથે દરબારને બોલાવ્યા. પોતાને કપાળે આડ અને ચોખા, માથે ચુંદડી ને મોડીઓ, અને સતીત્વથી દીપી ઊઠેલાં એ સતીએ પવિત્ર ગાયના છાણથી લીંપણ કર્યું. દરબારને સાથરે સૂવાડ્યા, અને એમના માથાને ખોળામાં લઈ, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, અને જાણે કોઈને સામે ઊભેલા જોઈ પૂછ્યું, "આવ્યા?"

અને તરતજ એમણે પોતાના પતિનું મુખદર્શન કર્યું. ઊઠીને પગની રજ માથે ચઢાવી અને ધીમેથી માથું ખોળામાં લીધું, પાસે પડેલું ગંગાજળ દરબારને પાયું, ને પાસે ઊભેલા પોતાના પુત્રને માથે હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપી દરબાર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને કહ્યું, "દરબાર! રામ રામ!"

"રા...મ... રા......મ......"

પૂરું બોલાય તે પહેલાં સાજા નરવા દરબારના દેહમાંથી ચૈતન્ય વિદાય થઈ ગયું. સહુ જોઈ રહ્યું, ને સતીનો દેહ કંપી ઊઠ્યો, અને સાથે તરતજ 'સતી માનો જય'નો ધ્વની પણ ગાજી ઊઠ્યો.

આખું કુટુંબ એકઠું થઈ ગયેલું. એ બધા આશ્ચર્યમાં

જોઈ રહ્યા. સતીના સત આગળ સહુએ માથા નમાવ્યાં, ને સતીએ સહુને આશીર્વાદ આપ્યા તત્તજ ગામ બહાર 'જે અંબે' 'સતી માતાનો જય' વગેરે અવાજો સહીત સહુ આવ્યા અને એક જ ચિતા ઉપર પોતે દરબારના શબને પોતાના ખોળામા લઈ સતી બેઠાં.

" માધવસંગ..."

" મા "

માધવસંગે આવી માથુ નમાવ્યુ

માએ આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાના બન્ને હાથ સૂર્યનારાયણ સામે ઊંચા કરી જોડ્યા સહુ જોઈ રહ્યુ વાતાવરણને ભયંકર બનાવતી નીરવ શાન્તિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી હતી.

'જે અંબે' કહી એમણે પોતાનો જમણો પગ સ્હેજ ખસેડ્યો અંગૂઠો ઊંચો કર્યો અને તરતજ અગ્નિની જ્વાળા પ્રગટ થઇ.

'જે અંબે!', કહી લોકોએ જયધ્વની કર્યો, ને માતાનો અવાજ ઝીલી લીધો

થોડી વારમા અગ્નિ ચોતરફ પ્રસરી ગઇ, અને લબકારા કરતી અગ્નિજ્વાળાઓએ આખા અંગને ચાટતી હોય એમ દેહને ઘેરી લીધુ એક પણ ભયનો અવાજ કે દુઃખની ચિચિયારી વગર પરમ શાન્તિથી સતીએ પોતાનુ શરીર અર્પી દીધુ

માણસો 'સતી માતાનો જય' 'જે અંબે' વગેરે અવાજો અને ઢોલ ત્રાસાના નાદથી ગગનને ગજવતા ઘર તરફ પાછા ફર્યા સૂર્યનારાયણ પણ સતીના દર્શન કરવા રોકાઈ જવાથી મોડુ થવાની બીતિએ અસ્તાચળ પ્રતિ ઉતાવળે પોતાનો રથ હાંકી ગયા અને સતીમાની વાતો કરતી જન મેદની વીખેરાઈ

એંસી વર્ષ પહેલાની આ વાત હજુએ કમાલપુરનો દરેક માણસ કહી શકે છે અને એની સાબિતી રૂપે કમાલપુરથી દક્ષિણ દિશામાં ખેતરની પાસે આ સતીમાનો પાળીઓ હજુએ મોજુદ છે

"કેમ, સુરસંગભાઇ ગામ જાવ છો?" દુમનને ઓટલે બેઠા બેઠા દાતણ કરતા હીરા શેઠે પાસે થઇને જતા, ફૂટતી મૂછના તરવરીઆ(?)... મોસરીના યુવાન રજપૂત સુરસંગને પૂછયુ

"હીરાશેઠ, જરા હટાણે જવુ છે" કહી સુરસંગ ઊભો રહ્યો. શેઠની બાજુમા પડેલી બીડી ઉપાડી ને સળગાવીને પીવા માંડી

"ઊભા રહેજો, આ એક ચિઠ્ઠી લેતા જવાની છે" કહી હીરાશેઠ ઊઠયા ઇસ્કોતરામાથી કાગળ કાઢી લખ્યો ને ગુંદરથી ચોડેલી ચપતરી સુરસંગને આપી

સુરસંગે ચીઠ્ઠી લઈ માથામાં ખોસી લાકડીને ખભે નાખીને ચાલી નીકળ્યો પાચ છ ગાઉનો પથ કરી સુરસંગ બપોર પહેલા ભાવનગરની બજારમા ખડો થઇ ગયો. રૂની મોસમ એટલે જરૂરી કાગળ હશે એમ ધારી સુરસંગે શરાફની દુકાન શોધી ચિઠ્ઠી આપી. ગાદી ઉપર પડયા પડયા હાંફતા જાડા શેઠે ચિઠ્ઠી વાચીને કહ્યુ, "દરબાર છો?"

"ના રજપૂત છુ" કહી સુરસંગ ઊભો રહ્યો.

" નથી ઓળખતા ? હીરાશેઠના રૂપિયા વારંવાર લઈ જાય છે. માણસ ખાનદાન છે. " પાસે બેઠા બેઠા નામુ લખતા ગુમાસ્તાએ ચોપડામાંથી આંખ ઊંચી કરી અને રજપૂત સામે જોઇ કહ્યું.

" વળતા જાવ ત્યારે અહીં થઇને જજો. " કહી શેઠે ચિઠ્ઠી ગુમાસ્તા તરફ ફેંકી, ને રજપૂત પાણી પીને હટાણું કરવા બજારે ચાલ્યો ગયો.

સાંજના નમતા પહોરે સુરસંગ પોતાના ગામ તરફ વળવા તૈયાર થયો. હીરાશેઠની ચિઠ્ઠીનો જવાબ લઇ જવાનું યાદ આવ્યું, ને એ શગફ બજારમાં આવ્યો. શેઠ અને ગુમાસ્તાને ખરીદ ચાલતી હોવાથી ધમાલમાં પડેલા જોયા. પણ કાગળ તૈયાર હશે એમ ધારી એણે ગુમાસ્તા પાસે ચિઠ્ઠી માગી.

" ઊભા રહો. હમણાં જરા લખી દઊં છું. " કહી એણે ચિઠ્ઠી લખવા માંડી.

" ભાઈ, આઠ પીચર મંદા. કેમ શું વિચાર છે ? " ફટક દલાલે આવી ઓર્ડર માગ્યો.

" કોઈ આડતિયાનો જવાબ નથી. " કહી શેઠ હાજર રૂના ધોકણા ખરીદવામાં પડ્યા હતા, તે ઊભા થયા. સોદો બંધ રહ્યો. સામે બેઠેલા રજપૂત સામે જોયું, ને બોલ્યા સિવાય સદા બજારે ગયા.

ગુમાસ્તે ચિઠ્ઠી લખી. ને તિજોરીનું બારણું ઉઘાડી રૂપિયા ગણવા માંડ્યા.

" ભાઇ, લાવોને કાગળ, મારે મોડું થાય છે. "

" થાય છે. ઉતાવળ શી છે ? દરબાર પરણ્યા છો ? "

" રજપૂત હસ્યો. મારે હજુ પાંચ છ ગાઉ ભોં કાપવી છે. "

" અરે, મરદ જેવા મરદ થઈને અંધારાથી બીઓ છો. "

રજપૂત ચૂપ થઈ ગયો. પોતાના શૌર્યને સરી જતું અટકાવવા આગ્રહ મૂકી દીધો, અને રાહ જોઈ ચૂપચૂપ બેઠો.

"એલા, ચા લાવ." બહાર બેઠેલા મજૂરને એણે હાક મારી, ને સામેની હોટેલમાંથી છોકરો બે કપ મૂકી ગયો.

રજપૂત , અને ગુમાસ્તે ચા પીધી. સુરબંગે બીડી મળગાવી પીવા માંડી. એટલામાં સહેજે અર્ધો કલાક નીકળી ગયો ગુમાસ્તે રૂપિયા ગણી લીધા ને રજપૂત સામે ધર્યા. "દરબાર, આટલુ જરા લઈ જવાનુ છે."

"રૂપિયા ?"

"હા. પાંચસેં જ છે."

"ના. વખત બારીક છે. મારૂં ઘર ખમે એવુ નથી."

"અમારે જોખમે. ભાઇ તમારે હીરખીર. તમારુ માથુ જશે ત્યારે અમારા રૂપિયા જાય એવું છે ને ?" વાણિયે માથા સાટે રૂપિયાને જોખમમાં મૂકયા.

પોતાની મર્દાનગીના કેફમા મ્હાલતા યુવાન રજપૂતને વધારે ખેંચ કરતાં પોતાનું બ્હીકણુપણુ દેખાવાની ધાસ્તી લાગી હીગશેઠ સાથેનો સંબંધ યાદ આવ્યો. શેઠની ચાયે અજબ કામ કર્યું. રજપૂતે રૂપિયા ગણી ફાંટ બાંધ્યા, ને ફાળીયાને ભેટમા નાખી કેડ બાધી ઊભો થયો.

રજપૂતે દુકાનના પગથિયા ઉતરી આકાશ સામે જોયું દિ' રાશવા હતો.

૨

ત્રણેક ગાઉ જતાં તો રૂંઝુ વેળા થઈ ગઈ. ચોમેર ઉતરતા અંધારામાં ધૂળની ડમરી ઉડતી હોય, એમ પડ બંધાયાં, ને લાબે સુધી જતી નજરને કાળાશ ભેદવાની તાકાત ઓછી થતી ગઈ.

સંપેતરાનું જોખમ ખેડતો રજપૂત પૂરપાટ ધસ્યે જતો હતો. અને તેના ખુદડીઓવાળા જોડા ખારની રફાવાળી જમીનમાં ઘોડાના

દામડા પેઠે ખભખભ ખૂચી જતા. તેનાથી ઉડતી ધૂળ પાછળ વરાળીયા પેઠે ઓઢું કરતી

પોતાના વતન જલદી મ્હોંચી હીરાશેઠના રૂપિયા સહીસલામત પ્હોંચાડવાની તાલાવેલીવાળા યુવાન આજુબાજુ જોયા સિવાય પોતાના રસ્તે ઉંધુ ઘાલી ચાલતો રસ્તો બિહામણો હતો લૂંટારાઓની એ હતી. એટલે જલદી આટલુ વેંગુ પસાર થઈ જાય તો પછી વાંધો નથી, એ વિચારે એ ખેતર સોસરવો કેડે ચઢ્યો, ને ખેતરની પાળી આગળી વાડને ઓથે આવ્યો, ત્યા માથોડા ઢક વાડના ઓથે બેઠેલા ત્રણચાર સંધીએ આવી આડા ઊભા રહ્યા કાળી ડાઢી, કાળા ઝબ્બા ને ફેંટા પણ કાળા બાધી અધારી રાતમા ભૂત જેવા દેખાતા આ કાળ જેવા લૂંટારાએ રજપૂતનો માર્ગ આતર્યો રજપૂત થભી ગયો. એણે પડકાર કર્યો, "અત્યા કોણ આદમી?"

"તારા બાપ" કહી સંધીએ પડકાર્યો "મૂકી દે હોય ઈ"

રજપૂતે સાંભળ્યુ ન સાંભળ્યુ કર્યું અને જાણે એની દરકાર ન કરતો હોય એમ આગળ વધ્યો

એક સંધીએ આગળ વધી ચાલ્યા જતા રજપૂતનું બાવડુ ઝાલ્યુ એના મામન બા ઓનો વિશાળ પજો કોઈ વજ્રકડી પેઠે બાવડાની આસપાસથી ટળાઈ વળ્યો રજપૂતે તોરમા ઝાટકો માર્યો, ને એકજ આચકે બન્ને છૂટા થઈ ગયા બન્નેને એકબીજાના જોરની ખાત્રી થઈ ગઈ

રજપૂત આગળ ચાલવા લાગ્યો

ખોકડાના કાધ જેવી ગરદનવાળા સંધીએ લાકડી ઉગામી, પાછળ હડી કાઢી રજપૂતે ખરીદેલી ચીજોનું પોટલુ વાડને ઓથે મૂકી દીધુ. કડીયાળી ડાંગ ઊંચી કરી અને પોતાના માંસલ બાહુએ ઉપર મદાર બાંધી એ સામો થઈ ગયો.

ને પછી તો લાકડીઓની રમઝટ જામી. સંધી બે હાથમાં ચાલી લાકડી ઝીંકે ને રજપૂત એકલો ઠીયું ખાઈ પડી જાય, ને દાંચેહુ-ભર થઈ બે હાથે લાકડી ઝીંકે તે સંધીને પાડી દે. મારતો ને માર ખાતો રજપૂત સંપેતરાંની ખાતિર જીવ સટોસટના યુદ્ધે ઊતરી પડ્યો. સંધીની લાકડીઓ ખાળતો, સામી ઝીકતો, મારે ખાતો, પડતો આખડતો રજપૂત માના સોળથી સૂઝી ગયો. ફૂટથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. એની આંખમાં અંગાર ઝર્યા, ને એણે ઊભા થઈ જોઈ બે હાથમાં ગોળ ફેરવીને લાકડી ઝીંકી. સંધીનું માથે બાંધેલુ શેલુ ઊડી પડ્યું, ને ખોપરી શ્રીફળ પેઠે વધેરાઈ ગઈ. લોહીનો ફુવારો ઊડ્યો. રજપૂત બીજાઈ ગયો.

મૃત્યુના ભોગે પૈસા લૂંટવાના ઇરાદે સંધીઓ આવ્યા મહતા, એકાદની લોથ જોતાં એ પેલી લોથને ખભે નાખી ભાગ્યાં. જીવનની છેલ્લી હોડ સમો રજપૂતનો છેલ્લો ઘા સજ્જડ પડ્યો હતો. સંધીઓ નાહીંમત બની ગયા, અને ભાગ્યા. પાછળ ઉડતી ધૂળે ક્રોધમાં બેફામ બનાવેલા રજપૂત વચ્ચે ઓયું આણ્યું. રજપૂતે પાછળ દોડી મશ્કરીમાં હાક મારી. "ઊભા રહો, ઊભા રહો. આ રૂપિયા લેતા જાવ."

ને એના પડછંદા ચોમેર વેરાઈ ગયા.

રજપૂતે ખાડમી આથેથી પોતાનું પોટલું લીધું. પછેડી કાઢી એના ચીરા કર્યા, અને આખે શરીરે થયેલી ફૂટ ઉપર કચકચાવીને પાટા બાંધ્યા. અને હાથમાં લાકડી લઈ, શ્રાતનના જોરમાં ઝપાટા-ભેર પગ ઊપાડ્યા.

જળ જંપી ગયાં વેળા થઈ હતી. ગામમાં પેસતાં રજપૂતે સોપો પડી ગયેલો જોયો. છતાંય વાણિયાને ઘરે જઈ રજપૂતે ખડકી ખખડાવી. આંગળીયા ભેર રાખેલી ખડકી ઊઘડી ગઈ ને રજપૂત અંદર ગયો, એરંડીયાનો દીવો કરી નામુ લખતા હીરાશેઠ સરસંગને

લોહીયાળો જોયો. એ સ્તબ્ધ બની ગયો. પવનના સપાટે દીવો કંપી ઊઠ્યો. સાથેસાથ વાણીઓ ભયથી ધ્રૂજી ઊઠ્યો.

"આ તમારા રૂપિયા ને આ કાગળ." રજપૂતે ભેટ છોડી કોથળી પછાડી, ને ગજવીમાંથી ચિઠ્ઠી કાઢીને આપી. શેઠ બોલી શક્યા નહિ. એતો વિચારવાયા પેઠે સુનકાર બની ગયા હતા.

રજપૂત ખડકી બંધ કરી, ગૌરવભર્યા મોઢે ચાલ્યો ગયો. અહેશાનમાં દબાયેલ શેઠ પાછળ જોઈ રહ્યા.

શેઠના હૈયામાં માણસાઈ હતી. એણે બીજા દિવસથીજ પડદે પડેલા ગરીબ રજપૂતને શેરો બનાવી ખવરાવવા માંડ્યો. પંદરેક દિવસમાં હળદર અને મીઠાના પાટાએ ઘાથી જામી ગયેલું લોહી વીખેરી નાખ્યું. હાડકા ઉપર થતું કળતર બંધ પડ્યું. ઘા રૂઝાયા ને ધીથી નવુ જોર મેળવી રજપૂત ઊઠ્યો. માથે પાણી નાખ્યું ને શેઠે મજલીનની એક પાઘડી બંધાવી. રજપૂતે કહ્યું, "રોટ ન હોય. તમારી વળી પાઘડી લેવાય?"

"એમા શું? મારા તો રૂપિયા ગયાજ હતાને! આમા શું આપી વણુ છું?"

૩

"રૂપૈયા દઇ દે રૂપૈયા! તારા બાપનો ગોધલો નો'તો. લાવ ઝટ રૂપૈયા, ને લાવ વાળુ." ફળીયામાં ઊભેલા સંધીએ સુરસંગને ગાળો દેવા માંડી.

"બેલી, આપુ છું પણ આટલી ઉતાવળ શી છે? વાળુ તો કરો." સુરસંગે રૂપિયા નહિ હોવાથી ઓશીયાળા બની કરગરવા માંડ્યું.

"મારે જાવું છે. ઝટ કર. લાવ રૂપૈયા."

"બેલી, અઠવાડિયા પછી આવો તો........"

"મારે તો અટાણે જ જોઇએ. લેવા આવ્યો તારે તો મોટા રા'સાણિ થઈને આવ્યો હતો! મારે તો મૂંઝડો જોઈ. મારે તો માંકડો

જોઇ. ને રૂપૈયા દેતી વખતે અટાણે નથી. મારે તો નહિ હાલે. લાવ રૂપૈયા. " સંધી અડીંગો નાખીને બેઠો.

સૂરસંગ ગરીબ રજપૂત હતો. બાપનુ અપાર દેવું, એણે મહામુશીબતે ઓછું કરવા માંડ્યું હતું. વાણિયાના સવાયાના સવાયા ભરીભરીને એ થાકયો હતો. છતાંય દેવું તો એટલું ને એટલુંજ રહેતું. ઉપજનીપજ શેઠ લઈ જતા. બળદ મરી ગયો એટલે નવો ન લે તો ખેડ ભાંગી જાય. દરબાર ખેતર આંચકી લે. મૂંઝાયેલા સૂરસંગે સંધીનો બળદ કાંધે લીધો હતો. પણુ અત્યારે કાંધુ ભરવા જેટલુય સરસંગ પાસે કાંઇ ન હતું. સવાસો રૂપિયા એને કાંધાના અને વિઘોટીના ભરવાના હતા. થાણુદાર પણુ વિઘોટી માટે ઉતાવળ કરતો. "નહિ ભર તો ખેતર વેચી નાખીશ." એ ડારો તો હંમેશાં સૂરસંગ સાંભળતો.

ગભરાઇ ગયેલો સૂરસંગ ઉગતી જુવાનીમાંજ ચિંતાથી લદાયેલો હોવાથી કાંઇક વહેવારૂ બન્યો હતો. એણે શેઠના ઘર તરફ પોતાના પગ ઊપાડયા. સંધી વાળુ કરવા બેઠો.

અંધારામાં લપાતા છૂપાતા સૂરસંગે શરમાતાં શરમાતાં હીરા શેઠની ખડકી ખખડાવી, ને આજે પણ આગળા ભેર રાખેલી ખડકી ઊઘડી ગઇ. શેઠ ખાટલા ઉપર બેઠા હતા. સૂરસંગે આવી રામ રામ કર્યા અને ઓસરીની કારે બેઠો.

" શેઠ, એક કામ પડયું છે. "

" શું છે ભાઈ! " હોકાની નેહમાંથી ધૂમાડાનો દમ ખેંચતાં શેઠે પૂછ્યું.

" થોડાક રૂપિયા જોઈએ છે. "

" કેટલાક ! "

" સો, સવાસો. "

શેઠને સૂરસંગની ગરીબાઈની ખબર હતી. થાણુદારનો તગાદો એણે સાંભળ્યો હતો. ગામના શેઠના દેણાની એને માહેતી હતી. કરજવાન સૂરસંગને એક પાઈ પણુ ધીરવી એટલે પૈસા મુઠ્ઠી ભરીને ફેંકી દેવા જેવું, એમને તરતજ ગણુતરીમાં આવી ગયું હતું.

"ભાઈ, રૂપિયા તો નથી."

"પણ મારે સંધીનું કાંઈ ભરવું છે. થાણદારને વિઘોટી ભરવી છે."

"હું શું કરું?"

"કાંઈ નહિ તો આ સંધીને તો ભિડાડો. તમારો આશ્રો પડ્યો એટલે આવ્યો છું."

"હા, પણ અમારે કાંઈ મફત થોડુંજ થાય છે. કાળે આંતરે મહેનત કરીયે છીએ ત્યારે પૈસા આવે છે. ભાઈ!"

"શેઠ, હું સવાયા આપીશ. તમારા રૂપીયા દુધમાં ધોઈને આપીશ."

"પણ લેવા ક્યા ઝાડથી. ઓલ્યો ખળામાંથીજ બધું ઉપાડી જાય છે. એટલે અમારે તો ચોપડા ચીતરવા સિવાય બીજુ શું આવવાનું?"

"મારી જમીન તો છે ને?"

શુ લેત ? આખો ચોળીને તો કેમ બેસી રહેત ! બિચારાને તે દિ' એ તમે શુ આપી વળ્યા હતા ? '

"પણ આપણા નસીબમા હોય એ જાય કેમ ?" એને આપવામા તો એને માથે પાણી નાખ્યુ તે દિ મજલીન બધાવ્યુ હતું અને અધમણ ઘીનો શીરો આપણે ક્યા એને ન્હોતો ખવરાવ્યો ?" મ્હોં ફેરવી લેતા શેઠ ખાટલેથી ઊઠી ઓરડામા ચાલ્યા ગયા

ઓશરીની કોરેથી રજપૂત ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો ખડકી બધ કરી દુ:ખી ચ્હેરે એણે ચાલવા માડ્યુ વર્ષો પહેલાની એ રાતનુ એનુ ગૌરવ ભર્યું મુખ અને આજનો ઓશીયાળો દુખી ચ્હેરો, બન્ને રાત્રીના સાક્ષી રહ્યા

ખડકીનો અવાજ જાણે સમાજના વર્તન ઉપર હસતો હોય એમ ચોમેર ફેલાઈ ગયો

આખા શરીરે કોઢથી પીડાતો રાજા બિછાને પડ્યો પડ્યો કણસતો હતો. મોટા મોટા વૈદો, હકીમો, કે ડોકટરો એનો રોગ મટાડી શકતા ન હતા. મંત્ર તંત્ર કે જંત્રનું પ્રાબલ્ય રોગ નિવારી શક્યું નહિ. રાજા પીડાથી સોસાઇ ગયો. એનું શરીર અર્ધું થઇ ગયું. મુલાયમ રૂની રેશમી પથારી, એને આરામ આપી શકી નહિ. કોઢમાથી નીકળતી દૂર્ગંધ અને એમાંથી વહેતું પરૂ ચીત્રી ચડાવતાં અને એથી કોઇ પણ માણુસથી રાજા પાસે બેસી શકાતું નહિ. રાજા રોગથી કંટાળી ગયો હતો. પણ રોગ ચિકિત્સા કરી, કોઈ એ રોગ મટાડવા સમર્થ ન હતું. રાજવૈભવ પણ એને અકારો થઈ પડ્યો. એ વારંવાર કહેતો કે " રોગી રહીને રાજ્યસુખ ભોગવી શકાતા નથી. પણ નીરોગી શરીરે મજૂરી કરી પેટ ભરવું એ રાજ્ય-સુખ કરતાં હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. " રાજ્યકુટુંબીઓ પણ રાજાની સ્થિતિથી વ્યાકુળ રહેતા.

એક દિવસ રાજા કંટાળ્યો. ઉનાળાના ધખધખતા તાપમાં એ ઊની લૂથી શેકાઈ જતો. ચો તરફ છંટેલી સુગંધી ટટ્ટીઓ એને શાન્તિ

આપતી નહિ. એમાં સોંસરવો ચળાઇને આવતો પવન પણ એને ઊની લૂ જેવો દાહક લાગતો અને એનો દેહ બળું બળું થઈ જતો. પથારી છોડી એ ચોતરફ દોડાદોડ કરવા લાગ્યો. એવામાં રાજ્ય અનુચર એક બ્રાહ્મણને લઇને અંદર આવ્યો. એણે ઝૂકી ઝૂકીને મહારાજાને નમન કર્યું અને રાજા એના તરફ તાકીને જોઈ રહ્યો.

"બાપુ ! આ જોશી." જોશી તરફ આંગળી કરી એણે કહ્યું.

"તમે ! જો........................"

"જી, હા." જોશીએ માથું નમાવ્યું.

અને અનુચર બહાર ગયો.

મહારાજા પલંગ ઉપર બેઠા. સામે પડેલા બાજઠ ઉપર જોશી બીરાજ્યા. અને રાજા જોશી સામે ચકળવકળ આંખે જોઈ રહ્યા.

"બાપુ.............."

"આ મટશે ?" રાજાએ કોઢ તરફ જોયું. અંદરની નીકળતા પરુથી એનો પીત્તો ઉછળ્યો. એ લવારીએ ચઢી જઈ પથારીમાં પટકાયો.

જોશી જોઈ રહ્યો. એણે પ્રશ્ન મૂકયો. ગણિત ગણ્યું. આંગળીના વેઢા ઝપાટા પર ફેરવ્યા અને કહ્યું, "બાપુ !..........."

રાજા પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો. આશાના અંકુરો ઉપર ઝબકેલો રાજા, જોશી તરફ તાકયો. એના બિહામણા સ્વરૂપે જોશીને ડાર્યો અને સૂકલ હાડપીંજર જેવા દેહને આગળ ધરતા પૂછ્યું, "શું ?"

"રોગ મટશે."

"મટશે ! હેં.................શું કહ્યું ?"

"મટશે, જરૂર મટશે."

"જરૂર ! જરૂર ! મટશે ! જરૂર !" રાજા પથારીમાંથી ઊઠી જોશી તરફ ધસ્યો–હર્ષથી.

" હા, જરૂર." - જોશી જરા આઘો ખસ્યો બ્હીકથી.

" શી રીતે ?"

" ચાંડાળનું પાણી પીઓ."

" ચાંડાળનું ? કેમ પીવાય ?" રાજા જરા પાછો ખસી ગયો. ધર્મ યાદ આવ્યો. એ લવારીએ ચઢયો, " ચાંડાળનું પાણી પીઉં ? દેહ વટલાવું ? ધર્મ તજું ? કુળને લાંછન આપું ? કેમ બને ?" રાજા પથારીમાં સૂઈ ગયો. વિચારવમળમાં ગૂંચવાયેલો રાજા બેશુદ્ધ બની પથારીમાં પડયો પડયો જેમ આવે તેમ લવારી કરવા લાગ્યો.

જોશી ઊઠીને ઘર તરફ વિદાય થયા.

બીજે દિવસે પીડા અસહ્ય થઇ પડી. રાજા અકળાયો. કોણ જાણવાનું છે, ધારી મનમાં દીલાસો લીધો. અંતઃકરણને સાન્ત્વન મળ્યું. અને એ દરેક જગ્યાએ પાટા બાંધી વેશબદલો કરી ગામથી થોડે દૂર છાનોમાનો-ગૂપચૂપ નીકળી ગયો. રોગની પીડાએ ધર્મ ઉપર વિજય મેળવ્યો. અને રાજા, કુળ, ધર્મ, લાજનો વિચાર છોડી રોગ મટાડવા ગામ બહાર નીકળી ગયો.

તાપ વધતો જતો હતો. લૂ વાતી હતી. અને ઘામ, ધખ્યો, એટલે રાજા તૃષાથી આકુળવ્યાકુળ થવા મડ્યો. એ મારતે ઘોડે સામેના ગામે જવા મથતો હતો. મુસાફરીનો થાક, શરીરની અશક્તિ, રોગની પીડા, પરુ સક્રાવાથી, ચામડી તણાય અને તેથી થતુ અતુલ દર્દ, તરશથી વ્યાકુલ થતું શરીર, અને ઊંડી ઊંડી આંખે આવતાં અંધારાને લીધે રાજા મહામુશીબતે ગામ ભેળો થયો. ગામને છેડેજ ટેઢવાડો હતો. માળીમાં થતા ફટાક ફટાક અવાજથી રાજા સમજ્યો કે નજીકમાં જ ઢેઢવાડો હશે. પણ ઢેઢવાડે જઈને પાણી પીતાં મન દુભાયું, જીવ અકળાયો, અને એણે ચાંડાળનું પાણી પીવાનું માંડી વાળ્યું. અસ્થિર મગજનો રાજા તરંગો ઉપર ઝૂલવા મંડ્યો. એનાથી તરસનું દુઃખ સહન થતું ન હતું. એ પાધરો ગામમાં પેઠો.

ગામમાં પેસતાં જ એક ચાંડાળનુ ઘર પણ એ ચાંડાળનો ગોર હતો. ડોકમાં જનોઈ, આંગણામાં તુળશી ક્યારો, હાથમાં માળા, ને સૂકવેલું અબોટીયું જોઈ રાજા અટક્યો. બ્રાહ્મણનું ઘર ધાર્યું ને ઓશરીની કોરે પડેલો પાણીનો લોટો ઊપાડી રાજાએ પાણી પીવા માંડ્યું પેલો તો પોતાના ધ્યાનમા બેઠો બેઠો માળા ફેરવતો હતો. તેણે આ માણસને જોયો. રાજાને ઓળખ્યો નહિ ને કોઈ ગાંડો ધાર્યો પણ એનું મન દુભાયુ એ બોલી ઊઠ્યો. "અરૂ...રૂ...ભા... ઈ...! કેવા છો ?"

"કેમ ?" રાજાએ તોરમાં પૂછ્યું

"આ પાણી પીવાય ?"

"તરશ લાગે ત્યારે બધુય પીવાય. ગામનો ગધેડો ન પીએ એ પાણી વટેમાર્ગુ પીએ." રાજાએ જવાબ આપ્યો.

"પણ તમે છો કેવા ?" પેલાએ કળકળતે અંતઃકરણે પૂછ્યુ.

"કેમ પૂછ્યું ? ઉંટડી દઉં છુ" રાજાએ જાત છૂપાવી.

"અરે, અમારૂં પાણી તો પીવાય જ નહિ. તમે કોઈ ઉચ્ચ વર્ણું લાગો છો અમને તો અડો તો પણ તમારે તો ન્હાવુ પડે"

"હેં...તમે...કેવા......" રાજા પૂછી ન શક્યો.

"અમે......હું......ગરોડો...છુ......" દબાતા દબાતાં એ બોલ્યો.

"હેં......' રાજા વ્યાકુળ ચિત્તે ફાટી આંખે એના તરફ જોઈ રહ્યો. એણે શુદ્ધિ ગૂમાવી, પણ જરાવારમાં સ્વસ્થ થતાં બોલ્યો "ત્યારે આ બધા ઢંગ તો બ્રાહ્મણના છે."

"હા હું આગલે ભવ બ્રાહ્મણ હોઇશ. ધર્મ ઢૂંકડો મૂકયો હશે તે આ ભવે ઉદય થયુ છે,"

"ત્યારે તમે ચાંડાળ જ છો ?"

"હા."

રાજા વિમાસતો વિમાસતો રસ્તે પડ્યો અજાણતા ચાંડાળના ઘરનુ પાણી પીવાઈ ગયુ પૂછ્યા પહેલા પાણી પી પશ્ચાતાપ કરવો નકામો ધારી, રાજા રોગ મટશે એમ ધારી ખુશી થતો પોતાને પંથે પડયો સ્હેજ મળે સો દૂધ બરોબર!

રાજા ઘડી ઘડી આગળ ચાલે ને ઊભો રહી પોતાના અંગ તરફ જુએ પણ કોઇ ઠેકાણે કોઢ મટયો કે પરૂ બંધ થયેલુ દેખાય જ નહિ ઉલટુ હાલવા ચાલવાથી દરેક ઠેકાણે ગૂદગદુ હતુ અને પરૂના રેલા નીતરતા હતા રાજાનો ક્રોધ જેમ જેમ એ બધુ જોતો જતો હતો તેમ તેમ વધતો જતો હતો

"જૂઠો જોશી!" રાજાથી બોલાઈ જવાયુ અને એ આગળ ધરયો

વળી વિચારમાળા શરૂ થઇ "મારો દેહ વટલાવ્યો, આટલું કષ્ટ સહન કર્યું, તોય કોઢ તો ન ટળ્યો જોશીને મારી જ નાખવો પડશે જૂઠ બોલી હદવાળી કૂળ બોળાવ્યુ, ધર્મ તજાવ્યો, દેહ વટલાવ્યો, ને આગની પીડા સહન કરાવી, તેનકામા આવા જોશીને તો જૂઠ બોલવાની શિક્ષા આપવી જ જોઇએ" શશથી રાજા જોશીમાં આસ્થા રાખી શકયો નહિ

પણ આવા વિચારોની પરપરા સ્વરૂપ વિચારમાળાના મણકા ઝપાગબંધ ફર્યે જતા હતા અને ઘેર આવે તે પહેલા તેણે દૂર ખેતરમા એક ખેડૂતને હળ હાકતો જોયો રાજાનો કંઠ તૃષાથી સૂકાતો હતો. તૃષાતુર રાજા એ તરફ સરકાયો. ખેતરને છીંડે થઇ એણે ખોડીબારામા પગ મૂકયો અને ખેડૂત હળ લઇ ઉથલ પૂરી કરી શેઢે આવ્યો.

"પાણી પાશો?" રાજાએ દીન ભાવે યાચના કરી એના ચ્હેરા ઉપર પશ્ચાતાપની છાયા છવાઈ હતી. મોઢા ઉપરનું તેજ નાશ

પામ્યુંહતું, કુરૂપ ચહેરો અને શરીરમાથી ફેનાતી મદમોને લીધે રાજા પવનની દેહવાશ ગયો. જેથી ખેડૂતને ચિતરી ચઢી નહિ,

રાજા ઊભો રહ્યો "લાવુ છુ" કહી ખેડૂતે બીજી ઉથલ શરૂ કરી મૂડદાન બળદ હતા અને ચીંથરેહાન ખેડૂત હતો, બળદ ચાલી શકતા ન હતા એટલે એ ખેડૂત વારવાર પરોણાની આર ઘોચી દેતો અને બળદની ચામડીમાથી રહ્યું સહ્યું લોહી ટસીયા વાટે, બહાર ફૂટી નીકળતુ અને ધીમેથી જોર કરી બળદ આગળ ચાલતા,

રાજા ઊભો ઊભો બધુ જોતો હતો તેનામા ખેડૂતે આર ઘોચી દીધી પણ એક બળદ અશક્ત હોવાથી નીચે બેસી ગયો ખેડૂતે રાજાને બળદ ઊભો કરવા પોતાની પાસે બોલાવ્યો "એલા અહીં આવજે' એણે હાથની ઈશારત સાથે બૂમ મારી રાજાને સાદ કર્યો, ને રાજા પાસે ગયો. બન્નેએ જોર કર્યું ખેડૂતે બળદનુ પૂછડુ તાણ્યુ અને ઊંચુ કરીને બળદને ઊભો કર્યો મહામહેનતે બળદ ઊભો થયો ને દાઝનો માર્યો ખેડૂતે એ શક્તિહિન બળદને પૂછડે આબજો દીધો. બળદ ડગલુય ન ખસ્યો એટલે ગુસ્સામા બગી ઊઠેલા ખેડૂતે ભાન ભૂલી જઇ બળદને પૂછડે બચકુ ભર્યું એના તિક્ષ્ણ દાંતો જોરથી ચામડીમાં પેસી ગયા અને લોહીના ટીપા એના મોઢામા ગયાં રાજા કંપી ઊઠ્યો ' નર રાક્ષસ! '

રાજા ત્યા થભ્યો ને વળતી ઉથને ખેડૂત પાણીથી ભરેલી બનક સાથે લેતો આવ્યો ઉપરથી લૂગડાનો દાટો કાઢી નાખીને રાજાને પાણી પાવા હાથનો ખોબો કરવા કહ્યુ ' લે, ખોબો ધર"

"કેમ મોઢે માડનો દેતો! મને ખોબો ધરતા નહિ ફાવે "

"નારે, હુ તો બ્રાહ્મણ છુ" ગૌરવ ભર્યા શબ્દો એ ઉચ્ચર્યો.

"બ્રાહ્મણ! તુ " રાજાની આખો અચબામા ફાટી રહી

"હા, હા, બ્રાહ્મણ છુ બ્રાહ્મણ! જોતા નથી આ જનોઈ! ' કહી રાઢવા જેવા ત્રણ ત્રાગ! એણે પોતાની ડોકમા દેખાડ્યા

રાજા કમકમી ઊઠ્યો. આ બ્રાહ્મણ ! આ તેના આચાર !

રાજાએ પાણી પીધું અને રસ્તે પડ્યો.

થોડી વારમાં રાજા દૂર જઈ એક ઝાડ નીચે બેઠો. દર્દ ઓછું થયું હોવાથી અને થાકથી અશક્ત બનેલો હોવાથી એ ઝાડ નીચે લાંબો થઈને સૂતો. થાક, જંગલનો પવન, અને દર્દની શાન્તિને લીધે રાજા નિદ્રાને ખોળે ઢળી પડ્યો. જે મુલાયમ રેશમી પથારીઓમાં રાજાને ઊંઘ નહોતી આવતી, તે રાજાને ધૂળમાં ખાડા ટેકરા જેવી ખરબચડી ભૂમિમાં નિદ્રા આવી ગઈ અને તેણે ઘસઘસાટ ઊંઘ તાણી.

રાત્રિ થઈ. સૂર્ય અસ્તાચળ પછવાડે ડૂબી ગયો હતો, અને ચંદ્ર પૂર્વ દિશામાંથી અમૃતની ઝડીઓ વરસાવતો દોડ્યો આવતો હતો. પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર સોળે કળાએ પ્રફૂલ્લીત હતો. રાજા જાગ્યો. શરીરે જુઓ તો તદ્દન આરામ. કોઢનું ચાઠું ય ન મળે, કે ન મળે નામ નિશાન. તેનો ચ્હેરો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર પેઠે પ્રફૂલ્લીત બન્યો, રાજ તેજ ચ્હેરા ઉપર ફૂટી નીકળ્યું, અને કલંકી ચંદ્રને નિષ્કલંકી રાજવીના મુખચંદ્ર વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી. દેવ અને મનુષ્યની હરીફાઈમાં કોણ ચડે !

રાજા વિમાસી રહ્યો. ઘેર આવ્યો, પણ બેફામ હતો. રોગ ન હતો, પણ વિચારગ્રસ્ત હતો. એણે જોશીને તરતજ બોલાવી મંગાવ્યો.

"ના. એથી ન મટ્યું."

"અરે ન મટે તો મારાં બધાં જ્યોતિષ્ગ્રંથો પાણીમાં ફેંકી દઉં. એની પછવાડે જીવ આપું. રાજા! મારી વિદ્યા ખોટી ન હોય." ઉશ્કેરાઈ ગયેલો જોશી રાડ પાડી બરાડ્યો.

"જોશી! ત્યારે ચાંડાળના ઘરનું પાણી પીવાથી ન મટ્યું તે બ્રાહ્મણના ઘરના પાણીથી મટ્યુ."

"મહારાજ! બ્રાહ્મણ નહિ હોય. એ ચાંડાળ હશે."

"નારે, મેં મારી જાતે, મારી સગી આંખે એની ડોકમાં જનોઈ જોઈ હતી."

"પણ એનું કર્તવ્ય, એનો આચાર કેવો હતો?"

"એનો આચાર તો હતો ચાડાળ જેવો." રાજાએ સ્હેજ હેબતાઈ જતાં કબૂલ્યું.

"થયું ત્યારે! કાંઈ ચાડાળ એકજ જાતના છે?" સંતોષની લાગણીથી જોશી બોલ્યા.

"ત્યારે!" આતુર દૃષ્ટિથી રાજા જોઈ રહ્યો.

"બે જાતના, એક જાતિ–ચાંડાળ, બીજો કર્મ–ચાંડાળ." મક્કમતાથી જોશી ઉચ્ચર્યા.

રાજા સ્તબ્ધ બની ગયો. એ જોશી સામે જોઈ રહ્યો. એણે પોતાની બધી વાત જોશીને કહી.

જોશી હસ્યા. "રાજા! ચાંડાળનું પાણી પીધુ તેના આચાર બ્રાહ્મણના હતા, અને બ્રાહ્મણનું પાણી પીધુ તેના આચાર હતા ચાંડાળના. પેલો જાતિ ચાંડાળ હતો, આ કર્મ ચાંડાળ હતો. પણ મહારાજ! આના કરતાં વધારે મોટો ચાંડાળ તો આ ગામમાંજ શોધ્યો હોત તો આપને વગર મુશીબતે મળી જાત."

"એ કોણ?"

"જ્ઞાનિનો પરેશ."

" હેં !" રાજાથી બૂમ પડાઇ ગઇ

"હા દરેક જ્ઞાતિનો પોતાના ચાંડાળ કરતા પણ ભેદ છે એના કર્તવ્યો ચાંડાળથી પણ વધારે તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે"

"જોશી! ખરા ચાંડાળ તો હું અને પેલો બ્રાહ્મણ છીએ મારો રોગ તો ગરોડા જેવા પવિત્ર માણસના સંપર્ક માત્રથીજ મટી ગયો છે" રાજા શાન ખસેડી, આવીને જોશીના પગમાં પડ્યો "અન્નદાતા!"

"અન્નદાતા!" કહી જોશી, સામે નમી આશિર્વાદ આપતા ઊભો રહ્યો અને રાજાની કાંચનવર્ણી દેહલતામા ઝગઝગી રહેલું તેજ એણે જોયું

રાજાના શરીરમાં નવું જોમ, સ્ફૂર્તિ, ચાપલ્ય, લોહી અને શક્તિ ઊભરાયા સહુએ જાણ્યુ કે જોશીએ રાજાનો રોગ મટાડ્યો, પણ શા વડે રોગ મટ્યો એ તો જોશી અને રાજા સિવાય ત્રીજું હજુ કોઈ જાણી શક્યું નથી

"આ..માં! બાપા! તમારા કહેવા મુજબ હવે કરાશ." કહી રામાએ હથેળીમાં લીધેલું ગંગાજળ અને તુળશીનું પાંદડું મરણ પથારીએ સૂતેલા અને છેલ્લા શ્વાસ પૂરા કરતા પોતાના બાપ જીવા પટેલના મોઢામાં મૂક્યું. રામાની આંખમાંથી ડળક ડળક આંસુડાં દડ્યાં અને ભરાઉ ગાલ ઉપર થઈ ફૂટતી મૂછના વાળ ઉપર ચંપ્યાં. ડોસાની આંખ ઊઘડી ને બંધ થઈ. ઘોઘરો શાન્ત થયો ને ડોસાની આંખ ફડાક દેતી ઊઘડી ગઈ.

ડોસાનો કુળદીપક એકનો એક દિકરો રામો ચોધાર આંસુડે રડ્યો. એની બ્હેન રૂડી બેફામ બની ગઈ હતી. પોતાનું ભર્યું ભાદર્યું ઘર હોવા છતાં ડોસો કુળવધૂનું સુખ જોઇ શક્યો ન હતો. નાનપણમાં ભાઈ-બ્હેન બન્નેનાં લગ્ન થઇ ગયેલાં. આણું તેડવા જવાની ડોસાને ખૂબ ઉતાવળ હતી પણ માંદગીએ ઓચીંતો હુમલો કર્યો ને ડોસાના મનની મુરાદ અંતરમાં સમાઈ ગઈ. ઘણી વખત માણસોની ધારેલી કાર્યસરણી પાર નથી પડતી. એમાં ય કાંઈ ઇશ્વરી શક્તિ હશે જ ને!

રામો નાનપણથી જ લાડકવાયો ને માવિહોણો હોવાથી ખૂબ મોઢે ચડાવેલો હતો. ડોસાની જરાયે ધાક વિના ઉછરેલો છોકરો ખૂબ ભાન વિનાનો ને ઉડાઉ થયો હતો. આજુબાજુના પાડોશીયો મીઠુ મીઠું બોલી એને ફોલી ખાતા. ડોસો જ્યારે જ્યારે આ બધું સાંભળતો ત્યારે મનમાં ને મનમાં બળી જતો ને કોઈ કોઈ વખત છોકરાને છાને ખૂણે વઢી પણ લેતો. છતાંય રામાને મન એની કશીય અસર ન હતી.

ડોસો ખૂબ ખૂબ વિચાર કરતો. પણ છોકરાને સમજણો કરવાની એકે તદબીર હાથ લાગી નહિ, ને પોતાને પથારીવશ થવું પડયુ. છેલ્લા શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યા. મૃત્યુ સામે ડોકીયા કરી ડોસાને બ્હીવરાવવા લાગ્યું. બબ્બે સાંતીની ખેડ, દશ બાર ઢોર, ચડવાને અબલખ ઘોડી, ગારગોરમટીથી લીંપી ગૂંપી સ્વચ્છ રાખેલાં ઘર, વિશાળ આંગણુ ને કરકસરથી ગેટલો ને મરચું ખાઈ બચાવેલી પૂંજી, બધુ ય ડોસાની આંખ સામે તરવરવા લાગ્યું. આ બધુ છોકરાને હાથ મૂકતાં પહેલાં એને, સમજાવવાનો ડોસે છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. " રામા ! બેટા ! હું તો જાઉં છુ. ઘડી બેઘડીનો હું મહેમાન છું. પણ મારા જેવા વૃદ્ધનું માનીશ તો સુખી થઈશ." ડોસાનો હોઠ સકાઇ ગયો.

રામે મોઢામાં પાણી મૂકયું, ને કાન પાસે મોઢું લઈ જઈ બોલ્યો : " બાપા ! તમે કહેશો એમ કરીશ. તમારા જીવને ગતે જવા દેજે. "

" ગતે ! ગતે તો જશે જ ને !" ડોસે ઊંડો નિસાસો મૂકયો. રામાની વહેવારમાં બેશીકરાઈ એને સાલતી હતી.

રામાની આંખ સજળ બની. એને હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપ થતો હોય એમ એનો ચ્હેરો ખૂબ ગમગીન બન્યો ને એ વ્યાકૂળ બની ગયો. પાસે ઊભેલી એની બ્હેન રૂડી ડોસાના કાન પાસે મોઢું લઇ

જઈ બોલી. "બાપુ ! ભાઈ તમે કહેશો એમ કરશે. ફીકર કરશો મા. નહી તો પછી હું છું ને !"

ડોસાનું હૃદય પ્રફૂલીત બન્યું. રૂડી ડાહી દીકરી હતી. ડોસાને એની વહેવાર બુદ્ધિનું માન હતું. આનંદ અને સંતોષનો ઘૂંટ લેતા હોય એમ ડોસાના ચ્હેરા ઉપર લાલીની છાંય આવી ગઈ. એના સૂકાઈ ગયેલી કેરી પેઠે કરચલી પડેલા મોઢા ઉપર સ્હેજ હર્ષ દેખાયો ને એણે રામાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

"બેટા ! વહેવાર સાચવજે ને ઘરડા બાપના શબ્દો યાદ કરજે."

"કરીશ. બાપા !"

"જો, બીજું તો ભાળ્યું. પણ બાર મહિને ઘર નવા કરજે ને વરસ દહાડે બાયડી નવી કરજે." રૂડી થંભી ગઇ. ને રામો છોભીલો પડી ગયો. આડોશીપાડોશી ને સગાવહાલાં ડોસાના ખાટલાની આસપાસ વીંટળાઇ વળ્યા હતા, તે બધાએ ડોસાને સનેપાત થયેલો માન્યો. ને વાતાવરણ ગમગીન બની ગયું. પણ રામે સમજણ અણસમજણમાં હાથમાં ગંગાજળ ને તુળશીનું પાન અંજળીમાં લીધું ને ડોસાના મોઢામાં મૂક્યું.

* * * *

અંધારી ઘોર રાત્રિ ને ત્રીજે પહોરે ડોસે પ્રાણ છોડ્યા. મૃત્યુપોકના ઘોંઘાટથી પાસેના વાડાના ઝાડના ઠુંઠા ઉપર રાતવાસો રહેલાં પક્ષીઓ ફફડી ઊઠયાં. એમની પાંખોના ફફડાટે, જાણે કોઇ વિકટ દુઃખ આવી પડ્યું હોય એવો એમનો ગભરાટ અને મૃત્યુની છેલ્લી હાય સમી એમની કાળી ચીસો ડોસાની મૃત્યુપોક સાથે ઓતપ્રોત બની જતાં, આખુંયે વાતાવરણ ભયંકર બની ગયું. ભીંતની અંદર ગોખલામાં મૂકેલ દિવેલનો દીવો પવનને સપાટે હોલવાયો ને કાળી ડીબાંગ જેવી રાત્રિના પેટમાંથી મશ જેવું અંધારૂં ઓરડામાં પથરાયું. ભૂતના ઓળા પેઠે સહુ સમસમીને

બેસી રહ્યું. સહુના હૃદયમાં એકજ હાય હતી. કૂળનું, ઘરનું, શેરીનું, ગામનું નાક જીવો પટેલ આજે ગામતરું કરી ગયા. એના કરતાં એમણે છોકરાને આપેલી છેલ્લી શિખામણ સહુનાં અંતરને વલોવી નાખતી. એ ડોસાનો કોઈ પાર ન પામ્યું.

વહેલા પરોઢમાં ડોસાને સ્મશાને લઈ ગયા ને આખા ગામમાં ડોસાની વાતે ગંભીર ચર્ચાનું રૂપ લીધું. પણ વાત ભૂલાણી, ડોસો વિસરાયો ને સહુ પોતપોતાને ધંધે લાગી ગયું. ફક્ત નવરાઓ અને ડેલીએ બેસી ગામ ગપાટા મારનારાઓને જ ફક્ત આ વાતના વિષય જેવી આછી સ્મૃતિ રહી ગઈ.

૧૨

રામે વહેવાર સંભાળ્યો. સાંથીઓ સીમના કામમાં રચ્યાપચ્યા રહેવા લાગ્યા અને ઘર કામ રૂડીએ ઉપાડી લીધું. રામો લહેરી લાલો બનતો ચાલ્યો. વરસ સારું આવ્યું. ને નીપજનાં ગાડેગાડાં ઠલવાયાં. રામાને ત્યાં વહુને તેડી જવા વેવાઈઓ તરફથી સંદેશા આવવા લાગ્યા. ને રૂડી વહુને આણું વળાવવા આજે જવું છે, કાલે જવું છે એમ વાતો કર્યા કરતી. રામો કાંઈ બોલે નહિ પણ રૂડીને ભાઈનું ઘર શોભાવે એવી ભાભી લાવવી હતી. એ જઈને પોતાની ભાભીને તેડી આવી ને રામો રઝળવું મૂકી ઘરકુકડી બન્યો.

બરાબર બાર મહિના વિત્યા, ને રામાને બાપનું વચન યાદ આવ્યું. પોતાની સ્ત્રીને પિયર વળાવી ને પોતે છાનું છાનું સગપણ કરવાની વાતો ચલાવવા માંડી. ઘરની ઓથે ઊભેલી રૂડીએ સાંભળ્યું ને એ ઝબકી ઊઠી. એનું હૃદય વલોવાઈ ગયું. નાજુક મીણની પૂતળી જેવી સુકોમળ ને સુંદર ભાભીનું ગભરુ મોઢું યાદ આવ્યું ને સાથોસાથ બાપ પાસે ભાઈએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા આંખ આગળ ઉભરાયાં.

એ ગંભીર બનીને ઘડી ઊભી રહી. એનું ભેજું વિચાર વમળમાં ગૂંચવાયું. અનેક તર્કવિતર્ક ચડેલી રૂડીએ હર્ષમાં મોઢું

ફેરડાવ્યું. ચિંતાતૂર અખિમાં રહેલો આનંદની સુરખી દેખાઈ. કપાળે પડેલી કરચલીમાં તેજ ચમકયાં ને એણે જમીન ઉપર પગ પછાડી કહ્યું, "સાવ, મૂર્ખ! કોઇજ બાપનું કહેલું સમજ્યું નથી. શું મારો બાપ સાવ અજડ હતો? નમાલા માણસો એને શું સમજે!" કહી એ દોડતી ઘરમાં આવી ને ગુસપુસ વાતો કરતા માણસો ઊઠી ઊઠીને ચાલ્યા ગયા.

ભાઈ–બ્હેન એક બીજા સામે ટગર ટગર જોતાં ઊભાં રહ્યાં. એક તિરસ્કારથી અને બીજી ઠપકાની નજરથી એક બીજાને વીંધી નાખતાં હોય અથવા એક બીજાનું માપ કાઢતા હોય એમ વેધક દ્રષ્ટિથી નીહાળી રહ્યાં.

"ભાઈ! આ બધું શું ચાલે છે?"

પોતાની વાત બહેન સમજી ગઈ છે અથવા જાણી ગઈ છે એમ ધારી શરમ છોડીને ભાઇએ કહ્યું, "રૂડી! બાપની પાસે મેં કરેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ છે ને!"

જાણે સાવ નમાલી વાત હોય એમ ગણી કાઢી રૂડીએ મશ્કરી કરતી હોય એમ ભાઈને બનાવ્યો, "વાહ! બાપાની પ્રતિજ્ઞા શું આ બધા પાળવાના છે?"

"ના, હું પાળવાનો છું."

"તે, કોણ ના કહે છે? પણ આ બધાંને કેમ ભેગા કર્યાં હતાં?"

"મારૂં સગપણ કરવાની આ બધા વાતો ચલાવે છે."

"ભાઈ, એમ સગપણ ન થાય. કેટલા રૂપિયા આપવાના કર્યાં છે?"

"બે હજાર...."

"એટલા બધા? લાવ હું દોઢ હજારે કરી આવું, ને વળી રૂપરૂપનો અંબાર!"

રામો નીચું જોઈ રહ્યો, "હું જાઉં છું. રાજી છું ને!"

રામો હમી પડ્યો. ને રૂડી બીજે દિવસે ભાઈનું સગપણ કરવા નીકળી પડી.

૩

"બ્હેન! આ ઘર ક્યારે ઉખાળશું ?" રામાએ ગામમાંથી આવીને ખભેથી ફાળીયું વળગણીએ નાખતા પૂછ્યું.

રસોડામાં બેઠી બેઠી રોટલી વણતી રૂડીએ કણેકવાળા હાથે બહાર આવીને પૂછ્યું, "ઘર તો બાપાએ બે વર્ષ પહેલાંજ ખખેરાવ્યા છે. ને માળણ તો હજુ નવુંજ છે. ઘર કેમ ઉખેળવા છે!"

રૂડીને ભાઈની મૂર્ખાઈ ઉપર હસવું આવ્યું. પણ ગમ ખાઈ ગઈ, ને બોલી, "ઘર તો તું પરણવા જઈશ ત્યારે હું પાછળથી નવાં કરાવી લઈશ. એ કામ તો અમારૂં બૈરાનું છે. તમારે આદમીને તે વળી એ શી પીડા ?"

'માથેથી ઊતરી મગા બાપને હજો' એ કહેવત મુજબ રામે એ કામ પોતાને માથેથી ઊતરેલું જોઈ સંતોષ અનુભવ્યો, ને પરણવા જવાની ઘેલછામાં છાનો છાનો ગમતો પોતાનાં લૂગડાં લઈને ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

આખા ગામમાં એક જ વાત થતી. "જીવા પટેલે મરતાં મરતાં સોન બગાડ્યું વરમો વરસ છોકરો નવી બાયડી લાવે. તે ખુવાર થઈ જવાનો ખુવાર!" ને બીજા "વળી બારે મહિને નવાં ઘર ચણાવે તે એ ક્યાં સુધી નભવાનું!"

"કોઈકનાં કદારે કાઢશે."

"લાખનું ઘર કાંખનું થઈ જશે."

એમ અનેક માણસો અનેક વાતો કરતા. પણ રામો તો બાપને મોઢે મૂકેલું જળ યાદ કરી કાંઈ ગણકારતો નહિ. એક જ ધૂનમાં એ મસ્ત રહેતો, 'બાપનું કહેલું પાળવું.' એ નાદની પાછળ એ

ગાડો બન્યો હતો. આગળ-પાછળનો વિચાર કરવાનું ભેજું એને ન હતું. કે ન્હોતું ગામની વસ્તીનેય. ફકત ડોસાના શબ્દોને રૂડી પામી ગઈ હતી.

રામો અને સગાવહાલાં પંચિક જણ મળી રામાને ઘરઘાવા ગયા. નાતરૂં [પૂનઃલૅગ્ન] એમની નાતમાં લગ્ન કરતાં વધારે સફળ ગણાતું. લગ્ન કરતાં ઘરઘરણાં [પૂનઃલૅગ્ન] એમની નાતમાં ખૂબ સફળ થતાં.

રામો ઘરઘીને આવ્યો. બ્હેને પાછળથી ઘરને ચળાવ્યું. ગાર-ગોરમટી કરાવી ને ધોળ કરાવીને સારા ચાકળા બાંધ્યા. થાપ કરી ઉપર લીંપણ કરાવ્યું, ને ઘર નવાં જેવાં બનાવ્યાં.

ઘેર પાછા આવ્યા પછી ઘર જોઈને રામાને સંતોષ થયો. બાપની પાસે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા પાળવાનો એને આનંદ થયો ને એ, ગૃહસંસાર શરૂ કરવાની ધૂનમાં ઓરડે ગયો. સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી યુવાન સ્ત્રી સામે એણે જોયું, ને એની આંખો ફાટી રહી. એ ફમકમી ઊઠયો, ને એકદમ બહાર આવી પોતાની બ્હેન સામે જોઈ બોલ્યો, "રૂડી ! આ શું !"

"કેમ ભાઈ, શું છે ?" કહેતી રૂડી પાસે ગઈ.

"આ તો તારી ભા..........."

"હા જ તો વળી, કાંઈ બાયડી તે વરસે વરસે ફેરવાતી હશે ? એ શું કુંભારના ઘરનું વાસણ છે કે વારેવારે બદલાય !" રૂડીએ પોતાની જૂની ભાભીની સાથેજ પોતાના એક સગાને ત્યાં એને રાખીને એની સાથે આ નાતરૂં કરાવેલું ને ભાઈને છેતરેલો.

"પણ બાપા પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તૂટી એનું શું ?"

રૂડી મશ્કરી કરતી ને હસતી. એ જોઈ રામાનું અંતર વલોવાઈ જતું. રૂડીનું હાસ્ય એનું કાળજું કોરી ખાતું. એને ગુસ્સાની કંપારી આવી ગઈ. એ બોલ્યો. "રૂડી, એને કાઢી મૂક."

"ના, ભાઈ. બાપાની પ્રતિજ્ઞા બરાબર પાળી છે." રૂડી ગંભીર

બની ગઈ કાઈજ ન સમજ્યો હોય એમ રામો ફાટી આખે રૂડી સામે જોઈ રહ્યો

"બાર મહીને નવા ઘર કરવાનું કહ્યુ તે વરસો વગર પાડીને નવા કરવા નહિ પણ બાર મહિને ગારગોરની કરવી કે જેથી ઘર પડી ન જાય ને મચવાઈ રહે ધોળ કરાવવો એટલે ઘર શોભે અને એ રીતે વરસો વગર નવી બાયડી કરવી એટલે જૂનીને કાઢી મૂકીને નવી પરણવી એમ નહિ, પણ બારે મહિને વહુના લાડકોડ પૂરવા એને નવા લૂગડા અપાવવા, વરસમાં થોડો વખત એને પિયર જવા દેવી એટને રાજી રહે ને સુંદર દેખાય બાર મહિને નવા લૂગડા પહેરી બૈરી ઊભી રહે એટલે નવી સમજ્યો! બાપા આપણા જેવા મૂર્ખા નહોતા તમે ભાયડાઓ આટલુ ન ઉકેલી શકયા? તમે તો સાવ ઓટ!" કહી રૂડી હસી પડી, ને ગૌરવભરી મુખમુદ્રાએ હસતી હસતી પોતાની ભાભી પાસે જઈ, હાથ પકડી એને બહાર ખેંચી લાવી

મને બના યેદ કહી રામો શરમાઈ ગયો ને પોતાની પત્ની સામે જોઈ છાનુ છાનુ હસતો "રૂડી તો ભારે સમજણી" કહી બહાર ચાલ્યો ગયો

રૂડીએ શરમાતી નીચું જોઇને ઊભેલી ભાભીની પીઠ ઉપર વ્હાલ ભર્યો ધબ્બો માર્યો ને બન્ને હસતા હસતાં ઓરડામા ચાલ્યા ગયા.

"ભગત! રામ રામ!" કુંડને કાંઠે ચામડા ઉપર રંગનું પોતું ફેરવતા ચમાર રોહીદાસને એક મુસાફરે આવી રામરામ કર્યા. ભગત રોહીદાસ જાતના ચમાર હતા. શિવભક્તિમાં લીન રહી એ પોતાનું સંસારી કર્તવ્ય ચામડા રંગવાનું કામ કર્યા કરતા. એમની ભક્તિ અનન્ય હતી, અને એની ખ્યાતિ આખાયે કાઠિયાવાડમાં ફેલાઈ હતી.

"ભાઈ, રામ શેઠ! આ બધી શી ધમાલ છે?" રોહીદાસે રંગનું પોતું ઊંચું લઇ માર્ગે ચાલ્યા જતા ગાડાની હેડ તરફ નજર કરી ને, રામરામ કરી ઊભેલા શ્રદ્ધાળુ ભક્ત વણિક શેઠને પૂછ્યું:

"ભગત! સંઘ કાશીએ જાય છે." ગૌરવભર્યા અવાજે એણે હાથ જોડી કહ્યું.

"જાત્રા કરવા? ધન્ય ભાગ્ય, ધન્ય ઘડી!" ભગતને ઉભરો આવ્યો.

"ભગત, ચાલોને તમે ય."

"પાડ તમારો ભાઈ, પણ જુઓને હમણાં ક્યાં ઘડીની યે નવરાશ છે? હરિભજન કરીએ ને ભગવાનના નામની માળા ફેરવીએ એ અમારે મન જાત્રા, પણ મારા વતી દર્શન કરજો."

"બીજું કાંઈ?" ભક્ત રોહીદાસની ખ્યાતિથી સહુ પરિચિત હતું. એના જેવો ભક્ત એ એમને મન જાત્રાસ્થાન હતું. સંઘના માણસો બધા ભક્તરાજના દર્શને ટોળે વળ્યા હતા.

માથુ ખંજોળતા ભગત ઊઠયા. પોતાની નાનીશી ઝૂંપડીમાં ગયા અને હાથમાં ચુદડી અને શ્રીફળ લાવી આગળ ધર્યાં. "સંઘપતિ! આટલું મારું કામ કરશો?"

"શું?"

"માતાજીને આ ચુદડી અને શ્રીફળ પહોંચાડશો?"

"એ અમને શું ભાર કરે છે? આટલા બધા ગાડાં, ઘોડાં, વાહનો છે. તે કાંઈ આટલું ભારે પડશે?"

"ભારે તો નહિ, પણ મારી શરત આકરી છે."

"શી?"

"મારાં માતાજી ગંગાજી જો હાથોહાથ લે તોજ આપવું."

"અને નહિ તો?"

"પાછું લાવવું." મક્કમતાથી રોહીદાસે ઉત્તર વાળ્યો.

ભોળા મનુષ્યોએ વાત સાચી માની. ઉચ્છૃંખલ જુવાનિયાઓએ મશ્કરી માની, પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. સંઘપતિએ દબાતા દીલે ચુદડી અને શ્રીફળ લઇ પોતાના બચકામાં બાંધ્યા. સહુએ રામરામ કર્યા અને સંઘ આગળ ચાલતો થયો, ને રોહીદાસ માર્ગે ઉડતી ધૂળના ઓથામા કાશિવિશ્વનાથ અને ગંગાજીનાં દર્શન કરી રહ્યો હતો.

૨

"જય કાશીવિશ્વનાથ! ગંગા મૈયાકી જય!" ના પોકારો અને જયધ્વનિઓ વચ્ચે સંઘે ગંગાસ્નાન કર્યું. કાંઠે ઊભેલા અનેક ભિક્ષુકો અને બ્રાહ્મણોને દાન દક્ષિણા આપ્યા, પણ રોજે વળેલા બ્રાહ્મણો કેડ છોડતાં નહિ. પાછળ કપડાં પકડી રાખી પરાણે દક્ષિણા લેવા મથતા. અને યાત્રીઓને અનેક રીતે કનડતા.

સંઘપતિ શ્રદ્ધાળુ હતાં. સહુ યાચકોને દાન આપ્યે જતા, પણ એ ભક્ત કે કુચ્ચ્ચ દીજીએ'ના પોકારો શમતા નહિ. સંઘપતિ કંટાળતો પણ નહિ, ને આપ્યે જતો. પણ સંઘના બીજા જાત્રાળુઓ થાકી ગયા, ને એકે ગુસ્સામાં બોલી નાખ્યું, "ભગતડાં બધાં નહિ જોયાં હોય તો!"

સંઘપતિના કાન ચમક્યા. એના પગ થંભી ગયા. પોતે કાંઇક ભૂલી જતો હોય એવો મનમાં વિચાર થયો, ને દૂર દૂર કાઠિયાવાડને ખૂણે પડેલા ભક્ત રોહીદાસની મૂર્તિ એની સામે ઊભી હોય એમ એને આભાસ જણાયો. એણે હાથ જોડ્યા, ને પાછા ફરી કહ્યું,

"એ ભાઈ, આપણે ઉતારેથી પેલી સુંદડી ને શ્રીફળ લઇ આવો."

બે માણસો ઉતારે દોડ્યા. શેઠે પગલુંય ન ભર્યું, ત્યાંને ત્યાં સ્થંભી ગયા. આખોયે સંઘ સંઘપતિની પાછળ તપ કરતો હોય એમ ઊભો રહ્યો.

માણસો ટોળે વળ્યા. સહુને કુતૂહલ થયું. એકે પાછળથી કહ્યું, "હમણાં દર્શન બંધ થઇ જશે. શ્રીફળને સુંદડી સાંજે નહિ ગંગાજીમાં પધરાવાય?"

"ના. મારાથી તે પહેલાં આગળ નહિ જવાય. મારે તો પહેલાં દર્શન ગંગા માતાનાં કરવાં છે. મારાંયે ધન્ય ભાગ્ય કે રોહીદાસના સંપેતરાથી ગંગાજીનાં દર્શન થશે, બાકી સ્નાન તો સહુએ કરતા હશે, પણ માતાજીએ દર્શન કેટલાંકને દીધાં? આતો કપુરનું વેતરું છે. સમજ્યા!" સંઘપતિના અડગ નિશ્ચયને જોઈ બોલનારો નીચું જોઈ ગયો, ને એટલામાં પેલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં.

સહુ ઘાટ ઉપર આવ્યું. સંઘપતિએ બે હાથ જોડી બોલવા માંડ્યું, "માતાજી! આ તમારું સંપેતરું. તમારા ભક્ત રોહીદાસે મોકલ્યું છે. પણ અમારા ઠરાવ મુજબ હાથોહાથ લેશો તો જ આપીશ. નહિ તો પાછું લઇ જઇશ, મારે માતાજી! દર્શન આપો."

લોકો આ સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા. કુતૂહલ દૃષ્ટિએ સહુ વીંટળાવા લાગ્યું, અને માનવમેદની ઘાટ ઉપર હેલે ચઢી. હૈયેહૈયું દબાવા લાગ્યું. હમણાં કોઇ ધક્કેલાઇને ગંગાજીમાં પડશે એવી ધક્કાધક્કી થતી હતી. સહુ દર્શન માટે આતુર અને અધીરું હતું.

ગંગાનાં જળ સ્થિર બની ગયાં, ને સહુની અજાયબી વચ્ચે ગંગાજીનાં શ્વેત જળમાંથી કમળ શો શોભતો હસ્તદંડ બહાર આવ્યો. સોનાનું હીરે જડેલું કંકણ ઝળહળી રહ્યું હતું. સંઘપતિએ ગદ્‌ગદ્ કંઠે સ્તુતિ કરતાં શ્રીફળ અને સુંદડી માતાજીના હાથમાં મૂક્યાં. હાથ તરતજ અંદર ખેંચાઈ ગયો, પણ જાણે દિગદિગંતમાંથી ભણકારા આવતા હોય એવો અવાજ આવ્યોઃ "ભક્તરાજ માટે પ્રસાદી લેતા જજો."

ભક્તની આબરૂ જાય એ દેવની આબરૂ જવા બરાબર છે. ગંગાજીએ ભક્તનું હૃદય પારખ્યું હતું. એની ભક્તિ ઉપર વશ થઇ ગંગાજીને સાક્ષાત પધારવું પડયું હતું. કાંઠે ઊભેલા મનુષ્યો ચાંડાળ ભક્તરાજની ભક્તિ અને દેવની કૃપા જોઈ આભા બની ગયા અને મ્હોંમા આંગળા નાખ્યા. એટલામાં ફરી પાછો એ જ શોભીતો હાથ બહાર આવ્યો. કાંડા ઉપરનું કંકણ આંગળીઓ વચ્ચે રમતું હતું. સંઘપતિએ વાંકા વળી કંકણ લીધું. ભક્તરાજને પ્રસાદી પણ એને યોગ્યજ હોયને!

સહુએ માન્યું કે 'ભક્તરાજને હવે ધંધો કરવો નહિ પડે અને નિરાંતે ઇશ્વરભજન કરી જન્મારો સાર્થક કરશે.'

સંઘપતિ આજે સાક્ષાત ગંગા માતાનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો. કાશીની જાત્રા ફળી. પોતાનો જન્મ સફળ માન્યો અને ગૌરવ ભર્યો પોતાને ઉતારે ચાલ્યો ગયો. આખાયે ગામમાં એક જ વાત થતી. "કોઈ કાઠિયાવાડીને માતાજીનાં સાક્ષાત દર્શન થયાં, ને કંકણ ભેટ આપ્યું."

ભક્તરાજ સંઘપતિનાં દર્શને ગામ હલક્યું, સહુ માનતું કે સંઘપતિ ઉપર માતાજી પ્રસન્ન થયાં છે. મોટા માણસના કામ કરતાં કરતાંયે ઘણી વખત અમૂલ્ય લાભ મળે છે.

૩

"ભક્તરાજ! આ તમારું કંકણ!" ભક્તના ચરણકમળમાં કંકણ મૂકી સંઘપતિએ લાંબા થઈ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા ને એનો ચરણસ્પર્શ કરવા પગ ઝાલ્યા.

રોહીદાસજી આઘા ખસ્યા "હું હ શેક અભડાશો"

"આભડછેટ તો ગઈ. માતાએ ટાળી હવે આભડછેટ કેવી?" હાથ જોડી ઓછો ઓછો થઈ જતો સંઘપતિ સજળ નયને ભક્તરાજના દર્શન કરવા લાગ્યો. પાછળ ચાલ્યો આવતો સંઘ આ જોઈ રહ્યો ને નજરે જોયેલ ચમત્કારથી અજાઈ સહુએ ભક્તરાજના દર્શન કર્યાં.

"સંઘપતિ! આ કંકણ લઈ જાવ."

"ના, એ આપનું છે. માતાજીએ આપને મોકલ્યું છે માતાજીની એ પ્રસાદી." સંઘપતિએ નિર્લોભી હૈયે કંકણ આગળ હડસેલ્યું.

એ જૂના જમાનાના મનુષ્યો આજના જેવા લોભી કે કપટી ન હતા. શુદ્ધ દિલના સંઘપતિની સચ્ચાઈ દેખાઈ આવતી. સાચો સજ્જન ભક્ત જોઈ, રોહીદાસ પણ પોતાની જાતને ધન્ય માનવા લાગ્યા.

"સંઘપતિ! મારે વાઝીયાને આ શા ઉપયોગનું? પહેરનાર કોણ છે? વળી મારા જેવા રંકને ઘેર એ ન શોભે. આપની મહેનતથી જ એ અહીં આવ્યું છે માટે તમે લઈ જાઓ."

પણ સંઘપતિ માન્યો નહિ. શ્રીફળ વધેર્યું ને પ્રસાદી વહેંચાયા પછી સહુ તૈયાર થયું. ભક્તે કંકણ હાથમાં લઈ સંઘપતિને આપ્યું "સંઘપતિ! આ ગરીબ સેવક રોહીદાસની પ્રસાદી લઈ જાવ. ના ન કહેશો. તમારે ઘેર માતાજીની કૃપાથી લીલાલ્હેર થશે."

સંઘપતિ થીજી ગયો. ભક્તરાજનો આશિર્વાદ લીધો ને કંકણ લઈ ગયો, પણ આવું કીંમતી કંકણ, દેવતાઈ વસ્તુ

સાધારણ માણસને ઘેર ન શોભે. કાતો રાજદરબારે અને કાંતો દેવ દરબારે આવા રત્નો સચવાય એમ માની એણે કંકણ પોતાના પ્રજાપ્રિય નૃપતિ–પોતાના રાજધણીને ભેટ ધરવાનો નિશ્ચય કર્યો

શેઠે ગંગાજળ, કાશીવિશ્વનાથની પ્રસાદી અને કંકણ, એક થાળમા મૂકી મહારાજાને ભેટ ધર્યા જૂનાગઢનો રા એ કાઠિયાવાડનો ધણી એના રાજની વસ્તી બીજે ક્યાં જાય? એતો પોતાના ધણીને જ ભેટ આપેને !

કંકણ જોઇ રાજા ખુશી થયો. રાજ્યમા એવા અનેક માણસો જાત્રાએ જઇ આવે ને ભેટ ધરે એમ માની રાજ્યની ઉપાધિમા–જંજાળમાં ગૂંથાયેલા રાજાએ વધારે પૂછપરછ શિવાય ભેટ મહેલમા મોકલી આપી, અને પેલુ કંકણ પોતાની પુત્રી રત્નને મોકલ્યુ સંઘપતિ ભેટ ધરી ખુશ થતો પાછો વળ્યો.

સ્ત્રીઓ તો ઘરેણાં જોઇ ખુશી થાય જ કુંવરીએ કંકણ પહેર્યું, અને આખોએ હાથ શોભી ઊઠયો બીજો હાથ અડવો અડવો લાગ્યો અને બીજા કંકણની રટ લાગી એણે બીજુ કંકણ અપાવવા હઠ લીધી સ્ત્રી હઠ–પુત્રી હઠ આગળ રાજાનુ ચાલ્યુ નહિ બજારમા આવા દેવતાઇ કંકણની જોડ ક્યાંથી મળે? છેવટે રાજાએ સંઘપતિને બોલાવ્યો, "સંઘપતિ ! આ એક કંકણથી તો રાજકુંવરી રીસાયા છે બીજુ આપો '

"મહારાજા ! મારી પાસે બીજુ નથી"

'ખોટુ ! એક કંકણ હોય જ નહિ હોય તો જોડ હોય"

"મારુ અન્નદાતા ! પણ આ ઘડાવેલુ નથી દૈવનાઈ છે '

'દૈવતાઇ ! તમારી પાસે ક્યાંથી?'

સંઘપતિએ શરૂઆતથી બધી વાત કહી સંભળાવી ધ્રૂજતા સંઘપતિ વાતને અને ખોલી ઊઠયો રાજા આશ્ચર્યમા સ્તબ્ધ બની ગયો. એનાથી બોલાઇ ગયુ 'મારા રાજ્યમા આવા ભકત શું વસિ છે!" ગૌરવ ભર્યાં એના ચ્હેરા ઉપર લાલી પથ રાઇ ગઇ

૪

"પધારો, પધારો, અન્નદાતા! મારાં આજે ધન્યભાગ્ય, ધન્યઘડી." ગરીબ રોહીદાસે તૂટલ ખાટલી ઉપર ફાટલ ગોદડી પાથરી, સામા આવી હર્ષથી સત્કાર કર્યો અને આસન ઉપર બીરાજવા વિનંતિ કરી. અને ઓછો ઓછો થઇ જતો હોય એમ દોડતો કૂંડ ઉપર જઇ અંદરથી પાણીની અંજલિ ભરી લાવ્યો.

"અન્નદાતા! આ ચરણામૃત."

પણ ઢેઢ–ચમારના કૂંડનું પાણી કેમ પીવાય! રાજા અચાયો. પરંતુ ભક્તરાજના પ્રભાવથી અંજાયો. ના ન કહેવાઇ. અંજલિ લીધી ખરી પણ હોઠે અડાડીને અંગરખાની બાંયમાં ઉતારી નાખી.

હર્ષોન્માદમાં ઘેલા બનેલા ભક્તરાજને કાંઇ ખબર પડી નહિ. પોતાનું ચમાર દેહ સ્વરૂપ ભૂલી ગયો. અને એક જ વિભુના બાળ પેઠે એણે મહારાજને સત્કારવા માંડયા.

અનુચરો પણ આભા બન્યા. એક અંત્યજ મહારાજને અડે એ એમને ય નવાઇની વસ્તુ લાગી. પરંતુ ખુદ ધણીની હાજરીમાં એમનાથી બોલાય પણ શી રીતે? બહુ મમમમી રહ્યું.

મહારાજા તરત જ ઊઠી ગયા. પણ ભક્તરાજનો હર્ષ કોઇ વિરલ પ્રસંગે જ આટલો ઉભરાતો.

ઘેર આવીને મહારાજાએ કપડાં કાઢી નાખ્યાં. અંગરખાની બાંયમાં બધે ડાઘા થઈ રહેલા. માત્ર ઓળીયા સ્નાન કરી મહારાજાએ કપડાં દાસીને ધોવા માટે આપી દીધા.

દાસી ધોતી જાય, અને જોતી જાય. પણ ડાઘ ન જાય. એણે ડાઘ સૂંઘી જોયો તો ખૂશબો મ્હેકી રહી હતી. એને કાંઈ સમજણ પડી નહિ, એણે તરત જ ડાઘને ચૂસ્યો અને એનાં અંતરચક્ષુ ઊઘડ્યાં. એ દોડની આવી મહેલમાં ને રાણીજીને એ વાત કહી.

રાણી નવાઈ પામી. એણે મહારાજાને પૂછ્યું, "આ ડાઘ શાના ?"

"એ તો રોહીદાસની પ્રસાદીના."

"રોહીદાસ કોણ છે ?"

"છે તો એક ચમાર, પણ ભક્ત ચૂડામણિ છે."

"આ દાસી તો તરી ગઈ. એને જ્ઞાન થયુ."

મહારાજાના કાન ચમક્યા. પોતાની ભૂલ સમજાણી. અમૃત ગૂમાવ્યાનુ દુ:ખ થયું. એ તો તરત જ પાછા રોહીદાસના દર્શને ચાલી નીકળ્યા.

ભક્તરાજે મહારાજને સત્કાર્યા. પણ એ અંતરનો ઉમળકો ક્યાં ? એ ઉલ્લાસ ક્યાં ? ભક્તરાજ પોતાના દેવનું અપમાન સાંખીએ કેમ શકે ? એ મૂગા બેસી રહ્યા. એ સમજી ગયા હતા કે મહારાજાએ ચરણામૃતને છોડયું છે. નહિ તો ફરી વખત આવા દિદારે ન આવે.

"ભક્તરાજ ! પ્રસાદી આપો."

"મહારાજા ! ગંગાજી તો પધારી ગયાં. અત્યારે તો ચમારના કૂંડનું પાણી છે. પીવું હોય તો આપુ ?"

મહારાજા શરમાઈ ગયા. ભોંઠા પડી એ ચાલ્યા ગયા પણ એથી ભક્તરાજને શું ?

એ ભક્તરાજ વિદેહ થયા છતાં ય પાછળ પોતાની યાદગિરી મૂકી ગયા છે. હાદીના માગીયાથી ત્રણ ગાઉ દૂર ગાંગીયા ગામને પાદરે શિવમંદિરની નીચેથી વહેતો જળપ્રવાહ હજુ એ કૂંડમાં પડી પછી નદી તરફ વહી જાય છે. નવાઇ લાગે છે કે શિવલિંગ નીચે એ ઝરણા ક્યાંથી આવતાં હશે ?

રમણિય કાઠિયાવાડમાં આવા તો અનેક સ્થળો છે કે જ્યાં જૂનો ઈતિહાસ છુપાયો છે. ભક્ત રોહીદાસની આ કથા ગામના વૃદ્ધો હજુએ આપણને કહે છે.

"આ નડી! હજુ તે આ ઓરડો પૂરો શણગાર્યો યે નથી હમણાં બ્હેનમા તો આવશે તને તે કાંઈ ભાન છે કે નહિ!" મુડાના ઠાકોર રાયસિંહજીના પત્નીએ પોતાની દાસીને ઓરડો શણગારવા ઉતાવળ કરવા કહ્યું

"બા, હમણાજ પૂરૂ થઈ જશે એકને હાથે કામ છે તે વાર તો થાય જ ને!"

"તો બીજાઓને બોલાવને!"

"બા, બીજા બધાય કામે લાગી ગયા છે નવરૂ કોણ બેઠું છે કે મદદે બોલવું?"

ત્યા તો ધ્રીમાગ ધ્રીમાગ ગેન વા ગા શરણાઈઓના તીણા અવાજે પવનની પાંખે ચડી ગઢીવાસના ઓરડાઓમા ગગીજીના બ્હેનબા પધાર્યાના મગળ ખબરો પાથરી દીધા બ્હેન અને દાસી બન્નેએ ઝપાગાભેર ઓરડો શણગારી લીધો બાગીએ રાસન એક જ ઓરડામા ખડી કરી દેવા માટે જરાય મકોચ રાખ્યો ન હતો કુશળ દાસીએ કોઈ ચક્રવર્તિ ભૂપાળના મહેલ જેવો ઓરડો ખીલાવ્યો હતો વાકાનેરના રાજસાહેબની સાડેબી નજરમા રાખી રાજસાહેબના રાણીજીને

જરાય ઉણપ ન લાગે અને પોતાનું ખોટું ન કહેવાય એ દૃષ્ટિએ બધાં સાહિત્યો ગોઠવ્યાં હતાં. વાકાનેરના રાણી સાહેબ ચુડાના રાણી સાહેબનાં મોટાં બ્હેન હતાં અને આજે એ પોતાનાં નાની બ્હેનને મળવા ચુડા પધાર્યાં હતા.

મોટાં બ્હેને આવી બ્હેનનાં ઓવારણા લીધાં, ને બન્ને બ્હેનો ભેટી પડયાં. વાંકાનેરવાળાં બાઈ કોઈ દેવમંદિરમાં ઘરેણાં પહેરી–સોનાથી લદાયેલાં પૂતળા પેઠે ભાર વેંઢારતાં હતાં. નાના બ્હેનની સારી રયાસતની આવક પોતાનાં લશ્કર પાછળ ખર્ચાતી હોવાથી બ્હેન ઉપર ઘરેણાંની સજાવટ આછી પાતળી દેખાતી. ગર્વીલી બ્હેનની દૃષ્ટિએ તરત જ આ વાત ચઢી અને એને પોતાની રયાસતના ગર્વનો નીશો ચઢ્યો. પોતાના કરતાં સામા માણસને હલકા પાડતાં મનુષ્ય કોઈ અજબ રીતે ખીલે છે. પોતાનાં ગર્વિષ્ટ માનસને રંજન કરતાં સામા માણસની મનોદશાની જરાયે કોઈ પરવા કરતું નથી. રાણીએ પોતાનાં નાનાં બ્હેનને વાત વાતમાં પોતે એના કરતાં ઊંચા છે, રયાસતમાં વધુ છે, એવો ઊંચા નીચાનો તફાવત બતાવવા માંડ્યો.

રાજ્ય નીયમ મુજબ બાનડીઓ સેવામાં તત્પર ઊભી રહેતી. એ નોકરોની દૃષ્ટિમાં પોતાનાં બ્હેન પોતાને હલકાં પાડે છે એ સમજણ તો રાણીજીને જરૂર હતી. પણ બ્હેનબા મહેમાન છે, મોટાં છે, એમ સમજી એ અપમાન ગળા જતાં તે વાતને હસી કાઢતાં.

"બ્હેન ! તારૂં ઘરેણુ કેટલુક ? ઠાકોર સાહેબ રીસામણે તો નથી ને !"

"નારે, બ્હેન ! મારેય ઘરેણુ તો ઘણુંય છે, અને તે વળી તમારા કરતાં ખૂબ પાણીદાર છે."

મોટાં બ્હેન સમજ્યાં કે એના ઘરેણાં કોઈ પાણીદાર જવાહીરનાં છે. એમ મને સમજતી પોતાનાં માણસો પાસે પોતાની મોટાઈ જાળવી રાખે છે. આવા નાના રાજ્યની રાણી પાસે વળી અમારા જેટલી સમૃદ્ધિ કે દિવસે હતી ?

સામો માણુસ બોલતો થોથવાય છે અથવા એ બોલવા પાછળ ભાવી ગર્ભમાં જૂઠાણાનો ઓળા દેખાય તો માણુસ એનો તત પકડે છે અને અત સુધી એનો પીછો છોડતો નથી રાણીએ પોતાના તંતને વળગી રહી વળી કહેવા માડયુ

"બ્હેન! ઘરેણાં વગર આપણો શોખ કેમ પૂરાય! તું ન પહેર અને હું પહેરું એથી તો મને શરમ થાય છે"

"હું ય હમણાં પહેરીશ."

"હમણા નહિ અત્યારે જ પહેર અને નહિ તો પેરી લે આ મારૂ પહેર."

બાઈ મૂઝાણા બ્હેનનું પહેરાય? ત્યારે? રાજ્યમા તો નથી શુ કરવુ? એ વિચારે એમના હૈયામા ઊંડુ ઊંડુ દુ ખ થયુ. પોતાની બ્હેન આજે પોતાની આબરૂ ઉપર હાથ નાખે છે એમ એનાથી ઉઘાડું કહેવાય એમ ન હતું એમણે બુદ્ધિની મદદ લીધી ને બ્હેનને હાવકો જવાબ આપ્યો, "આપ તો મહેમાન કહેવાવ, આપના ઘરેણાં મારે શા માટે પહેરવાં જોઈએ મારે કયાં નથી?"

"બહાર ન હોય તો કાઈ કઢાવવા નથી આ પહેરો" કહી મોટી બ્હેને પોતાનો હાર ડોકમાંથી કાઢી નાની બેન સામે ધરવા માંડ્યા

નાની બેન એની પાછળ રહેલી મનોભાવના સમજી ગયા. એમણે તરત જ ખડખડ હસતા કહ્યુ, "રહો, રહેવા દો બ્હેન! એવા પારકા ઘરેણે મારી શોભા થોડી જ વધવાની છે?"

"પારકા શેણે? આ પણ તારા જ છે ને!"

ને બ્હેનની આંખોમાં તેજ ચમકયાં. માણસની ધીરજને ય હદ હોય છે, 'કોઠી ધોયે કાદવ નીકળે' એ કહેવત મુજબ નાની બ્હેને કાબૂમા રાખેલ ક્રોધનો જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો એ ઊઠી ને ઊભી થઈ અને કોઈને કાંઈ વહેમ પડે તે પહેલાં બહાર નીકળી ગઈ

૨

"એકતો, તમારા બ્હેન! વળી મહેમાન, અને રાજ સાહેબ

જેના સાથે વેર થાય. આ બધુ કેમ ભૂલી જાઓ છો ?" ઠાકોર માડૂમે પોતાની સામે જ રીસમાં કંપતાં રાણીને હીસાબ ગણવતાં હોય એમ જવાબ આપ્યો.

"એ ગમે તે હોય મારી મશ્કરી કરે, મારી આબરૂ લે, એ મારી બ્હેન ? એનો બદલો ન મળે ત્યાં સુધી મને જંપ નહિ વળે." રાણીએ પોતાના છૂટા વાળને પીઠ પાછળ ધકેલ્યા. એની નાગણની પૂંછડી પેઠે વળખાતી છૂટી લટો, ભવ્ય કપાળ અને લોહી ઝરતી આંખે કંપતો દેહ કોઈ દેવી સમાન દીપી રહ્યો હતો.

"રાણી ! આ તમે વેરને નોતરી નથી આપતાં, પણ કોઈ અગમ્ય ભાવીને આવ્હાહન કરી રહ્યા છો"

"રાજપૂતો ભાવીનો વિચાર કરતા હશે, એ તો આજે જ જાણ્યુ" રાણીએ રીસમાં પીઠ ફેરવીને એનાથી ફ્રૂસકું મૂકાઈ ગયું.

સ્ત્રી હઠ પાસે રાજહઠ સરી ગઈ, અને રાતોરાત છૂપો હુકમ ફેરવાઈ ગયો. કાલે સવારે કોઇપણ માણસે બહાર ન જવું અને રાજદરબારે કચેરીમાં સશસ્ત્ર સજ્જ થઈ આવવું.

સારાંએ શહેરમાં અનેક વાતો થવા લાગી પણ છેવટે વાત ખીલે બંધાઈ! અનુમાન નક્કી થયુ કે રાણીજીનાં મોટાં બ્હેન પધાર્યા છે એમના માનમાં કાલે કચેરી છે. મોટી બ્હેનને પણ એ વાત મળી, અને એ પોતાની મોટાઈનો પ્રભાવ બતાવતા હોય એમ એની દરકારે ન કરી વાત સાંભળી ન સાંભળી કરી એમણે વાતને દાબી દીધી.

પરોઢમાં તો આખો રાજમહેલ ખળભળી ઊઠયો. ચોમેર ધમાધો થતી. દાસદાસીઓ અને નોકર ચાકરોમાં કોઈ અકથ્ય વેદના ભરી રાણીનાં દર્શન થયાં. રાણીની અસ્વસ્થ સ્થીતિ જોઈ બધાં મૂંઝાઈ ગયાં ને ગુસપુસ વાતો કરવા લાગ્યાં. એ રોષ કોના ઉપર ઉતરશે એ બીતીએ સહુ દાંકળા ફાંફળા બની આઘા પાછા થવા પ્રયત્ન કરતા.

રાણી ઘડી ઘડી બારીએ ડોકાઈ જતાં રહેતાં. આજે તો

ચોટલો ગૂંથવા જેટલીએ ફુરસદ એમને ન હતી. એમની આંખોમાં અધીરાઈ દેખાતી.

બહાર સૈનિકો, પહેરેગીરો અને લડવૈયાઓની ઠઠ ભરાણી. આખોયે રાજમહેલ માણસોથી ઉભરાઈ ગયો. અનેક જાતના ઘોંઘાટોની પાછળ રાણીના હૈયાનો વલોવાટ કોઈ સમુદ્ર પૂર પેઠે દેખાતો. ઉછળતાં મોજાં પેઠે માણસો વધતાં ચાલ્યાં ને ધક્કા ધક્કી થવા લાગી. રાણીના હૃદયમા ય એવા જ મોજાઓ લોઢાતા.

રાણીએ હાકલ મારી ને લશ્કર ઉપર ધસ્યુ મોટાં બ્હેન પોતાના ઓરડામાં બેઠા બેઠા શાન્ત ચીત્તે અને ઠંડે કલેજે શ્રૃગાર મઢી રહ્યાં હતાં. ચોમેર ઘરેણાં વેરણસેરણ પડયા હતાં

પોતાના દ્વાર ઉપર થતા પગરવના ધ્વનીથી એમણે ઊંચું જોયું ને નાની બ્હેનને તલવાર લઈ ઊભેલાં જોયા. પાછળ ઉભરાતા સૈનિકોનાં દળ નીહાળ્યાં. બ્હેન થીજી ગયાં, "બ્હેન આ શું?"

"મોટાં બ્હેન! તમે તમારાં ઘરેણાં મૂકી દો. જૂઓ માગ આ બધા પાણીદાર ઘરેણાં મારાં ઘરેણાં તમારા ઘરેણાં લૂંટી જશે."

ને તરત જ સૈનિકો તૂટી પડયા "દગો, દગો" કરતાં મોટા બ્હેન નાસી બીજા ઓરડામા ભરાઈ ગયાં. સૈનિકોએ ચોમેર પથરાયેલા કીંમતી દાગીનાં ઉપાડી લીધા.

ને પૂર્ણિમાની ભરતી પેઠે ઉભરાયેલ મનુષ્ય દળ ઓટ પેઠે વીખેરાઈ ગયું. બે ઘડીમાં આખો રાજમહેલ શૂન્યકાર બની ગયો. મોટાં બ્હેન રીસમાં બળીને કોકડું થઈ ગયાં. ને આંસુ સારતાં રથ તૈયાર કરાવી પોતાની દાસીઓ અને બે પાંચ માણસો લઈ વાંકાનેર ચાલ્યાં ગયાં. એક કોઠામા આજોટેલ ભાંડુઓમા પણ વૈરના આક્રાન્ત પથરાય છે.

સ્વાગત પામેલાં બ્હેન આમ રીસાઈને, લૂંટાઈને, એકલા અટુલ-રસ્તે પડયાં. નાનાં બ્હેને આવીને વિદાય પણ આપી નહિ.

વૈર અને દુશ્મનાવટના નોતરા નાની બ્હેને આપ્યાં તે સ્વીકારીને મોગ બ્હેન વાકાનેરને આગણે તેને પહોચાડવા ઝડપ ભેર વહેતાં થયાં

૩

મહારાજ રાજસાહેબની રોમ રોમે ક્રોધની જ્વાળા ભભૂકી ઊઠી પોતાનાં રાણીજી ઉપર હાથ ઉપાડનારને ધમરોળ્યેજ છૂટકો પણ એવુ કારણ બતાવી પોતાનો સબંધ તૂટે તે કરતા ટાઢે પાણીએ ખસ કાઢવાની વણીક વૃત્તિ એમના ચિત્તમા ઘર કરી બેઠી ને એમનો ઉભરો તરત જ સમાઈ ગયો વાત વીસારે પડી વર્ષોના વર્ષો પાણીના રેલા પેઠે વહી ગયાં

પાલીયાદનો સોમલો ખાચર ચુડામાં કેદ પકડાયેલ એની રંજાડથી ત્રાસી ગયેલા રાજાઓ—એ કેદમા રહે એમ ઇચ્છિતા રાજ-સાહેબે એવો માણસ શોધવા માંડયો કે જે ચુડાને ધમરોળે આડકતરી રીતે વેર વાળવા રાજસાહેબે યુક્તિ આદરી એમણે પોતે જાણે બધુ વેર ભૂલી જતા હોય એવો દેખાવ કર્યો ને સોમલા ખાચરના જામીન થઈ એને છોડવા કહેવરાવ્યુ

ચુડા ઠાકોર સાહેબે પણ એ માગણી કબૂલ રાખી ને રાજસાહેબે ચુડા આવી એના જામીન થવા કબૂલ્યુ બીજે દિવસે એમને જામીન ઉપર છોડવાના હતા અને આગલે દિવસે પોતાના ઉતારે સોમલા ખાચરને કસુમો પીવા માટે બોલાવરાવ્યો

ચુડા ઠાકોર સાહેબે કાવતરૂં રચ્યુ સોમલા ખાચરને છોડવો એમને મન રમત ન હતી આજે છોડે ને કાલથી જ એમની ઊંઘ ધરેણે મૂકવી પડે સુખે કોઈને સૂવા દે એવો સોમલો ખાચર ન હતો એના નામ માત્રથી રડતાં બાળકો ચૂપ થઈ જાય એવી એની હાક હતી ઠાકોર સાહેબે ઝેરી પોષાક મગાવ્યો અને સોમલા ખાચરને એ પહેરામણીમા આપવાની યુક્તિ રચી

માણસો પોતાનું પાપ ગમે તેટલુ છૂપુ રાખે પણ ભીંબારે

સડીને પાપ પોતાની કાળી બાજુ પોકારે છે. આ વાતની રાજસાહેબને પણ ખબર પડી ગઈ. સોમલા ખાચરને, કસુંબો પીવા બોલાવી રાજસાહેબે કહ્યું, "સોમલા ખાચર!"

ને લિંબુની ફાડ જેવી આણો વાળા શૂરવીર સોમલા ખાચરને ઉશ્કેરવાની તક બરાબર સાંપડી હોય, એમ એમને લાગ્યું. એમણે તરત જ એક બાજુ લઈ જઈ કહ્યું, "સોમલા ખાચર! તમને ક્યારે પોષાક મળશે."

"બાપુ! આપના પ્રતાપે"

"પણ એ પોષાક પાછળ તારૂ મોત ભમતું મને દેખાય છે"

"હો........" સોમલા ખાચરના મોઢામાંથી રાડ નીકળી ગઈ. એનો સારો યે ચ્હેરો લોહી ઊડી જતા સફેદ પૂણિ જેવો બની ગયો

"કાઠી! ભાગ્ય, ભાગ્ય, નહિં તો તારૂ મોત તને પોકાર પાડતુ પકડી પાડશે" ને કાઠીએ પૂંઠ ફેરવી

"કાઠી! એમ નામર્દની પેઠે કા ઉપડયો?"

"ત્યારે?"

"ને આ તલવાર બાંધ રાજ તારે પડખે છે ચુડાને ધમરોળ તો તને રંગ કહું" રાજ સાહેબે એને પાણી ચઢાવ્યુ.

"બાપુ! મારો કૉલ છે ન ધમરોળું તો માગ કૂળ લાજે."

ને ઘોડે ચડી સોમનો ખાચર ઉપડી ગયો

"ગયો, ગયો" ના પોકારો થયા પાછળ ઘોડા છૂટયા પણ ખાચર સહુને દાંતુમા દઈને હાથ તાળી આપી ગયો ઠાકોર સાહેબની બધી મનની મનમા જ રહી ગઈ રાજસાહેબ વાકાનેર ચાલ્યા ગયા

૪

'મારો, મારો'ના પોકારો વચ્ચે રાડ પડયુ સંભળાતું ન હતું ચુડા ઉપર પચાસ-સાઠ ઘોડે સોમનો ખાચર ચઢયો ને રાયસિંહજી

ત્રણસો કારડીયા રજપૂત સાથે આફળ્યા. સામસામી તલવારોની રમઝટ બોલી ને પોત પોતાના કાંડાના જોર ઉપર જીવ બચાવવાની હરીફાઇઓ ખેલાઈ રહી એવે વખતે રાયસિંહજીને હંમેશાં કચેરીમાં પાસે બેસી હોકા ભરી આપનાર અને પાનાર રજપૂતનો એક ફૂટતી મૂછો વાળો દુધમાળ જેવો જુવાન છોકરો અમો સીમમાંથી ઘેર આવ્યો સાંતી છોડયું ને બળદ ગમાણે બાંધ્યા ત્યાં એની મા હડી કાઢીને ઘરમાંથી બહાર આવી.

"બેટા! તું ધીંગાણે નથી ગયો?"

"મા, શેનુ ધીંગાણુ?"

"અરે, પાળીયાદના ઘોડાં ચુડા માથે પડયાં ને રાયસીંહજી મામા આફળ્યા છે. જા, જા, મારૂ દુધ લજવ મા."

રજપૂત થંભી ગયો

"અરે, નામર્દ! હંમેશા કચેરીમાં હોકો ભરીને પાતો ત્યારે અનુ તારી મશ્કરી કરે છે. અને જો અત્યારે નહિ જા, તો તો મોઢુ ય બતાવા જેવુ તારે નહિ રે. જા, ઝટ જા. પાસે રહેજે ને પાણીનો પોટલીયો પાસે ગબજે. છેલ્લી વેળા સાચવજે."

ને રજપૂતને શૂર ચઢયુ. એ ઉપડયો. મહારાજાની પડખે ને પડખે રહીને એ લડયો. પોતાના હાથ કપાઈ ગયા ને પડયો. મહારાજા પડયા પણ જીવ જાય નહિ પોતાના મોઢામાં બાણ ને પગમાં ધનુષ્યની પણછ ચડાવેલી રહી ગયેલી. જીવ બ્રહ્માંડમાં ચડી ગયેલો.

લૂંટે ચડેલુ માણસ પાછું વળ્યું. રસ્તામાં રાયસિંહજીના પગમાં સોનાનો તોડો જોયો ને સેંસો સારવળો એ લેવા ઘોડેથી ઊતર્યો. હલાવતાં મોઢામાંથી બાણ છૂટી ગયુ. પણછ ઢીલી થઇ ગયેલી એટલે હૈડીયા ઉપર સ્હેજ ચરકો થયો ને એણે તરત જ ઉપર હાથ દાબી દીધો.

પાછાં ફરતા રાઠોડ સગવળે પૂછ્યુ, ' અત્યા, આપણુામાથી કોઇ ઘવાયેલુ જીવતું છે ? "

"તમારા દીકરા " કોઇએ પાછળથી જવાબ આપ્યો

"કોનો ઘા ?" ભયભીત થઇ જતા બાપે પૂછ્યુ

"એ તો રાયસિહજીના પગનો તોડો લેવા જતાં બાણુનું ફળુ જરા ઘસાણું છે "

"અરે, બાપ! એ તો સાવજનુ ઓટણુ " એણે નીસાસો મૂક્યો એના હૃદયમાં વલોવાટ ઉપડ્યો દીકરાના મૃત્યુની એને આગાહી થઈ એના ઘોડાને ઝટ ગામ ભેગુ કરવાની તકેદારી રાખી પણ એની રગે રગે ઝેર વ્યાપી ગયા એણે ઠેકુ નાખી દીધુ, વાત વાતમા એનો પ્રાણુ ઊડી ગયો મ્હે નો તું કહ્યુ ? "સાવજના ઓટણુમાંથી કોઇક જ બચે ' ને બાપે દીકરાના મૃત્યુ પાછળ પોક મૂકી

"ખબરદાર! ઊભા રહો!" પડકાર કરતો એક માણસ જૂની પુરાણી વાવના ઓઢા ઓથેથી બહાર નીકળી સામે ચાલ્યા આવતા બે વટેમાર્ગુનો રસ્તો રોકી ઊભો રહ્યો.

આવનાર માણસોના પગ થંભી ગયા. એક હતો વાણીઓ. લીંબડાનો એ કારભારી. સાથે હતો વેળાવીઓ એક આયરનો દિકરો. જુવાનજોધ અને બાળુડો. એની આંખનાં તેજ અને તરવરાટ કોઈ અનોખી ભાત પાડતાં.

પડકારથી હેબતાઈ જઈ શેઠે ફેં ફેં કરવા માંડ્યું. પણ પેલા આયરની આંખમાં ખુન્નસ ભરાયું. પોતાની વાટ આંતરે એને જરાય મચક કે નમતું કેમ અપાય? એ જગજૂની પ્રથાએ શૂરવીરનું લોહી ઉછળવા માંડ્યું. શેઠના પગ જમીન સાથે જડાઈને ખીલા થઈ ગયા હોય એમ એનાથી ડગલું ય આગળ દેવાયું નહિ.

"ચાલો." કહી છોકરે આગળ ચાલવા માંડ્યું. રજમાત્ર પણ એની દરકાર ન કરતો હોય તેમ તીરસ્કાર પૂર્વક એ આયરે ડગલા ભરવા માંડયાં. શેઠનો ચ્હેરો બહાવરો બની ગયો.

"જાય છે કયાં!" કહી લૂંટારે હાથ ઝાલ્યો. કોઇ લોખંડી પંજામાં બાવડું જકડાઈ જાય એવી રીતે એનો હાથ પેલી વજ્ર જેવી મુઠીમાં ઝલાઇ ગયો. પણ એક જ ઝટકે આયરે કાંડું મૂકાવી દીધુ, ને આયો ખસી ગયો. છોકરાનું પાણી મપાઇ ગયુ.

શેઠને પોતાનુ મોત ભમતું દેખાયુ એમણે ગજવું ગોઘવા માંડયું. "જવા દો ને ભાઈ બાપ! મારી પાસે કાંઈ નથી."

"કાંઈ કેમ નથી? જે હોય તે આપી ."

"આપવાને હજુ બહુ વાર છે."આયરે પડકારો કરી જવાબ આપ્યો.

બે હાથ જોડી વાણીએ ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં કહ્યુ, "પણ આ અગીઆર પૈસા સિવાય કાંઈ જ નથી."

"અરે અગીઆર પૈસા હોય કે અગીઆરસો રૂપીઆ હોય પણ આયરનો છોકરો વોળાવીઓ થઇને સાથે આવ્યો હોય ત્યારે પહેલાં એનું માથું જાય ને પછી જ એ લૂંટ ઉપર હાથ મૂકાય." આંખોમાંથી શૌર્ય ઉભરાઇ જતું હોય એમ કંપતા દેહે અને વીકાળ બનતા ચ્હેરે એણે સંભળાવી દીધુ લૂટારાઓને બાળકના આ શૌમ્ય ચ્હેરા ઉપર કાંઈક દયા આવી ને કાંઇક બેદરકારી આવી. મગતરૂ સમજી એમણે શેઠ તરફ હલ્લો કર્યો.

આયરે લાકડી પડતી મૂકી પાસે પડેલ નાનો પત્થર ઉપાડી ફેંકયો. સ્હેજ બીહામણો ચ્હેરાવાળો મીયાણો વાવના પગથીયા પાસે ઊભો રહી ડારતો હતો. છોકરાનો ઘા અચૂક હતો એણે તાકીને ફેંકેલ ફૂલ જેવો પત્થર ગોળી પેઠે મીયાણાના ડેકરામાં આવ્યો ને તે પડી ગયો. બીજાઓની આંખ ફાટી. સાદુળાએ પત્થર ઉપાડી ગલોલ પેઠે આંગળીએ ચડાવ્યો ને માર્યો. મીઢો બાળકના લલાટમાં અથડાણો અને જેમ શ્રીફળની કાચલી તડ અવાજ થતાં વધેરાઈ જાય અને પાણીનો દરોડો થાય એમ ખોપરીમાંથી લોહીના ફૂવારા છૂટયા.

શેઠને પોતાનું મોત માથે ભમતું દેખાયું. ચોમેરથી ભયંકર ભૂતાવળનાં ઓળા ઉતરતા અને પોતાની આસપાસ વીંટળાઈ વળતા એની આંખે તરવરવા લાગ્યા. લૂંટાગઓ હવે મને નક્કી મારી નાંખશે એ બીતીથી એનું લોહી થીજી ગયું. અને એને લૂંટે તે પહેલા તો એ બેભાન બની ધરણી ઉપર ઢળી પડયો.

લૂંટારા ભાગ્યા. ને આવતા જતા વટેમાર્ગુઓની હકીકત ઉપરથી રાજ્યની તપાસ શરૂ થઈ. બોટાદનો આણંદીઓ કુભાર અને સાદુળો તથા જેમલો બે કોળીભાઈ એમ ત્રણ જણની ત્રીપુટી પકડાઈ ગઈ.

ન્યાયાધીસે એમને ફાંસીની સજા કરી ને જે જગ્યાએ આયરના છોકરાનુ ખૂન થયેલું તે જગ્યાએ એમને ફાસી આપવા માટે લોહ શ્રૃંખલાઓમાં જકડી પોલીસપાર્ટિ સાથે વિદાય કરવામાં આવ્યા.

૨

"તારૂં હું શેનો રાંધું ? ડરડણાનું હું તો રાધવાનો જ નહિ."

"અને હું તારૂં ટપલાનું રાંધું કાં ? કાંઈ તારા બાપના નોકર ખરાને ?"

સાદુળો અને આણંદીઓ સામસામા ટપાટપી કરવા લાગ્યા. પોલીસ, પાર્ટિએ એમને રાધવા માટે હુકમ કરેલો. ઢસાના પાદરે મુકામ કરેલો. પાસે જ રેલ્વેની વર્કશાપ. કેદીઓની વઢવાડ જોઈ સીપાઇઓ હસતા, અને પોતાના નીરસ જીવનને બ્હેલાવતા.

છેવટે બન્નેને રાંધવા માટે છૂટ મળી. હાથ કડીઓ કાઢી નખાઈ અને બન્ને એ જુદા જુદા ચૂલા કરવા માટે પત્થર ભેગા કર્યાં.

જમાદાર અને એક પહેરેગીરને સોંપી બીજા પોલીસો રસોઈની ધમાલમાં પડયા. બંદૂકોનો ઓઘો કર્યો. ને કેદીઓની સામે જ પહેરેગીર ટહેલવા લાગ્યો. જમાદારે ડ્રેસ ઉતારી ખીતીએ લટકાવ્યો. કાર્તુસનો પટ્ટો ખાટલા ઉપર પાંગતે મૂકયો ને માથે ઓઢી ઘસઘસાટ ઘોરવા માંડયું.

સાદુળે આણંદીઆ સામે જોયુ. એકબીજાની આખો કોઈ અગમ્ય ગૂઢારથની વાતો ઈસારે કરી લેતી હતી. એક બીજાના મનના ઉભરા સમજાઇ ગયા. ને સંકેત થઇ ગયો. પહેરેગીરે લટાર મારતાં પડખુ ફેરવ્યુ ને સાદુળીએ પડેલ પત્થર ઉપાડી સીધો લમણા ઉપર ઝીંક્યો. પહેરેગીર એ હાથ ઉંચો ઉછળીને પડ્યો એની ખોપરીના ફૂરચા ઊડી ગયા, ને લોહીનાં ખાબડાં ભરાણાં. અણદીએ પોતાનો પત્થર ખાટલે સૂતેલા જમાદારના માથા ઉપર પછાડયો ને એનો ન્હેરો છુદાઈ ગયો. ઑય કરવા જેટલો ય એને વખત ન મળ્યો. અણદીએ જમાદારનાં કપડાં પહેરી લીધાં. કાતુંસનો પટ્ટો ભેરવ્યો અને ઓથામાંથી બંદૂક ઉપાડી લીધી.

સાદુળે હડી કાઢી બંદૂકોનો ઓથો ઊપાડયો ને સામેની વર્ક શૉપમા જેમલો અને સાદુળો ઘૂસી ગયા. શીણી હથોડા પડેલા તે વડે ત્રણેયે બેડીઓ કાપી નાખી. અણદીઓ ભાગ્યો. બન્ને કોળીભાઈ- ઓએ અંદર આશ્રય લીધો. ને બારણાં બંધ કર્યાં અંદર દારૂગોળાની સામગ્રી, બંદૂકો અને સુરક્ષીત મકાન જોઈ બન્નેયે પોતાના પાણી બતાવવાનો મનસુબો કરી લીધો.

અણદીએ બહાર નીકળી જમાદારના ઘોડે રાંગવાળી. ને 'કેદી ભાગ્યા, કેદી ભાગ્યા,'ની બૂમ પાડતો નાઠો. સીપાઈઓ રાંધતા રાંધતા ઊભા થઈ ગયા, બેબાકળા બની આમતેમ દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો વર્ક શૉપની બારીઓમાંથી બંદુકની ગોળીઓનો વરસાદ વરસ્યો. અનેક વીંધાઈને ઊછળી ઊછળી પડવા લાગ્યા.

અણદીઓ હાથતાળી દઈ નાસી ગયો.

જેમલો ને સાદુળો અંદર છે એમ ખબર પડતાં પોલીસપાર્ટીઓ બોલાવાઈ ને સાંજના ચાર વાગ્યા સુધી થતા હલ્લાઓને બન્ને ભાઈઓએ અંદરથી એટલો જ જોરદાર પ્રત્યુત્તર આપી ખાળ્યા.

છેવટે માંણસોનું જોર વધતું ભાળ્યું. અંધારૂં થતાં કદાચ

નાસીએ તે પહેલાં ઘેરાઈ જઈએ તો? બન્નેએ તરતજ પાછળની બારીનું બારણું તોડી નાખ્યું ને ઠેકીને મકાનની પાછળની વાડની વાડ ટપી અંદર આશ્રય લીધો.

ગઢ જેવી માથોડા ઢંક વાડ સોંસરવી ગોળીઓની રમઝટ શરૂ થઈ. ભાડુતી સિપાયોની હીંમત એ વાડની અંદર જવાની ચાલતી નહિ. મરણીઓ સૌને ભારે પડે. તે સહુને બૈરાંછોકરાં પાછળ હતાં.

ત્યાં બે રજપૂત ઘોડે ચઢીને ત્યાંથી નીકળ્યા. મામો ભાણેજ માણસોનાં ટોળાં જોઈ થભ્યા. માણસને કુતૂહલ થાય ત્યારે એને તૃપ્ત કર્યા પછી જ જંપ વળે. એમણે એકને પૂછ્યું, "ભાઈ શું છે અંદર?"

"બે દિપડા છે." હાથ પહોળા કરી કોઈ ભય સંજ્ઞા કરી એણે માનવ-દિપડાનું સૂચન કર્યું.

"બે દિપડાને પકડવા આટલા બધા માણસો?" પોતાનું શૌર્ય બતાવતો હોય એવા ગર્વથી ભાણેજે પૂછ્યું.

"તો આ રહ્યું. પકડી લોને!" રીસમાં સામાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો. ને તરત જ ભાણેજે પોતાના ઘોડાની સરક મામાના હાથમાં આપી, એક પળ થંભી એણે છળંગ મારી ને વાડ ટપી ગયો. માણસોએ એને હવામાં ઊડતો જોયો. અને મ્હોંમાંથી સીતકાળ નીકળી ગયો.

જેમલો નીચો વળી ધોરીઆમાંથી ઢોર પેઠે અંદર મોઢું બોળી પાણી પીતો હતો. ભાણેજે હડી કાઢી પાછળથી એને બથભરી લીધો. એનાથી રાડ પડાઈ ગઈ, "માર્યા!"

ને સાદુળે પાછું વાળી જોયું. પોતાના ભાઈને સપડાઈ ગયેલો જોયો. એની હીમત ઉપર મદાર બાંધી અનેક માણસો હમણાં જ વાડ તોડી આવશે. છીંડુ પડ્યા પછી ભાગતાં મૂશ્કેલી પડશે. હજુ દિવસ પણ ઘણો છે. એને અનેક વિચારો આવી ગયા.

દયાહીન એ લૂંટારાની આંખો અનેક ખૂનો કર્યાં પછી ભયંકર અને વીકાળ બની ગઈ હતી. એનું હૈયું ઉજ્જડ રણભૂમી જેવું સૂકું બની ગયું હતું. સ્નેહ કે દયાના ત્યાં કાળ પડ્યા હતા. એણે બંદૂક તાકીને રજપૂત ઉપર છોડી. પણ ત્યાં તો રજપૂતે ગુલાંટ મારી જેમલાને આગળ કર્યો.

બન્ને વીંધાઇ ગયા. ને તરફડવા લાગ્યા. સાદુળે હડી કાઢી ને વહેતા ધોરીયામાં પગ મૂકી રજપૂતનું માથું વાઢી લીધું. ને જેમ શ્રીફળ ફંગોળે એમ વાડ ઉપર થઇને બ્હાર ફેંકી દીધું. લોહીના ધોધ ધોરીયા વાટે વહેવા લાગ્યા.

"લ્યો, આ દીપડો પકડી લાવ્યા." કહી એકે મશ્કરી કરી. મામો નીચું જોઈ આંસુ ભરી આંખે ઘોડો દોરી ચાલ્યો ગયો.

"એનો કાળ એને અહીં ખેંચી લાવ્યો હતો." કહી બીજાઓ વીખરાયા. ને કોઈની યે હિંમત વાડમાં પેસવાની ચાલી નહિ.

૩

બહારવટાં તો ઘણાયે કર્યાં છે પણ ઘોડે ચડીને પગના જોર ઉપર મદાર બાંધી પીંડીઓમાંથી લોટ ઉડતો હોય છતાંય ભાગી નીકળવાની તાકાત વાળો અણંદીઓ તો એકલો જ હતો. ઢમાથી ભાગ્યા પછી એણે નાની નાની લૂંટો શરૂ કરી હતી. એને બહારવટીઆ કરતાં લૂંટારા તરીકે સહુ વધુ ઓળખે છે.

દશેક વાગ્યાના સુમારે વાવના મતવાલા ઉપર બેઠો બેઠો એ અજેલી બાતમી મુજબ કોઈની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. હાથમાં હોકો પકડી બીજે હાથે એણે આંખે હાથ મૂકી છજું બનાવ્યું અને દૂર દૂરથી અલાઉને માર્ગે આવતું ગાડું એણે નીહાળ્યું. એની આંખો ચમકી ઊઠી. એના કાળજામાં કોઈ અદૃશ્ય ભાવો ઉપડ્યા. ને એ તૈયાર થઈને વાવ ઓથે ઊભો.

ઘડીછાતમાં ગાડું ત્યાં થઈને નીકળ્યું. પામે જ નેગ હતી.

એમાં ગાડું પેઠું કે તરત જ પાછળથી નેળમાં અણંદીઓ ઊતર્યો. પડકારો કરી ગાડું ઊભું રખાવ્યું ને પોતે હોકો હૈડો મૂકી નેળના બેડા સાથે ટેકવ્યો. ગાડાને ઠાઠે જઈ ઊભો રહ્યો. ગાડામાં કાઠીને કાઠિયાણી હતાં. કાઠી પોતાની સ્ત્રીને આણું તેડી જતો હતો. અણંદીઆને જોતાં જ બન્નેના રામ રમી ગયા. કાળના ભયની આગાહી થતાં જ મોં ઉકલે નહિ પણ આ તો નજરોનજર કાળને જોયો પછી તો ચેતન પણ સરી ગયું. ઠાઠે ઊભા રહી એણે પડકારો કર્યો, "બાઈ, લાવ બધું બહાર મૂકી દે."

બાઈએ ગાડામાં બેઠા બેઠા ભાતાનો ડાબલો એની સામે ધર્યો. ને લેવા હાથ લાંબા કર્યા ત્યાં એનું માથુ બાઈ તરફ લંબાયું. ગોળ ચકરી પાઘડી વચ્ચે તોલો દેખાયો. ને બાઈએ લાગ સાધ્યો. પોતાના ઓઝામાં જ ઘરેણાંનો દાબડો હતો. બે હાથે ઊંચકી ગોઠણભર થઈ ભાતાનો ડબો નીચે મૂકતા લૂંટારાના માથા ઉપરની પાઘડી વચ્ચે ઉઘાડા તોલામાં માર્યો.

અણંદીયાને દુનિઆ બધી ચક્કર ચક્કર ફરતી દેખાઈ. આંખે લાલપીળાં દેખાયાં અને તમ્મર ખાઈ એ પડયો.

"કાઠી! ઊઠ. આકું લઈને ગુડા ભાંગી નાંખ. હમણા કળ વળશે ને ઊઠશે તો મને કે તને જીવતા નહિ જવા દે." બાઈએ પોતાના ધણીને હાકલ કરી.

પણ મોતને નજરે ભાળ્યા પછી એ દિગ્મૂઢ બની ગયો હતો. એની આંખોમાં ભીતી અને કાળજામાં ફડક હતી. એ આખે શરીરે કંપતો હતો. કટોકટીનો વખત હતો.

બાઈએ ઊભા થઈ ગાડાનું આકું લીધું. ને બેશુદ્ધ અવસ્થામાં તમ્મર ખાઈને પડેલા લૂંટારાના પગ ઉપર ઘા મારી નળા ભાંગી નાખ્યા. ગાડે ચડી રાશ હાથમાં લીધી. ને પોતાના ગામ તરફ ગાડું હાંકી મૂક્યું.

લૂટારો જાગ્યો ત્યારે પગ ભાગી ગયેલા જોયા. દેહ આખો લોહીથી ભીંજાઈ ગયેલો ભાળ્યો. ને કોઈ શક્તિ એના ઉપર ધા કરવા ઝઝૂમતી એણે ભાળી. એ આંખો મીંચી ગયો. વળી ઊઠયો ને પોતાની જાતને ઢસડતો મહામુશીબતે અલમપૂર જઈ હળદર ભરીને પડયો. હોકો લેવા ય એ ઊભો રહ્યો ન હતો.

૪

અનેક લૂંટો અને ધાડોથી પ્રજા કંપી ઊઠી. લૂટારાઓને એમનાં પાપ ખાઈ જાય છે. ખૂબ રાડ થયા પછી એ બગડની સીમમાં દગાથી ઓચીંતો દબાઈ ગયો.

બોટાદમાં પાકું પગી પણું હતુ. એ ચોકીદારો એનાથી ત્રાસી ગયા હતા. એમણે બાઈને ફોડી તે રાત્રે સૂતેલા ઝૂંપડામાં ઘૂમી ગયા. ભરેલી બંદૂકના લવીંગમાં સળો ભાંગી નાખી ને મોટું લાકડાનું ઠેલ લાવી સૂતેલા અણુદીયાની છાતી ઉપર મૂકી ઘણા માણસો ચડી બેઠા. કોઈ ભયંકર પાપના બોજા તળે એ ચગદાઈ જતો હોય એમ એને લાગ્યું. એણે આંખો ઉઘાડી. પોતાના કાળભક્ષી દુશ્મનો એણે જોયા ને એ નાહોરા થઈને પડયો.

માણસોએ એનાં કાંડા કાપી નાખ્યાં. રખેને છૂટે તો ધમરોળી નાખે. છોકરૂં એ જીવતું રહેવા ન દે એ એમને બીતી હતી.

પણ ઠૂંઠો અણુંદીઓ ફરી લૂંટ કરવા બહાર આવી શકયો જ નહિ.

સૂર્ય ભગવાન ઊગીને મમા થાય ત્યાં તો દાયરો આખોયે હકડા ઠઠ ભરાઈ ગયો. હુકાની ધુંટે, ખરલના ધમરકા, અને ખોંખર પડકારાએ આખાયે કચેરી હોલમાં નવીન વાતાવરણ પાથરી દીધું. ગાદી ઉપર શેલા ખાચર બેધ બેઠા પોતાની બડીની કસો આંગળી ઉપર વીંટાળી ઉખાળે જતા હતા. આખાયે દાયરામાં થતા આનંદ તરફ એમનું લક્ષ ન હતું. પોતાની સામે જ પડતી એક ઉઘાડી બારી સોસરી એમની વેધક દૃષ્ટિ ખીલા પેઠે સ્થીર થઈ ગઈ હતી. આતુર આંખો લાંબીલાંબી પથરાયેલી હરીઆળી ભોમકા ઉપર ખેંચાઈ રહી હતી. એમનુ દૃષ્ટિ બિન્દુ દૂરદૂરથી રાંગમાં રૂપાળી ઘોડીને ખેલવે આવતા એક સ્વાર ઉપર ઠર્યું હતું.

ઘોડીની ચાલ, દોઢે વળતી કાનસરી અને હાથ મૂકે ત્યાં લપસી પડે એવી લોહીયાળ જાતવત ઘોડીએ, એના રૂપે, રંગે અને ચાલે જસદણ દરબારનાં ચીત્તનુ હરણ કર્યું. સૌંદર્યે ઉભરાતી સ્રી જેમ કામી પુરુષનું દીલ હચમચાવી નાખે એમ ઘોડેસ્વારનાં દીલને જાતવત ઘોડાં આકાક્ષી બનાવે છે. શેલા ખાચરમાં ઘોડી લેવાની તમન્ના જાગી. ને ઊભા થઈ એ બારીએ આવ્યા. જુએ તો પોતાનો જીવાઈદાર હનો ટાઢાણો.

ઘોડીએથી ઉતરી એ અંદર આવ્યો ને દાયરા પાછળ બેઠો.

દરબારે પાસે બેઠેલા ખાસદારને કહ્યુ, "આ ઘોડી જો સાખાયતને ઘેર હોય તો ગામોના ગામો કમાઈ આપે આવા અવરતીયા પાસે શા કામની!" કહી એક ઊંડો નીસાસો મૂકયો.

ખાસદાર એમની ઊંડી આતર વેદના સમજી ગયા એમની ઇચ્છાઓને પામી ગયા અને તરત જ હાક મારી, "હના!"

"જી" કહેતા હના ટાઢાણાએ ઊભા થઈ હાથ જોડયા

"વાહ ઘોડુ'! વાહ ઘોડુ'! ઘોડુ ઘણું સરસ રાખો છો." દરબારે કહ્યુ

"બાપુ આપના પ્રતાપે."

"હના! બાપુ એક વેણ માગે છે" ખાસદારે કહ્યુ

"મારું માથુ બાપુના વચને ઉતારી દઉં. આ દેહ એમના અન્નથી જ ઘડાયો છે." કહી હનાએ પોતાની ડોક આગળ લબાવી.

"વાહ!" આખાયે દાયરાના મોમાથી ભલકાર નીકળ્યો.

"બાપુ! આ ઘોડી માગે છે." પાસે બેઠેલા ખાસદારે જાહેર કર્યું.

જીવાઈદાર હનો થથી ગયો પોતાના પ્રાણસમા બાળક બાળીકા અપાય, સૌ દર્યે નીતરતી દીકરી માગે એને દેવાય, પણ જીવન સહચરી સમી સ્ત્રી આપનાની ગાળ કોઈ શૂરવીર વીરલા જ સાંખે.

દેશ પીયારો બોભલી, કોઈની કીજીએ નહિ આળ,
કોઈની ખાઈએ બે લાકડી, પણ કોઈની ખાઈ નહિ ગાળ

એના હૃદયમાં કોઈ ભયંકર ઝંઝાવાત ઉપજ્યો આખાયે અંગમા કપ વછૂટયો. કેડે બાંધેલી તલવાર ઉપર હાથ ગયો પણ જમદણ દરબાર શેના ખાચરની સામે ભર દાયરામાં રેસાઈ જવા જેટલી ઉતાવળ એણે ન કરી એની ફાટની આંખો બેબાકળી બની ચકળ વકળ ફરવા લાગી

"કાઠી! મૂંઝા મા તારે જોઈએ એવી બીજી ઘોડી થાનમાથી લઈ જા. તને દરબાર પાચ સાત માનીની જમીન આપે છે. ગામેતી થઈ જા"

કાઠી મૂગો રહ્યો.

"તને ગમે તે ઘોડી ઉપર હાથ મૂકી દે. ઈ તારી." દરબારે ઉદારતા બતાવી. મનુષ્યની લાલસા એકાદ વસ્તુ ઉપર તલસે છે ત્યારે તે મેળવવા એની કીંમતની એને પરવા હોતી નથી. એને એ વખતે એની આબરૂ વહાલી થઈ પડે છે. હનો અને દરબાર જીદ્દી બન્યા.

"બાપુ! ઘોડી મારી જીવનસહચરી. એ કેમ દીધી જાય."

"હના! આ મારૂ રાજ છે. ઘોડી આપી જ દેવી પડશે." જરા આંખ કાઢી ડારતા સીનાએ એમણે પડકાર કર્યો. ને બે હજુરીઆએ ઊડી ઘોડી થાનમાં લઈ જઈ બાંધી. પોતાની આંખ સામે જ પોતાની સ્ત્રીની આબરૂ ઉપર હાથ નાખનાર મનુષ્યને રેંસી નાખવા મનુષ્ય જેટલો અધીરો બને એટલી ક્રોધજવાળાઓથી ઉભરાતો હનો પોતાના રૂવાડાં ખડા થઈ જતાં ગોઠણભર થયો. ને વળી પાછો બેસી ગયો. તરત જ દરબારે એને બીજી ઘોડી લાવી આપવાનું હાણીઆને ફરમાવ્યું.

"બાપુ! આપનું ગજ છે. નહિ તો મારી આબરૂ ઉપર હાથ નાખનારને જરૂર હું મારો હાથ બતાવત."

"તો થાને માડી! આ લે આ બીજી તલવાર." દરબારે ઊભા થઈ પોતાની પાસે પડેલી તલવાર એને આપી. ને યુદ્ધનાં નોતરાં હનાએ સ્વીકાર્યાં. એ તલવાર ઉપાડી લઈએ સડેડાટ નીચે ઊતરી ચાલ્યો ગયો.

૨

આખાયે પાંચાળમાં શેલા ખાચરની ફેં ફાટતી. એની રણહાક જોરાવર હતી. એના નામ માત્રથી રાડ બોલતી. ભલભલા માણસો જામની હાકે ધ્રુજતા તે જામની ગજધાની લૂંટનાર શેલા ખાચરે આખાયે પાંચાળ ઉપર ધાક બેસાડી હતી. ગામ કમાવાં એને મન સહેલ વાત હતી.

આવે વખતે શેલા ખાચરના ચોરને સંઘરવા કોઈ તાકાતવાન હોય, છતાંય હિંમત બતાવતું નહિ

હનો ક્રોધથી ધ્રૂજતો, ઉચાળો ભરી ચાલી નીકળ્યો. આખા પાચાળમાં શેલા ખાચરની સામે ઊભા રહી આશ્રય આપે એવો વીર નર એક માત્ર એની દૃષ્ટિમા રમી રહ્યો એણે ભીમોરાના ઊંચા કીલ્લા ઉપર મીટમાડી અને ગગન માથે વાતો કરતો એ કીલ્લો જાણે એને સાદ કરતો હોય એવા હાકલા એણે પવનની પાંખે ચઢીને ચાલ્યા આવતા સાભળ્યા એણે ભીમોરાનો રસ્તો લીધો

દરબારગઢમા આવી એ ઊભો રહ્યો પોતાની આપવીતે વીતક કથા એણે નાજા ખાચર પાસે કહી. ને આશ્રય માગ્યો શરણાગતને આશ્રય આપવાનું કાઠિયાવાડી આતિથ્ય આગળ આવ્યું અને તેની પાછળ શેલા ખાચરની ધાક આછુ આછુ ડોકીયુ કરી પડછાયા પેઠે સરી જવા લાગી

નાજા ખાચરના ખળભળી ઊઠેલા હૃદયમા એકદમ શૌર્યની ભરતી ચઢી, એમણે પોતાના કુળની આમરૂ સામે મીટમાડીને પૂર્વજો જાણે એને આદેશ કરતા હોય, અને એ આદેશને માથે ચઢાવતા હોય એવા નાજા ખાચરે ઊભા થઈ પોતાની પાસેની તલવાર ઊઠાવી હનાને ભેટ બધાવી "હના ? તારે જોઈએ તે ભીમોરા આપશે લે આ તલવાર બાંધી લે "

"બાપા ! તો તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમા જસદણને ધમરોળી નાખું." એકદમ ઉછળી ઊઠતા હનાએ ગોઠણ ભર થઈ તલવાર લીધી ભેટે બાંધી એની ઉપસી આવેલી રગોમા લોહી ઝબાટાભેર વહેવા લાગ્યુ ને હનો બમણા ઉત્સાહથી તલવાર ઉપર હાથ મૂકી બેઠો

સાંજ પડી ને હને જાતવંત ઘોડી થાનમાથી છોડી સ્વારને ઘોડીએ ઓળખ્યો હોય એમ ઘોડીએ હાવળ કરી ને તરત જ એ પાણીપંથી ઘોડી પવનમા ઊડવા લાગી. એણે તરત જ જસદણના

ચીમાડા ભેળ્યા. ગામની ફૂલવાડી સુધી પહોંચ્યો ને તેમના બાપ વાજસુર ખાચરના પાળીયાને નાક ઉપર ટોચી નાખ્યો.

પાસે થઈને જતાં એક રોયાને પકડી કહેવરાવ્યું, "તારા દરબારને કહેજે કે આજ તો તારા બાપનું નાક કાપ્યું છે એમ તારૂં એ નાક કાપી નાખીશ."

દરબારે જાણ્યું કે હનો સુખે રહેવા નહિ દે. એને આશ્રય આપનારની શોધ આદરી અને તરત જ નાજો બીમોરો એના આશ્રયદાતા તરીકે ઓળખાઈ આવ્યો.

દરબારના હાથમાં ચગ ઉપડી. પણ નાજા સામે જવું એટલે એક સિંહના શીકાર જેવી ભયંકર વાત હતી. એમણે કાઠિયાવાડી સૂબાની મદદ માગી. અને પાચસો માણસોની ફોજ લઈને શેલા ખાચર બીમોરા ઊપર ચઢયા.

૩

"રજપૂત ! તમારાં કામ નહિ. બે ચાર દિ થોભી જાવ, પછી આવજો, નોકરીએ રખીશ." નાજા ખાચરે પોતાને ત્યાં નોકરી રહેવા આવનાર મારવાડી રજપૂતના ચાર જુવાન જોધ દુધીયા દાંતવાળા અને ફૂટતી મોસરીના યુવાનોને ભાવી યુદ્ધના ભણકારા વાગતા હોવાથી બેચાર દિવસ પછી નોકરી આવવા કહ્યું.

"એનું કારણ ?"

શિખર શોભી રહ્યાં હોય એવો બીમોરાનો કિલ્લો આખી પાંચાળ ભૂમિ ઉપર નજર રાખી પોતાનુ સાર્વભોમપણુ જાહેર કરતો હોય એમ દેખાતો. આખાયે ગામમા ફક્ત હનો, નાજે ખાચર અને એમના ચાર કાઠી ભાયાતો, ચાર રજપૂત અને બારોટ એમ અગીઆર જ વીર નરો હતા. દરબારના કાઠિયાણી સુદામડે હતાં. એટલે એ મરણીયાં થયેલાં મૃત્યુને ભેટવા સામે પગલે સત્કારવા તૈયાર થઈ બેઠા હતા

સૂઓ આવીને પડચો. સૂબાનો પડાવ ગઢની તળેટીમા હતો. ગઢ જેવા ઊંચું જુએ તો પાઘડી માથેથી પડી જાય એવો છાતીભર ઊંચો ગઢ ગગનમા વાતો કરતો હોય એમ દેખાતો.

શેલા ખાચર અને સૂઓ કઈ રીતે ગઢ લેવો એના વિચારમાં પડી ગયા. એમનાં ઘા ઊપર પહોચે નહિ અને ઊપરથી આવતા ઘા એમનો ઘાણ કાઢી નાખતા. આખુયે લશ્કર ત્રાસી ગયું. ઘા પોકાર થઈ રહ્યા.

સૂઓ ને શેલા ખાચર પડી રહ્યા, ઉપર પાણી ખૂટ્યા ગઢવી નીચે આવી પાણી લઈ જતા એ પકડાઈ ગયા, ને સૂએ ત્યા ચોકી બેસારી. ઉપર પાણી વગર બધા ટળવળવા લાગ્યા.

બાપ ! હવે આપણે પાણી દેખાડવાં રહ્યા, ને નાજે ત્રણ ત્રણ કડાકે પ્રાર્થના કરી. વર્ષાની વાદળીઓ ઢળી ગઈ. ટાંકા ભરાયા. પણ પાણી તરસી ભૂમી પી ગઈ. વળી એ જ વેળા ઊભી થઈ.

“હના ! બાપ ! રજપૂતો ! હવે પાણી વગર પાણી દેખાડવા પડશે.”

“બાપુ ! ફીકર નહિ. આપણો ભરમ આપણે નહિ ફોડીએ. નહિ તો આ આખી ફોજ આપણને ચૂથી નાખશે.”

ને અગીયાર માણસોએ સૂબાની ફોજને દિવસોના દિવસો સુધી ભ્રમમાં રાખી કે ગઢમાં હજારો માણસો છે.

પણ તરસના પડછંદા બોલવા લાગ્યાં. ગળામાં શોષ પડવા લાગ્યો અને જીભ તાળવે ચોંટવા લાગી.

આખી રાતના પહેરા રહેતા. હનો એ આકાશે ઊતરતાં અંધારામાં ન્હાતો ચાડીકો બની રોંચે ઊભો હતો. એની આંખોમાં તરસથી અંધારાં આવતાં, એણે ભાન ગૂમાવ્યું, ને મરણીયો બની નીચે ટાઢા પાણીની લાલચે ગઢને રોડે પોતાનો ફેંટો કાઢી એક છેડો બાંધ્યો અને દરવાજા બંધ હોવાને કારણે ત્યાંથી ફેંટાને ઝાલી નીચે સરકી પડ્યો.

ચોર પેઠે એ લપાતો છૂપાતો ચારે પગે થઈ રૈલા ખાચરના તંબુમાં પેઠો. પાસે જ પડેલા ઠંડા પાણીનાં માટલાંએ એને હચમચાવી નાખ્યો. હજારો ભિખારીઓ જેમ નાત જમતાં માણસો ઉપર તૂટી પડે એવી અને એટલી ઉતાવળે હનો એ માટલાં ઉપર તળપ્યો. પાસે સૂતેલા દરબારે મંચળ સાંભળી આંખ ઊઘાડી ને પડકાર કર્યો "કોણ ઈ.....?"

બહારથી પહેરેગીરો દોડી આવ્યા. પાણી પીવા આતુર બનેલો હનો ગળામાં તરસનાં રોગાં પડછંદા બોલાવતો ,મહામુસીબતે બોલી શક્યો, "હું હનો........."

"હનો!" ને દરબારે પથારીમાંથી છલંગ મારી, એને બાથીએ પકડી ઊંચો કર્યો ને મોઢું જોયું. ઓળખ્યો ને સાન કરી. આને કોઈ મારશો નહિ. જાવ પેલી વેકળીમાં એને પાણી પાઈ દ્યો.

દરબારી પહેરેગીરોએ એને ઘેર્યો. બંદીવાન બનેલો હનો પાણીની આશાએ વીરત્વ ભૂલ્યો. જીવનમરણ વચ્ચે ઝોલાં ખાતો હનો પહેરેગીરો પાછળ પાણી પીવાની લાલચે ગૂપચૂપ નીચું જોઈને ચાલ્યો.

પીપળીયા અને ભીમોરા વચ્ચેની વેકળીમાં હનાને લાવી એમણે પૂછ્યું, "હના! જો આ પાણી પીવું છે?"

ને હનાએ બે હાથ લાંબા કર્યા. એનાથી બોલાતું નહિ.

એમણે પાણીનું ચાબકું એના મોઢામાં રેડ્યું. ને હનો ફંઠ ભીંજાતાં સ્ફૂર્તિમાં આવ્યો.

"હના ! કેટલા જણ છો ?"

"ક્યાં ?" હાથ હલાવીને હને પૂછ્યુ

ઊંચે હાથ કરી પૂછ્યુ, "ઉપર"

બે હાથના આગળા ઊંચા કરી હને પાણી મા યુ "પા "
ને એણે હાથનો મોઢે ખોબો કર્યો

તરત જ પાછળ ઊભેના પહેરેગીરે કાગળજીભી તલવારને મ્યાન-
માથી ખડવી એના તૃષાથી રીબાતા મ્હ ઉપર ઝીંકી, ને લોહીના
ફુવારાથી છૂપાવતુ એનુ આખૂયે શરીર ત્યા તરફડી શાન્ત થઈ ગયુ
હના વોકળીએ એના જીવનની છેલ્લી હકીકત સમાજને સમજાવવાની
સાક્ષી આપી ને હનો પોતાના સોબતીઓ છોડી ગયો

૪

આખાયે સૈન્યમા ખળભળાટ થઈ રહ્યો માણસો ચોમેર તૈયાર
થઈ ગયા ને દરવાજાના તણુ પાસે લટકતા હનાના ફેંટાને આધારે
ઊપર ચઢી ગયા, પીલપાયા સાથે બાધેલ ફેંટાને મજબૂત પકડી થોડા
માણસો અદર કૂદી પડ્યા ને દખણાદે ઝાંપે સૈન્યે મોરચા માડ્યા
સીધા માઢમેડી ઉપર એ ધા આવવા લાગ્યા

"દગો ! દગો !" ની બૂમ પડી " પણ હનો ક્યા ?"

હનાએ વિશ્વાસઘાત કર્યો એટલે દરવાજા ખોલી નાખ્યા, ને
નાજા બાચરે સામી છાતીએ બહાર નીકળી યુદ્ધનુ આવ્હાન કર્યું

ચાર ચાર રજપૂતો આગળ ધસ્યા, એક પછેડી પાથરી ચારે
મિત્રોએ કૉલ આપ્યા લીધા "ચારેએ મરવુ ને આ પછેડી ઉપરજ"

ને પછી તો એ ચારે રજપૂતો પોતાની તેગને વીંઝતા સૈન્ય
ઉપર કૂદી પડ્યા. અપ્સરાઓ વરમાળા લઈને વાટ જોતી હોય અને
પહેલી પહેરવા ટોળા તોળી થતી હોય, એમ ઝપાઝપી મડાણી વમરોળ
મચાવી જેમ જેમ મરાતા જાય એમ બમણા જોરથી ઘૂમતા રજપૂતો
આખા દેહે ચીરાઈ જઈ નીકળવા લાગ્યા હમની પાખોનો ફફડાટ
એમને પછેડી પાસે ખેંચી ગયો ને ત્યા ચારે મિત્રો સાથે આવ્યા

કે તરત જ ઢગલો થઈ ગયા. માઢ મેડી પાસે હજુએ એ ચારે ખાભીઓ જોડાજોડ એક બીજાના હાથમાં હાથ મીલાવી ઊભી છે.

હોકારા–ગોકીરા થયા, ને બારોટે મેડી માથેથી ડેકું કાઢ્યું. જાણે એમનો કાળ એમની વાટ જોઈને જ ઊભો હોય એમ એક બંદૂક ફૂટીને બારોટ ઉછળીને નીચે પડ્યા.

નાજા ખાચરની આંખ ફાટી. એમણે ચોમેર આખ મીંચીને ફરવા માડ્યું. જ્યા જ્યા એની તલવાર ફરે ત્યા ઢગલો થાય. કોઈ કુશળ ખેડૂત એક જ દાતરડાના ઘાયે જારના કુંડા કાપીને ઢગલો કરી નાખે એમ નાજાની તલવારે માથાનો ઢગલો કરી નાખ્યો.

સેંકડો ઘા ઝીલતો ને પંડને બચાવતો નાજો ખાચર આઠ આઠ ઘાયે શીથીલ બન્યો. ત્યારે પોતાનો ડેરો વીંટી, તૃષાથી લબરકી થવા છતાંય ઝઝૂમ્યો. શૌર્યના ઉભરામા તૃષા વીસરાઈને દુશ્મનનો નાશ કરવાની લાલસામા તૃષા આપો આપ છીપાઈ જવા લાગી.

નાજા ખાચર પડ્યા. હાથમા તલવાર ઉઘાડી રહી, પણ છૂટી નહિ. ને સૈન્ય ગામ માથે પડ્યુ ને ગામ લૂંટી લીધું.

સુબાનો સૈનિક લાલખાં પાણ વળતાં નીકળ્યો. નાજા ખાચરના પગમા સોનાનો તોડો જોયો, ને લોભે એને ઉશ્કેર્યો. ઘોડેથી ઉતરી એક હાથે તલવાર અને ઘોડાની વાવ પકડી એણે વાંકા વળી તોડો ઉધાડવા માડ્યો.

નાજા ખાચરથી પોતાની હયાતીમાં આવું અપમાન સહન થયું નહિ. એમણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાએ જુવાનીના શૌર્ય વહાવ્યા. ધડ ઉપર પડેલ ઘાથી માથું સ્હેજ ચોટી રહ્યુ હતું! એમણે તરત જ એક હાથે એ માથુ ધડ ઉપર ગોઠવી ટેકો દીધો ને ઢાલ ભર ઊભા થયા. શિથીલ થયેલા બીજા હાથે તલવાર ઊંચકાઈને વાંકા વળેલા લાલખાંના ગળા ઉપર પડી. ગળું રેંસાતાં ધડ ઉપરથી શિર જેમ નાળીયેર દડી પડે એમ દડી પડ્યુ, ને એ લોહીથી બીજાઈ પોતાનુ જીવન નાજા ખાચરે મંડેલી લીધુ.

સંધ્યાના લબાં ... રૂહ રૂહમાં મળી જાય એમ મેમો મકાળેથી ઊતરતા અધારમા સમાઈ જવા લાગ્યા ને નમાજીઓ મહુ નમાજ પઢી પોત પોતાના ઘર તરફ ચા યા ગયાં મસ્જીદ ઘડી પહેલાના કોલાહલથી થાકી ગઈ હોય એમ શીથીલ બનીને માણસ અવાક બની જાય એમ ચોમેર નીરવ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી ફક્ત ટોડા પાસે એક માણસ ચિંતા ભરી આંખે ટહેલતો હતો ઘડી ઘડી એના કાન ચમકતા એ આંખો લગાવી રસ્તા ઉપર જોતો ને છેવટે નીરાશ બની જઈ ઊંડો નીસાસો મૂકતો. મીરાંજી અમંગળ શંકાઓથી ઢીલો ગાર બની ગયો હતો ભાવિ અનિષ્ટના ભણકારા પવનની પાંખે ચઢી આવી આવીને એના કાનમા ધીમો ધીમો ગૂંજારવ કરી જતા પવનની લહરીથી સમુદ્રનાં મોજાં ઉપડે, વીંખાયને જળ ખળભળી ઊઠે એમ એનુ હૃદય તરંગે ચઢે, મૂઝાય ને નીસાસા મૂકી તરફડી ઊઠે એના ચીત્તને જરાય શાંતિ ન હતી એવામા અધારાના પડને ચીરી નીસ્તેજ ચ્હેરે અને ભાગે ર પગે કેટલાક સ્વવારોએ આવી બાલામીયાના શબને ઘોડા પરથી નીચે ઊતાર્યું

મીરાંજી મસ્જીદમાંથી ધમી આવ્યા. શેરી વચ્ચે ભાઈના પડેલા શબને જોતા જ એના અંગે અંગમાં ઝાળ ઊઠી. એની સાડીત્રણ કોડી રોમરાય બરછી પેઠે ઊભી થઈ ગઈ. એના આખાયે દેહમાં રોમ રોમ અગાર ધખધખી ઊઠ્યો. એણે લાલચોળ આંખો કાઢી પૂછ્યું, "એવો કોણુ બે માથાનો છે? મારા ભાઈના પ્રાણુ હરનારનું નામ બોલો."

કોઈ પરશુરામ ક્ષત્રિઓનું નિકંદન કાઢવા તૈયાર થઈને નીકળ્યો હોય, એવા મીરાજીના શૌર્યથી ઊભગતા દેહને નીહાળી સૈનિકો ધ્રૂજી ઊઠયા. એમની કાયામાંથી હીંમત સરી ગઇ. કોઈ મહા વીપ્લવના ભણકારા એમના કાનમાં ગૂંજી રહ્યા.

"બાપુ! વઢવાણુના ફટાયે વાર આંતરી ને ધીંગાણુ મંડાણું. અમે ઘણાય એમનાં રક્ષણુ કર્યાં, પણુ બાપુના શૌર્યથી ચોમેર ઘૂમતા દેહની પાછળ ભમવાની ગફલતમાં લાભ લઈ એણે બાપુને ઝબ્બે કર્યા."

"દગો! દગો!" કહેતાં મીરાજીની આંખ ફાટી. એણે ભાઈના મૈયતને ગોશલ કરાવ્યું. ને તરત જ દફન કરાવ્યુ. વાણુ માટે બાપુની રાહ જોઈ બેઠેલુ આખુંયે કુટુંબ રડારોળમાં બેભાન બન્યું. પણ મીરાંજીની આંખોમાં આંસુ ન આવ્યાં. એના હૃદયમાં ભાઈના મૃત્યુની વેદના શૂળ પેઠે ભોંકાયા કરતી. એની નસે નસમાં વહેતું લોહી એક જ ધબકારો આપતું. વૈર! વૈર! વૈર!

ભાઈના મૃત્યુનું વૈર એના અંગે અંગમાં પડઘા પાડી રહ્યું. એને ન કરી જારત, ન કરી કુટુંબ કબીલાની દરકાર કે ન રાખ્યો જીવનનો મોહ. ભાઈના મૃત્યુના બદલા માટે ચાકડો બનેલ મીરાજી એકલો અટુલો ને એકલવાયો ધધુકાના સીમડા; બાળ બચ્ચાંના કાકલુદી ભર્યાં વ્હાલ ઊપજાવતાં મીઠાં વચનો ને પત્નીની પ્રેમાળ મીઠી ગોદ તજી એ ચાલી નીકળ્યો. સંગાથમાં ફક્ત એક એની જીવન સહચરી તલવાર એના દિલાસા માટે ખભે લટકી રહી.

એણે અનેક રાજ રજવાડાં ભમી જોયાં. વૈરની જ્વાળાથી ધખી ઉઠેલ મીરાંજી કૂતરાંના માથામાં જીવડાં પડે ને જેમ ચોમેર ચકરી ખાઈ ખાઈને ઘૂમે એમ મીરાંજી ટાંટીયો વાળીને બેઠો નહિ. એના હૃદયમાં ધૂંધવાતો વૈરાગ્ની એને થાક પડવા દેતો નહિ. વઢવાણ જેવા રાજ્ય સામે એકલા મીટ મંડાની નહિ ને કોઈની ઓથ મળતી નહિ. છતાંય એની હિંમત ઓસરી નહિ.

રખડતો રઝળતો, પડતો આખડતો, સુખદુઃખ વેઠતો એ ફાટેલ કપડે આવી, સરવાના પાદરે બેઠો. વીસામો ખાઈ પાણી પીધાં ને વેળાદાન રેફડીયાની ડેલી પૂછતો ગામમાં ગયો.

રેફડીયાની ડેલીમાં અનેક માણસો બેઠા હતા. ડાયરો અરીણની લ્હેરે ચડયો હતો. ત્યાં તો સેંકડો માણસો આવે ને જાય. ઘણાય ગરીબ ગરબાં ત્યાં પેટ ભરે. કોઈએ એ ચીંથરે હાલ રખડતા મીરાંજીની સામેય જોયું નહિ. વખત થતાં ડાયરો વીખરાયો. સહુ ઊઠીને ચાલ્યું ગયું. મીરાંજી બેસી રહ્યા.

ઘડીવારમાં ડેલીનો ગડારો ખાલી થઈ ગયો. મીરાંજીએ સાવરણી લઈ બધું સાફ કર્યું, ને જાજમો પાથરી. એક ખૂણામાં પોતાની ફાટલ પથારીનો વીંટો અને તે વચ્ચે પોતાના દીલાસા રૂપ કાળજાની તલ્વાર એણે મૂકયાં, ને એને ઓઠીંકણે એ આડે પડખે થયો.

જતાં આવતાં માણસોએ એને થાળી લાવી દીધી, ને એણે ખાધું. ને પછી તો એ ઘરનું કામકાજ કરી પોતાનું પેટ ભરવા લાગ્યો. અઠવાડિયા સુધી તો સહુએ માન્યું કે કોઈ ગરીબ મુસલમાન પેટ ગુજારા માટે કામ કરીને પેટવડીયા પડયો છે. વેળાદાનને ઘેર અન્નનો તૂટો ન હતો. ઘોડાની ચાકરી એને સોંપાઇ, ને એ ડાયરાના ચીંધ્યા કામ કરવા લાગ્યો.

૨

વેળાદાનને આણુકી ઘોડીના પેથડામાં પગ મૂકયો કે તરત જ

મીરાજીએ પોતાનો જૂનો ગોદડાના ગાભાનો વીંટો ફેંદી નાખ્યો. વચ્ચેથી તલવાર કાઢી એ ગડારમાથી નીચે ઊતરી ગયો અને વેળાદાનના ઘોડાની સરક પકડી ઊભો રહ્યો.

વેળાદાન અને જોડીદારો જોઈ ત્યા ગરીબ કંગાળ જેવા દેખાતા મીરાજી પાસે તલવાર જોઈ સહુ સ્તબ્ધ બન્યુ. મીરાજી કોઈ મર્દ છે એવો એમને ભ્રમ થયો પણ ધાડી કરીએ લૂંટ કરવા જતી વખતે અજાણ્યાને સાથે લઈ જતા નથી એટલે વેળાદાને કહ્યુ, " મીરાજી ! ખસી જાવ મોડુ થાય છે. "

" પણ મારે સાથે આવવુ છે " કહી, એતો જાણે તૈયાર હોય એમ એણે આગળ ચાલવા માડ્યુ

" પણ અમારો નીયમ છે કે કોઈ અજાણ્યાને સાથે ન લઈ જવો "

" આટ આટલા દિવસ તમારી ચાકરી કરી તોય હજુ અજાણ્યો?"

" તમે કાઠી સાથે પૂરૂ કરી ન શકો. "

" ભૂલો છો આપા ! મને હજુ ઓળખ્યો નથી પણ પાણી જોયા પછી ઓળખશો તોય ઘણુ છે "

સહુ જોઈ રહ્યુ " ને કહુ ત્યા પડચો મૂકજો પછી કાઈ છે ?"

વેળાદાને મીરાજીની આખમા ઊભરાતુ તેજ જોયુ, એના પાણીનો તાગ એના હાથમાં આવી ગયો. મર્દના પાણી તો, દેખાવે મપાય. જેના પારખ્યા હોય ?

વેળાદાન નીચે ઊતરી ગયો. એણે મીરાજીની પીઠ થાબડી ને કહ્યુ, " મર્દ ! આગ ડેલીએ તુ અત્યાર સુધી આમ અછાનો કેમ રહી શક્યો ? "

" આપા ! વખત નહોતો આવ્યો "

ને તરત જ વેળાદાને ઘોડુ થાનમાથી લાવવાનુ એને કહ્યુ મીરાજીનુ ઘોડુ ય લૂંટમા સાથે નીકળ્યુ. એ લૂંટ તો બહુ વસમી થઈ

પડી. દુશ્મનો વચ્ચે ઘેરાઈ ગયેલા વેળદાનને મીરાંજી જીવસટોસટની બાજી ખેલી પોતાના કાંડાના જોર ઉપર હેમખેમ ઘેર લાવ્યો. ને મીરાંજીના માન વધ્યા. એ યુવાન મુસલમાનના અંગબળ ઉપર મહુ આફ્રીન બન્યું. મીરાંજી વેળદાનની મૂછનો બાલ થઈ રહ્યો. મીરાંજી કરતા હરતા થઈ પડ્યો, ને પછી તો આખાયે ડાયરામાં મીરાંજી વગર કોઈને અફીણ ન ઉગે એવી મીરાંજી અને કાઠી ડાયરા વચ્ચે કોઇ જગજૂની પ્રીતડીની નીંગડ ગાંસે વળાઇ ગઈ.

૩

સૂર્યનારાયણના તેજથી ઝગહળી રહેલાં સરોવરનાં નીર અને તેજ કીરણોથી મદમસ્ત બની રહેલ પુષ્પો જસદણની વાડીએ હીંચોળાં નાખી રહ્યા હતાં. અને તે વચ્ચે વેળદાન પોતાના ઘોડાની વાર અટકાવી જસદણ દરબાર શેલાખાચરને કસુંબાના નિમંત્રણ મોકલાવી રહ્યાં હતાં. મીરાંજી જેવા વિશ્વાસુ સ્વારને જસદણના દરબાર ગઢમાં પૂરપાટ જતો જોઈ વેળદાનની છાતી ગજગજ ઊછળી રહી હતી. જોડીદારો બગીચામા આનંદથી ટહેલતા હતાં.

મીરાંજીએ દરબારમાં જઈ શેલાખાચરને પ્રણામ કર્યાં. "બાપુ! બહાર વેળદાન રેફડીયો બગીચે આવ્યા છે, ને આપને કસુંબા પીવા તેડાવે છે."

જામનગરનુ રાજ્ય એ વખતે ખૂબ જોરાવર ગણાતુ, ને જામનગરની કે ફાટતી. કોઈથી એના સીમાડે ઢુંકાય નહિ. શેલાખાચર જેવા સાવઝ એ સીમાડે એક હાથમાં તલવાર, ને બીજા હાથમાં બટકું રોટલો રાખે એવો જમાનો હતો. શેલાખાચરે ગઇ રાત્રે જ જામનગરની હદમાં જઇ ગામ ભાગેલુ, પણ શેલાખાચર જેવા સાવઝની પાછળ કોઈ ચડેલુ નહિ, એટલે ગર્વના નશામા ઘેઘૂર બનેલ દરબારે તરત જ કહી નાંખ્યું. "શું વેળદાન જામનગરની

ઘોણુ લૂટીને આવ્યો છે કે એનાથી અહીં નથી અવાતું! જા જઇને કહેજે કે કસુંબો પીવડાવવો હોય તો અહીં આવે." ને દરબારે અટ્ટહાસ્ય કર્યું.

મીરાંજીની છાતીમાં મર્મનો આ ઊંડો ઘા રવો સાસે નીકળી ગયો. જેના અનથી શરીરમાં લોહી વહેતુ એ વોળદાનની મશ્કરી એનાથી સહન થઈ નહિ. એ ઘોમઘોમ થઈ ગયો પણ ગમ ખાઈ જઇ ને ચૂપચૂપ પાછો વળી નીકળ્યો.

વોળદાન તો અફીણ કાઢી ખરલમાં ઘૂંટાવતો હતો, ત્યાં મીરાંજીને મારતે ઘોડે આવતો જોયો. એ શ્વાસભેર આવ્યો. દમથી એની છાતી ધમણ પેઠે ઊછળતી. એની આખોમાં ખૂન્નસ ઊભરાતું. એણે હાક મારી. "ઘોડે રાંગ વાળો."

સહુ તાકી રહ્યું, "શું જસદણની વાર ચઢી છે?"

"ના. જામનગરની બજાર લૂંટવી છે."

"જામનગરની!" એકે આશ્ચર્યમાં સહેજ કંપતા કહી નાંખ્યું.

મીરાંજી એની સામે જોઈ રહ્યો. સતીની આંખમાંથી ક્રોધભરી જ્વાળાઓ જોઈ હવસી કીડો કંપી ઊઠે એમ પેલાના અંગમા કંપ વછૂટયો. ને સહુએ તરત જ ઘોડે રાંગ વળ્યા.

"નામર્દ!" મીરાંજી તાડુક્યો.

વોળદાને ઘોડો મીરાંજી પાસે લઈ જઈ કહ્યુ, "મીરાંજી! જામને જાણો છો?"

"જોયો ને જાણ્યો છે."

"સૂતો સાપ જગાડીએ છીએ."

"નાક ખોવા કરતાં માથું ડૂલ કરવું સારૂં."

"એટલે?"

"જામનગરની ઘોણુ લૂંટયા પછી શેલાખાચર કસુંબો પીવાનું મ્હેણું મારે......"

"હં......"

"આ મારા કાળજામાં હજુ એ ભોંકાઈ રહ્યું છે."

ને ઘોડાં જાણે પવનમાં પંખી ઊડયાં. બંદૂકમાંથી ગોળીયું છૂટે એમ એ સહુ પહોંચ્યા જામનગરમાં, ને એ કિલ્લોલ કરતી મદભરી નારીઓની ઘોણ લૂંટી, વેળાદાને મીરાંજીની મદદથી જામનગરની બજાર સોંસરવા ઘોડાં રમતાં મૂકી દીધાં.

નગર સુધી કી નારીઉં કુંજું જેમ કરલાપ
વાઢ દીયે વેળાદાનીયો માઢ બજારાં માંય.

આખાયે ગામમાં કાળો કકળાટ થઇ ગયો. સ્ત્રીના આક્રંદ, વાણિયાઓના ધમપછાડા અને ફોજની ધમસાણને લીધે આખું ગામ ખળભળી ઊઠયું. પણ વેળાદાન અને મીરાંજી પોતાના સોબતીઓ લઈ હવામાં અલોપ થઈ ગયા. એ જાય! જાય! ના પડછંદા ફક્ત ગાજી રહ્યા ને ઘોડેસ્વારોની પાછળ ઊડતી રજ એમની આંખ આડે પડદો બની રહી.

જસદણ આવી એ જ બગીચે ફરી વેળાદાને પડાવ નાખ્યો. મીરાંજીની છાતી આજ ગજ ગજ ઊછળતી હતી. એની આંખોમાં વિજયનો મદ હતો. એણે ગૌરવભર્યે ચ્હેરે શેલાખાચર પાસે જઇ ફરી કસુંબો પીવા માટે આવવા આમંત્રણ આપ્યાં.

શેલાખાચરે ફરી એ જ કહ્યું, "શું જામનગરની ઘોણ લૂંટી લાવ્યો છે?"

"હા. બાપુ. એકલી ઘોણ નહિ, પણ સાથે બજારે લૂંટી લાવ્યો છે."

બાપુનો ગર્વ ગળી ગયો. એ મીરાંજી સામે જોઇ રહ્યા. નરપુંગવ સમો એ એમને કોઇ ફીરસ્તો જણાયો. નાનકડા દેહની પાછળ એમણે અસંખ્ય શૌર્યકથાઓ વાંચી. એ ઊઠયા, ને વેળાદાન સાથે બેસી કસુંબો પીને મીરાંજીનાં વખાણ કરી પીઠ થાબડી.

૪

કાળનાં પગલાં ઝડપી છે. એને પાણી પેઠે વહી જતાં વિલંબ લાગતો નથી. ધંધે ચડેલ માણસ કાળની ગણત્રી અને તેનું ભાન ભૂલે છે. લૂંટને રવાડે ચડેલ મીરાંજી વેળદાનની સાથે રહીને પોતાનું વૈર વિસરી ગયો હતો. એના દિલમાં ધોમ ધોમ ધખતા વૈર અંગાર ઉપર એશારામ રૂપી રાખનો થર બાઝી ગયો હતો. એ અંગાર હોલવાયો ન હતો, ફકત કાજળી ગયો હતો. એકાદ પવનનો ઝપાટો કે નાની શી ફૂંક એને સચેત બનાવવા પૂરતા હતાં.

રોજા ઈદનો તહેવાર હતો. વેળદાન ફેરી ઉપર પોતાના સોબતીઓ લઈને ઉપડી ગયેલો, મીરાંજી ડેલી સાચવવા ઘેર રહેલ. ગામમાં ઘાંચી વોરાનું એક જ ઘર. રોજા ઈદ જેવો તહેવાર ને મહંમદરસુલીલ્લાના સૈયદ કુટુંબના નબીરા મીરાંજી મારે આંગણે જમે, એ ભાગ્ય મારાં ક્યાંથી હોય, એમ સમજી એ વ્હોરે ડેલીએ જઈ મીરાંજીને જમવાનું નોતરું આપ્યું. "બાપુ ! આજે મારું ઈજન છે."

"સારૂં." કહી મીરાંજી શોકાતુર બની ગયા. રોજા ઈદ નજર આગળ દેખાણી, અને તેની પાછળ ભાઈના મૃતદેહને ડોકિયાં કરી જોતું જોયું. એને ભૂતકાળ નજર સામે તરવરવા લાગ્યો. પોતે શું કરવા નીકળ્યો ને અત્યારે શું કરી રહ્યો છે ? એને ગળે ડૂમો ભરાયો, ને બબ્બે વર્ષનાં વ્હાણાં વાયાં પછી ભાઈના મૃત્યુનો આકરા દુઃખ અને વસમા વિયોગને લીધે આંખમાંથી અશ્રુઓ સરી પડ્યાં.

તરત જ વેળદાન ડેલીમાં દાખલ થયો. રડતા મીરાંજીના ચ્હેરાનું નૂર ઊતરી ગયેલું જોયું. એ ઠેકીને ઘોડાથી નીચે ઊતર્યો, ને મીરાંજીનું કાંડું પકડી ભાઈને પૂછે એમ વ્હાલ ભર્યા ઉભરાતા હેતથી હાથ દાબી પૂછ્યું, "મીરાંજી ! આ શું ? શું કોઈએ મ્હેણું માર્યું ? તો હું એની જીભ ખેંચાવી કઢાવું."

"ના."

"તો શું કાદિયાણીએ કડવા વ્હેણ સંભળાવ્યાં?"

"ના. એ તો મારાં માવતર છે."

"ત્યારે આવાં આકરાં રૂદન શાં? એટ એટલા ઘા પડયા છતાં તને કદીએ મેં અરેરાટી કરતાં કે કણુમતાં સાંભળ્યો નથી. આંખો ભીંજાયેલી નીહાળી નથી. અને આજે એક સામટાં આ શ્રાવણની હેલી જેવાં ખારાં જળ કેમ વહાવ્યાં?"

"ભાઈ! ભાઈ! ભાઈ!" મીરાંજીથી ધ્રુસકું મૂકાઈ ગયું, ને એણે આખીએ વેરકથા કહી સંભળાવી.

"અરે, એમાં શું? વખત આવવા દે." કહી વોળદાને એને ઊભો કર્યો ને જલદીએ વાતનો નીવેડો લાવી દેવાના વચન આપ્યાં—

કે જનમ્યા ને કે જનમશે, ભોમ અનેરી ભાત,
કે દિ' નાવે કાઠીએ, રેફડીઆની રાત.

મીરાંજીને હિંમત આવી ગઈ. ધંધુકાના અગરાજ કરેલાં અન્નજળ દૃષ્ટિ સમીપ દોડયાં આવતાં દેખાયાં. હિંમત ઓસરી જતાં શૂરવીર મનુષ્ય ચીંથરાનો થઈ જાય છે, પણ બધાણીને અફીણના કસુંબાનું ફેરૂ ચડતાં જેમ નવયુવાન જેટલો કેફમાં આવી જાય છે, એમ હિંમત અને સહાનુભૂતિના એક જ શબ્દે શૌર્ય ઊભરાઈ હાલે છે.

દશેરાનો દિવસ હતો. મીરાંજી અને વોળદાન રેફડીઓ ઘોડાં લઈને ઊપડયાં. વઢવાણ દરબારની સ્વારી નીકળેલી. દૂરથી પેલા ફટાયાને જોયો ને ઘોડાં એના ઉપર વ્હેતા કર્યા. કોઈએ માન્યું કે ઘોડાં દોડવે છે. કોઈએ માન્યું કે સ્વારી જોવા ઘોડાં પૂરપાટ ધમ્યાં આવે છે. નદીમાં વેગ આવે ને કાંઈ ગણકાર્યા વગર એ આગળ ધમ્યે જાય, એમ આ ઘોડાં સ્વારી વચ્ચે પડયાં. એક જ ઘા ભાલાનો મીરાંજીએ ઊપાડયો. બે આંગળીએ ચડાવી ભાલો ઝીંકયો ને સોંસરો પેલા ફટાયાની છાતી સોંસરવો નીકળી ગયો. તરત જ વોળદાનીયાની તલવારનો ઝાટકો જનોઈવઢ ઊતરી ગયો, ને વંટોળીઆ પેઠે ઘોડાં વગી નીકળ્યાં.

સ્વારીમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. વાર ચઢી પણ પાણીપંથી કાઠિયાવાડી ઘોડીયોને આંબી શકાયું નહિ. ભાઇના વૈરનું તર્પણ કર્યું. પોતાના દીલની આગ બૂઝાવી. મીરાંજીએ વેળાદાનને બાથમાં લઈ ભેટયા પછી રજા માગી. જુદા પડતાં એમનાં હૈયાં વલોવાઈ ગયા.

મીરાંજીએ દુશ્મનના લોહીમાં પોતાના કાંડાં બોળ્યાં કે તરત જ એના હૃદયમાં ઝણેણાટી વાગી. એનું વ્હાલું વતન, બાળબચ્ચાં સાંભર્યાં. ને એ ધધુકે પહોચ્યો.

ભાઈની જારત કરીને નાતો કરી. બાળબચ્ચાંઓની વ્હાલભરી બચીઓ, સૌંદર્યવતી, પ્રેમાળ પત્નીની મીઠી ગોદ, એને વેળાદાનની મૈત્રી જેટલાં હુંફાળા ન લાગ્યાં. રેફડીયો એનું હૃદય જીતી ગયો. જીવનભરના બન્ને મિત્રોએ જીવજાન દોસ્તીનાં મૂલ્ય માણી જાણ્યાં.

"બાપુ ! કસુંબો પીવા પધારો. વોળદાન રેફડીઓ આપની રાહ જુએ છે " કહી વોગદાનનો માણસ એક બાજુ ઊભો રહ્યો.

વિજયના મદમા ઘેઘૂર બનેન મદમસ્ત આખોવાળો શેલાખાચર બીજાઓ સાથે વાતે વળગ્યો. વોળદાનના આમંત્રણની જાણે એને કશી પરવા ન હોય

"બાપુ ! મોડુ થાય છે પછી વોગદાનને ચડી જવુ છે "

"તે, બા આટલી બધી શી ઉતાવળ છે ? શુ વોગદાન કાંઈ નગરની ઘોણ લૂટીને આ વો છે ? " ગઈ કાલે જ નગરની હદમા લૂંટ કરીને આવેલા દરબારે પોતાના હૃદયમા ખળભળાટ મચાવતા ગર્વ અને ગૌરવભર્યા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

નગરની ચોમેર હાક બોલતી એના ગામમા તો શુ, પણ સીમાડે લૂટ કરનારને જામ મારીને ઝેર કરી નાખતા

સાંજના નમતા પહોરે સીમાડે કરેલી લૂટની કોઈએ દરકાર નહિ કરેલી એથી ફૂલાઈ જઈ ઉછાછળા શબ્દો દરબારે બોલી નાખ્યા

સંદેશો લઈ આમંત્રણ આપવા જનારના રોમ રોમે અપમાન

ચડી ગયુ એનો નાડીએ નાડીએ વહેતા થયેલો ક્રોધ કોઈ છુંદાયેલા નાગ સમો ફૂ ફાડા મારવા લાગ્યો એ પાણીના પૂર પેઠે વહેતો થઈ વોળદાન પાસે આવ્યો

'મા, થોડે રાગ વાળો "

ને સહુ જોઈ રહ્યુ.

"પણ આગલી ધમાન શી?"

"નગરને મારગે જવુ છે?"

"કેમ?"

"નગરની ઘોણ લૂટવી છે"

સહુ સ્તબ્ધ બની ગયુ પાચ સાત ઘોડે નગરની ઘોણ લૂટવાનો મનસુબો એ જીવતા મૃત્યુના જડબામા પેસવા જેવી વાત હતી

"મારા કાળજામા બરછી પેઠે ભોકાતા શેનાખાચરના શબ્દો પાછા ન વળે ત્યા સુધી મને જપ નહિ વળે"

ને વોળદાન પોતાના જોડીદાર જોડે નગરને સીમાડે આવી ચઢ્યો.

ઊગતા સૂર્યની રહેણે રગમતિના ખળખળ વહેતા જળમાં ઘોડા નાખી ચોમેર પડેલા કપડા એમણે ભાલાની અણીએ ઊપાડયા તરતજ એ સોમની જોડે વોળદાન ગામમા ગરો બજાર વચ્ચે ઘોડા તગડયા, ને બજાર લૂટી નગર ગોકીરા થયા, "લૂંટ! લૂટ! દરવાન! દરવાને!"

ને દરવાનોએ દરવાજા બધ કરવા માડયા. દરવાજાના તોતીંગ બારણા બધ થાય એટલે તો જીવતા સમાત જ લેવાની બાકી રહે

વોળદાને ઘોડા તગડયા. એક બારણુ બધ કરી બીજાને બધ કરતા દરવાન પાસે વોળદાનનુ ઘોડ લગોલગ થઈ ગયુ પોતાના ભાલાની બુંઠી વતી બારણાને ધકેલ્યુ, ને દરવાનનુ માથુ વાઢી લેતા ત્રણે ઘોડા બહાર નીકળી ગયા

- પાછળ વાર ચઢી દિ' આખો ઘોડા તગડ્યે પાર ન આવે.

ને રાત પડ્યા સિવાય વાર પીછો છોડે નહિ. એટલે ઘોડાં ધમતળીયે ચડ્યાં. ઘૂમતાં ઘૂમતાં ઘોડાંઓની લગોલગ વારનો એક ઘોડો થઈ ગયો.

વોળદાન અને તેના જોડીદારો પાસે ઘોડીઓ હતી. સ્વારનો ઘોડો ઘોડીઓની ગંધે હડાયો થઈ પાછળ પડેલો. વોળદાન અને તેનો જોડીદાર વાર રોકું હતા. તે બન્ને બાજુએ ખસી ગયા, ને સ્વારનો ઘોડો બન્નેની વચ્ચે નીકળ્યો કે, તરતજ વોળદાને તલવાર વડે કુંભાર જેમ ચાક ઉપરથી પીંડો ઊતારી લે એમ એનું માથું ઊતારી લીધું. ઘોડો ઘોડીઓના જૂથમાં જઈ હણહણતો ઊભો રહ્યો.

"બા, આપણા કોઈનાં ઘોડાં ડૂલ્યાં છે?"

"ના આપણા ઘોડાં હજુ પાંચસેં ગાઉની ખેપ કાપે એવા છે."

ને વારનાં ઘોડાને ગૂડી પાછાં પોતાનાં ઘોડાં વહેતાં કર્યાં.

વાર આ ઘોડાંઓને આંબી નહિ, ને વોળદાન નગરની ઘોણ લૂંટી આવ્યો. જસદણ આવતાં તો એની ઘોડીના દાબડા તૂટી પડયા. પોતાની જીવ જેવી ઘોડીનાં દુઃખ એ જોઈ શકયો નહિ. એણે પોતાના એક સોબતી સદરને ઘોડી ગૂડી નાખવાની રજા આપી.

ઘોડાંને ગૂડવાં હોય ત્યારે ઘણું કરીને એના હૈડીયામાં તલવાર પરોવી આંચોડા મારવામાં આવે છે, પણ સદરે તો પોતાના કાંડાના જોર ઉપર મદાર બાંધી ઝાટકો ઉપરથી માર્યો, ને હૈડીઓ કપાયો નહિ. ઘોડીનું માથું લબડવા લાગ્યું. ઘોડી ભાગી ને કુંડાળે પડી. ઘડી ઘડી ઘોડીએ આવી વોળદાન ઉપર માથું નાખવા માંડ્યું. ઝઝુંબતી ઘોડીને વોળદાને પકડી લીધી, અને સજળ આંખે એણે ફરી ઘોડીને

ને દરબાર પધાર્યા. વોળદાને કસુંબો પાઈ ખડીયા ખાલી કરાવ્યા સહુને નગરના રેટા બંધાવવા માંડયા, વધારાનાં લુગડાં પાથરવા માડયાં.

શેલાખાચરની આંખો ચમકી. "બા! નગરની ઘોણુ લૂંટી!"

"બા, ઘોણુ એકલી નહિ પણ બજાર પણ લૂંટી."

"નગર ગોફીરો!" આશ્ચર્યમુગ્ધ થયેલા ડાયરામાંથી બોલાઈ જવાયુ, ને સહુએ વોળદાનના કાર્યનો ભલકાર્યો.

> કે' જનમ્યા ને કે' જનમશે, બોમ અનેરી ભાત,
> કે' દિ' નાવે કાડીએ, રેફડીઆની રાત.

૨

"ગઢવા ક્યા રેવા?"

"બાપુ, બરવાળા"

"ઘેલાશાહવાળું કે?" બીજાએ એકે પૂછ્યુ.

"માળો ભાળે બળુકો, કાછડ પણ કાઢીથી જાય નહિ એવો." એકે ખૂણામા ટુંટીયા વાળી બેઠા બેઠા આંખો મીચીને કહ્યું.

ત્યાં તો એક ચારણે કહ્યુ.

> તારા જે ચાચરીયા તણો, કોથી ભાગ ભરાય ના,
> પણ સીમાડે ઘેલોશા વાદે, ખડ વોળદાનીઆ.

સાભળતા જ ગઢવાના રૂંવાડા અવળા થઈ ગયા પોતાના ધણીની નીંદા એનાથી સહન થઇ નહિ. એનાથી બોલાઈ જવાયુ "બાપ! સાવજને હાથ ન ચડયા હોઈ ત્યાં લગી કૂતરો, બાકી એની ખબરૂં તો...."

"હવે ભાગ્યો તારે ઘેલોહા. મારે હાથ ચડે તો હતો નો'તો કરી નાખું."

ને ચારણ ત્યાંથી નીકળી ગયા. ઘેલાશાએ વાત સાંભળી, ને એ વોળદાનને પોતાના હાથનો સ્વાદ ચખાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. "આ વખતની એની ખળાવાડ મારે ભરવી."

કાળ તો વહેતા વટેમાર્ગુ પેઠે લાંબુ અંતર કાપી રહ્યો હતો. દાજી (ઘેલોશા) બોટાદ જતા હતા. ચાચરીયાને પાદર થઇને ઘેલોશા કહેતા ગયા, "કાલે તૈયાર રહેજે."

ને મર્દને શોભે એવો જવાબ આપતો વોળદાન બીજે દિવસે સીમાડે એક નરવીરનું સ્વાગત કરવા ઘોડે ચડી શસ્ત્ર સજી ઊભો રહ્યો.

રામરામ થયા, કસુંબાની અંજલીઓ લેવાણી અને દ્વંદ યુદ્ધ મંડાણું. કુંડાળે ચડેલી ઘોડીઓ પોતપોતાના માલિકના ઈસારે ઊડતી. જાણે ગેડીદડાની રમત મંડાણી. એટલામાં તો ઘોડાનો તંગ ઢીલો થયેલ દાજીએ જોયો. દોડતે ઘોડે ઊતરી દાજીએ તંગ ખેંચી લીધો. આ તકનો લાભ લેવાની વોળદાનની હીંમત ચાલી નહિ.

ઘોડારી ધમસાણુમાં, તંગ લીધેલ તાણી;
ફોજુમાં લાડો ફરે, ઘેલો માધાણી.

શૌર્યથી ઉભરાતા બન્ને નરપુંગવો સામસામાં રમણે ચડ્યાં. પોતાની મર્દાઈને યોગ્ય પહેલો ઘા કરવાની સામસામી તકો અપાઈ. ને ઘેલાશાના આગ્રહથી વોળદાને ઘા કર્યો.

યુદ્ધના કીડા પેઠે ઉછરનાર અનેક દાવપેચને ઘૂંટીને પી જનાર દાજીએ ઘા ચૂકાવ્યો, ને ઘોડીને ઉપાડતાં ફાટતી આંખે દાજીએ હાકલ કરી, "વોળદાન! એમ ઘા ન થાય. જોઈ લે ભાઈડાના ઘુબાકા."

ને વોળદાનના કાળજામાં ફડક પેસી ગઈ.

દાજીનો ભાલાનો ઘા કોઈ બંદુકની ગોળી કરતાં યે કારમો હતો. ઘોડીના તરીંગ વીંધીને ઘોડીને ભોંયમાં જડી લીધી. પછાટ ખાઈને ઊડતા વોળદાનને માથે દાજી કાળજીભી છંડવીને ઊભા. "વોળદાન! તને મારતાં વાર શી? પણ તારો ગર્વ ઊતારવા માટે જ મારે આ કરવું પડ્યું."

વોળદાનના હોડ શરમથી શીવાઈ ગયા. મર્દને નામોશી એ મૃત્યુ જ છે. દાનો દુશ્મન હતો એટલે જીવતદાન મેળવી વોળદાન ઊઠ્યો.

"દૂર દૂર રસ્તા ઉપર આધી ચડેલી ભાળી. કોઈ ભયંકર વંટાળીઓ પૃથ્વીને રગદોળવા અને તેનુ સામ્રાજ્ય ગગનને આગણે સ્થાપવા એ ઉંચોને પહોળો બની દોડયો આવતો હોય એવી ડમરી ચડેલી.

ઘેલાશાનો એ ભાખરજી જમાદાર ઘોડો લઈને ધસ્યે આવતો હતો. વોળદાનને કંપ વછૂટયો. "વોળદાન! નાસ નાસ!"

"ભાગુ તે કેમ બા. મારી ઘોડી ગુડાણી"

"તે લેને આ મારી," કહી દાજીએ પોતાની ઘોડી દોરી દીધી દાના દુશ્મને દાનાઈનું ગૌરવ વધાર્યું.

ને વોળદાન જીવતદાન લઈ નાસી છૂટયો

૩

"વોળદાન! આપા! અમારો પગાર ચૂકવ. હવે અમે પાચસો પાંચસો માણસો પગાર વગર કયા સુધી નભીએ."

"બા. પગાર તો નથી." કહી વોળદાને પોતાના નોકરોને જાકારો દીધો

પાચસો ઘોડા લઇને સદર પોતાના માલિકને છોડી ગયો

મૂળધરાઈની લૂંટ વોળદાને પચાવી. માલીકના અન્નને યાદ કરી એ લડવૈયા ચૂપચૂપ ચાલ્યા ગયા.

સરવાથી ત્રણ જ ગાઉ દૂર ગઢડીયાના નાગભોજક સાથે જસદણના ડાયરામાં વોળદાનને બોલવુ પડેલુ સામસામા આકરા વેણ કાઢેલા. એટલે ભોજકે વખત વર્ત્યો, ને આ ઘોડાને હાથે વોળદાનનુ વેર વાળવાનો ત્રાગડો રચ્યો.

× × ×

ઘોડા સોબતી ગયા પછી વોળદાનને બહાર જવાની દરકાર ન રહી. સરવા પોતાનુ ગામ તેની પાસે જ ગોમાંને કાંઠે રાબા ચારણનો નેસડો એ નેસડા ઉપર એની નજરના ઝેર ચડયાં એના જ આશરે પડેલી એ ચારણ કોમ ઉપર એની મીટ મંડાણી. એના

મૃત્યુએ એને અવળી બુદ્ધિ આપી. વાડ ચીભડાને ગળવા ઊભી થઈ. વોળદાને નેસનાં ઢોર વાળ્યા ને પોતાની ડેલીમાં પૂરી દીધાં.

ભૂખ્યાં ને તરસ્યાં ઢોર ડેલીમા ત્રણ દિવસ ભાભર્યાં. બહાર રાબા ચારણની દીકરી આઇ દેવજી અને તેની નાની દીકરી બન્ને અન્નજળની બાધા લઈને લાંઘતા બેઠાં. જાણે કોઈ ખપ્પર જોગણીઓ વોળદાનનાં લોહીથી ખપ્પર ભરવા આવી હોય.

ત્રણ ત્રણ દિવસે એમનામાં જોગમાયા પ્રગટ્યાં કોઈ પ્રલયના પૂર સમા શૌર્ય ઊભરાયાં. દીકરીએ માને હાકલ કરી. ને ડેલીના ખીલ વચ્ચે ઊભેલી દીકરી ઉપર માયે તલવાર ઊગામી.

દીકરી ખડખડ હસી. મા! જોજે; "માગમાં જીવ ન રાખતી. ગળુ સળપટ ઊતારી લેજે."

ને માયે આખો વીંચી જગદંબાને સંભારી એ લોહી પીપાસુ રક્તચડીને વહેતી કરી સ્નેહનાં બીંદુઓ કાંડાની નાડીએ નીતર્યા, ને ઝાટકો ઢીલો થઇ ગયો. ગળું અડધુ વઢાઈ તલવાર ચહોંટી ગઈ.

દીકરી ખડખડાટ હસી પડી બીજે હાથે એણે ખડી ગયેલી ડોક સરખી કરી ને માને બીજો ઘા કરવા કહ્યું. માની હીંમત ચાલી નહિ દીકરીએ મા પાસેથી તલ્વાર ઝૂંટવી લીધી ને માથુ ઉતારી આપ્યુ.

લોહીનાં ફૂવારાએએ છટાવ કર્યો. દીકરીના શોણીતે સ્નાન કરતી આઈ દેવલને દુનિઆ જોતી દેખાઈ. એણે બરછી લઈને પોતાનાં સ્તન કાપી નાખ્યાં. માણસોએ બૂમો પાડી, "વોળદાન! તારૂં ભૂંડું થઈ ગયુ"

નિર્મતાન વોળદાન 'આથી વધુ પોતાનુ ભુંડુ શું થવાનુ છે." સમજી હઠે ચડયો. ચારણીઆણી ત્યાં પડી ગઈ. ને શાપ આપતી ગઈ, "ત્રણ દિવસમાં તું ય મારી પાછળ આવજે."

ભાવી ભણકારા વાગ્યા વોળદાનના અંતરમાં ઊંડા ઊંડા ઘા વાગ્યો. એણે ડેલી ઉઘાડી ઢોર તગડી દીધાં.

નેમડાના માણસો પરગામ ગયેલા તે આવ્યાં. ને ઉચાળા ભર્યા. ભર્યું ભાદર્યું નેસડાનુ સ્થળ કીલ્લોલતુ તે ઉજ્જડ ટીંબા જેવું ભયંકર બની રહ્યું.

૪

ભોજક તક શોધતો હતો. અચાનક એણે પોતાની સાથે ઘોડા લઈ સરના ઉપર પડવાનુ નક્કી કર્યું. ગામના પાદરમાંથી ધણ વાળ્યાં. સુંદર દેખાતા ઢોર ઉપાડયાં ને વોળદાનને કહેવરાવી ચાલ્યા ગયા.

વોળદાને ઘોડી જસદણ નાળ જડાવા મોકલેલી. ભાલો સજાવા પાળિયાદ ગયેલો. માણસનુ મૃત્યુ એને એવા સંજોગોમાં મૂકી દે છે કે એ પોતાની જાતને સલામત સમજી કશીએ તૈયારીમાં રહેતો નથી.

એણે ટાયડે ઘોડે પલાણુ કર્યું. કટાઈ ગયેલી બરછી અને તલવાર લઈ એ પૂંઠે ધાયો.

પાદરમાં બારોટ અને ગજગોર ઊભેલા, એમણે ઘોડાની વાટ આંતરી, "આપા ! ના જવાય."

"અરે, ના શું જવાય !"

"આપા ! એકલે પડે એ વાર ખાળી જાય એમ નથી. જાવ એ જ અમારૂં લોહી." કાઠી થંભી ગયો, ને પાછો વળી ડેલીએ બેઠો.

કાઠીઆણી પોતાની ઉચી ઓસરીએ ઊભી ઊભી સીમમાં તગડાઈ જતા ઢોર નીહાળી રહી હતી. કોઈ પોતાનો આત્મા ખેંચી જતું હોય એમ એના હૈયામાં વલોપાત હતો. એની આંખમાં ગમગીનીનાં ઓઘ ઊતરતાં. એના કરમાઈ જતાં ચ્હેરા ઉપર વિષાદની છાંય હતી.

ઊચી ઓસરીએથી દૂર દૂર વાડીઓમાં વારનાં ઘોડાં પોતાનાં વહાલાં જાનવરને મારતાં એ જોઈ એનાથી હાય પોકારાઈ ગઈ. "રડવીનો કાંણો મારે."

ને ડેલીએ બેઠેલા વોળદાનની બોડીએ બોડી કપી ઊઠી. એણે

તૈયાર ઘોડા ઉપર પલાણુ આદર્યું. ગમે તેવા નામર્દને પણ સ્રીનું મહેણું ખૂબ ચાનક ચઢાવે છે. કોઈ કટાર બરછીના ઘા કરતાં ય સ્રીની ગાળ કે મહેણું વધુ કાતીલ હોય છે. ડંખની વેદના કરતાંય એ ઘાના સબાકા સોંસરવા વીંધાઈને ઊછળે છે. વેળદાને ઘોડી તગડી પાછળ વહેતી કરી.

ખોડીઆરની ધાર પાસે જતાં જતાં આંબી ગયો. પડકારા હાકલા કરતો વેળદાન ચોરની વાડો સોંસરો ઘસ્યો મસ્યો જતો હતો.

અચાનક થયેલા હલ્લામાં વેળદાને ઘેરૈયા પેઠે ઘૂમવા માંડ્યું. રંગની છોળો ઊડે એમ લોહીનાં ખાબડાં ભરાણાં. પિચકારી પેઠે નાડીમાંથી ઊડતાં શાણીત કુમભીના વરલાડા જેવા વેળદાનને રોળતાં હતાં.

વેળદાનની ઘોડી ઠેબે ચડી, ને શૌર્યથી બેફામ બનેલ વેળદાન ઉપરથી નીકળી પડ્યો. એવો જ વેળદાન દબાયો. દુશ્મનોએ એને ઘેરી લીધો, ને સદરને એનું જૂનું જૂનું સ્નેહનું સમણું આવ્યું. એણે વેળદાનને ઓથ આપી.

"ન હોય, મરાય નહિ." કહી એણે ભોજકને વાર્યો.

"અરે, ન મારૂં તો કાલે મારાં છોકરાં ગૂંડી ભોંદરમાં નાખી દે મારી નાની મોડી વીરૂં અને ગડદીયું ધમરોળી મીકાં વાવે. ટીંબા જેવા કરી એનાં નામ નીશાન રહેવા દે નહિ." ને ભોજકે પાછળથી નામર્દ જેવું વર્તન દાખવી ઘોરડાના ગાળામાં પડેલ દુશ્મનને રેંસી નાખ્યો.

વેળદાનની કીર્તિ જાણે શાપ વરસાવતી હોય એમ આંધીનાં પૂર ઊતર્યા ને સદરની આંખો એ આંધી ઉપર ખારાં જળ છાંટવા લાગી.

" પધારો, પધારો, ગઢવી, અત્યારે અસુરા કયાંથી ?" ડેલીના ગડારામાંથી ઊતરતા દરબારે પગથિયે ઊભા ઊભા ડેલીમાં દાખલ થતા ગઢવીને નીહાળીને હર્ષનાં ઉમળકા ભેર આવકાર આપ્યો.

" ભાલમાંથી આવું છું." કહી ગઢવીએ રામરામ કર્યા, ને દુહાની રમઝટ બોલાવી દરબારને બીરદાવ્યા.

પૂર્વજોની કીર્તિની ઉજ્વળ યશોગાથા સાંભળતાં દરબારની છાતી ગજગજ ફૂલાવા લાગી. એમણે ઉમળકાભેર ગઢવીનું બાવડું ઝાલ્યુ અને રસોડે સાથે જમવા તેડી ગયા.

અંધારૂં જામતું જતું હતું. ગઢવી થાકયો પાકયો રાતવાસો રહેવાનો ઈરાદે આવેલો. પણ એનું નસીબ જોરાવર હતું. ચાકળે બેસતાંજ શુભ શુકન થયા. ભાણામાં કંસાર આવ્યો. પાછળ ભગરી ભેંસનાં દૂધ ખદડ જેવાં જામેલા ને અંદર દળેલી સાકર, ગઢવીએ તો ખાતાં ખાતાં મલકાઈને પૂછ્યું; " દરબાર, મારૂં નસીબ તો જોરાવર દેખાય છે. થાય ઈ ખરૂં !" કહી એણે પોતાની આંગળીઓ ઉપર જામેલ ઘીની ખડપલી થાળી સાથે ઊઝરડીને ઉખેડી.

"ગઢવી ક્યાં જવા નીકળ્યા છો? આમ કેમ બોલો છો?" દરબારે ગઢવીની સામે મીટ માંડી.

"જવું છે રાજમાં, ઘરેથી ધાખનાયે નીકળ્યો છું કે રાજસાહેબ પાસેથી કાંઈક લઈ આવશું. આ શુકનમાં જ કંસાર મળ્યા." ગઢવીએ બે હાથો મૂછ ઉપર ફેરવ્યા ને કાળી મૂછો ઘીની ચીકાશથી દીવાના અજવાળામાં ઝગી ઊઠી.

બન્ને ઊઠીને આવ્યા પથારીએ. હજામ પથારી કરતો હતો. દરબારે હુક્કો લઈ પીવા માંડ્યો. તમાકુની મીઠી સોરમથી સારોએ ઓરડો મધમધી ઊઠયો હતો.

"બાપુ! આવી શી તરખડ! મારે માટે તે વળી દૂધ, ચોખા, સાકર, કંસાર એવું તે હોય?" ગઢવીએ વિવેક કર્યો.

હુક્કાની ચલમ ઉપરનો દેવતા સમો કરતો ખવાશ ગઢવી સામે જોઈ રહ્યો, "ગઢવી! અમારે ત્યાં તો વેળા કવેળા આવનાર દૂધ, ચોખા ને સાકર તો પામે જ છે."

ગઢવી ચૂપ થઇ ગયો. આટલા નાના ગામેતીને ઘેર આવી મહેમાન ગતી! એના રૂંવેરૂંવે પારસ ઊભરાયો. "વાહ દરબાર! વાહ, વાહ!!"

ગોખલામાં મૂકેલા નાનકડા દીવાના આછા તેજમાં ગઢવીનો ચ્હેરો બરાબર દેખાતો નહિ. નહિ તો દરબાર એના આશ્ચર્યને પારખી ગયા હોત. પણ વિધિના નિર્માણ કાંઇ જુદું જ ઘડતર ઘડતાં હતાં. ગઢવી શીખ લઈ સવારે પોતાને રસ્તે પડી ગયા.

"અરે રે! બાપલીયા! તારી આ દશા.....!" ભાણે, બેઠા બેઠા ગઢવીએ તડેડીને પોક મૂકી.

ખવાસ રસોડામાંથી બહાર દોડી આવ્યો. રાજના રસોડે

જમનાર જમતો જમતો પોક મૂકી રૂએ એવો તો આ પહેલો જ બનાવ હોવાથી ખવાસ બેબાકળો બની ગયો. એની છાતી ગભરાટમાં થડકી ઊઠી. એ સફળવકળ આંખે ગઢવી સામે જોઈ રહ્યો. એણે ગઢવીને પૂછ્યું, "પણ ગઢવી, છે શું ?"

"અરે, બાપ, તું આમ ? તારી આવી દશા ?" ગઢવી તો જાણે પોતાનો એકનો એક દીકરો ગૂજરી ગયો હોય એમ રડતો જાય, ને હુલામણા કરતો જાય.

માણસો દોડી આવ્યાં. વડારણો ને ખવાસોથી વીંટળાઈ વળેલો ગઢવી જેમ જેમ માણસો આવતાં જાય એમ એમ વધારે જોરથી ને આલાપથી રોણું વધારતો જાય.

ત્યાં તો રાજસાહેબ મહેલની અટારીએ ડોકાણા, "એલા કોણ રૂએ છે ?"

"બાપુ ! ઓલ્યા ગઢવી." કહી નીચે ઊભેલા એક ખવાસે હાથ જોડ્યા.

બાપુના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો. ગઢવીને રીઝવે તો દેશાટન ખેડનાર એ લોકો બધે કીર્તિ ગાય ને ખીજવ્યે વાંકા બોલે. એનાથી સહુ ડરીને ચાલે. દરબાર તરત જ નીચે આવ્યા, ને લોકો ખસી ગયા.

"દરબારમાં મહેમાનને છાશ પીરસાય એવુ તો અહીં ભાળ્યું. આ કરતા કથારીયુ શું ખોટુ ?" ગઢવીએ કથારીયાના વખાણું આદર્યા

"ત્યાં વળી શુ છે ?"

"બાપુ ! અસુર સવાર, વેળા કવેળા ગમે તે જાય ઈ જમ્યા વગર નીકળવા જ ન પામે, ને વળી દૂધ, ચોખા ને સાકર. ચાલને રોટલે સહુ ખાઈને ચાલ્યા જાય એમા વડાઈએ શી ?"

દરબાર ગઢવીની સામે જોઈ રહ્યા. એ આંખોમા સાપોલીયા રમતા હોય એવી માહિતી એમણે જોઈ અને તે પાછળની ઊંડી ઊંડી યશોગાથાના પ્રતિબિંબ નીહાળ્યા.

"ગઢવી, કથારીયા કેવડુક રાજ."

"બાપુ, રાજ કેવા ? ગામેતી છે."

"ને આવડો ખરચ !"

"બાપુ ! એના પારખ્યા તો નજરે જ થાય ને દીલાવરી કાંઈ સમૃદ્ધિએ લેખાય ?"

"તો જોવુ તમારૂ કથારીયુ પણ આવ્યુ કયા ?"

ગઢવી ઠમકમી ઊઠ્યા. કથારીયાની યશગાથા ગાતા ગાતા બેફામ બનેલ ગઢવી દરબારનો મર્મ કળી ગયો "રાજ કથારીયા ઉપર ત્રાટકશે ?" એ વિચારે એને ધ્રૂજારી આવી ગઈ પણ સ્થિરતા એણે જાળવી, ને જવાબ આપ્યો, "ભાદરના કાંઠા પાસે"

ગઢવીને ચેન પડયુ નહિ તે શીખ જલદી લઇ ગયો તેમાંથી પત્થર છૂટે એમ સીધો કથારીયા આવ્યો.

દરબાર ડેલીએ બેઠા હતા ગઢવીએ રામરામ કરી દરબારના પગ ઝાલી લીધા "અન્નદાતા ! નીમકહરામ થયો છુ"

"કાં ગઢવી ! આવુ શુ બોલો છો ?" પગ પાછા ખેંચી લેતા દરબારે પૂછ્યુ

"બાપુ, આપના યશ ગાતા ભાન ન રહ્યુ, ને રાજે કથારીયા જોવાનુ કહ્યુ છે" ડરતાં ડરતા ગઢવીએ ઉત્તર વાળ્યો એના હૃદયમા ભયની ફડક પેસી ગઈ હતી કાળજુ ફફડી ઊઠ્યુ હતું

"અહોહો ! અમારા અહો ભાગ્ય ક્યાથી હોય કે રાજસાહેબ અમારે આગણે પધારે !"

ગઢવી સ્તબ્ધ બની ગયા ભાગ્યના જોરે અવળો નખાઈ ગયેલ પાસો સવળો પડતો એણે ભાળ્યો, અને એને હૈયે ધરપત વળી

"જોશુ ' શબ્દનો અર્થ સહુસહુની કલ્પના પ્રમાણે અતરમાં ઘોળાવા લાગ્યો દરબારે કથારીયાના ભાયાતોને બોલાવી કહી દીધું, "રાજસાહેબ આપણા મહેમાન થવાના છે. માટે ભેંસોને દૂર ન લઈ જશો "

ને એવા મહેમાનની મહેમાનગતી કરવા સહુએ ઉમળકાભેર તૈયાર રહેવા માડ્યુ ભેંસોને ટક બે ટક દોહીને ગમે ત્યારે દોહવા દે એવી હેવાઈ કરી સાકરડી ભેંસોને ખાણુ આપી દૂધે વધારી, ને કમોદના ગાડા ઠલવી અણીશુદ્ધ ચોખા તૈયાર કરાવી રાખ્યા નાવડાની કમોદ કરે ત્યારે આડોશ પાડોશ સોરમથી મઘમઘી ઊઠે નહિ તો પછી ભાત ખાવા શા માટે ? નાંવડાની કમોદના ભાત અને ખાડના મોરસો મહેમાનની રાહ જોતા ઓરડાના ખૂણે ખડકાઈ ગયા.

૩

ડંકે ઘા પડ્યો દૂર દૂર ઊડતી ડમરી ભેદીને આવતા નીશાનના અવાજે દરબારના કાન ચમકાવ્યા ગામના દરબારો એકઠા થઈ ગયા તપાસ કરાવતા રાજસાહેબની સ્વારી ભીમનાથ દર્શન કરવા જતી હોવાના સમાચાર મળ્યા

દરબારના કાને પેલા ડકાનો રણકાર કાઈ છાની વાતો કરતો હોય એમ ગૂજારવ કરવા લાગ્યો ગઢની અને ઓરડામા ભરાઈ પડેલા

ખાંડ–ચોખા નજર સામે તરવર્યા, ને રાજસાહેબે 'જોશું' કહેલું તે બતાવવાનો સમય આવી પહોંચેલો એમણે નીહાળ્યો.

"એલા ભેંસો ઘેર વાળી આવો." કહી દરબાર ઘોડે ચડયા. બે પાંચ ભાઈ સાથેસાથે એ સામા ચાલ્યા, ને કેટલાક જુવાનો ભેંસો વાળવા ઊપડયા.

રાજસાહેબનાં દળકટકને નીહાળતા દરબારો આગળ ઘોડાં હાંકયે ગયાં. રાજસાહેબનો હાથી આવ્યો ને સહુ ઘોડેથી ઊતરી ગયાં. હાથી આડા જઈ ઊભા રહ્યા.

"ખસી જાવ, ખસી જાવ." મ્હાવતે બૂમ મારી.

"અરે, જાય કયાં?" કહી દરબારો ખસ્યા નહિ.

"કોણ છે?" દરબારે હોદ્દામાં બેઠા બેઠા પૂછ્યું, ને દરબાર બાજુએ તરી સામા આવ્યા.

"બાપુ! અમારાં આંગણાં આજ પવિત્ર કરો." બે હાથ જોડી દરબારે આમંત્રણ કર્યા.

"કયું ગામ?"

"કથારીયું."

દરબાર હસી પડયા. ગઢવીના શબ્દો એમના સ્મરણ ઉપ આવી આવીને ઊભરાવા લાગ્યા, ને દરબારે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

ઊકળતા આધણમાં કમોદના ચોખા ઓરાઈ ગયા. ને સ સમાનમા થાય ત્યાં તો જમવાનાં તેડાં આવ્યાં. યુવાનોએ ભેંસો દોહ નાખી. તમામ માણસોને દૂધ ચોખા ને સાકરો પીરસાઈ ગઈ.

તંબુમાં બેઠેલા રાજસાહેબ ચોખાની સોરમથી ખુશ થઈ ગયા. ને પંગત વચ્ચે નીકળી જુએ તો સહુના ભાણામાં દૂધ ચોખા ને સાકર.

બપોરના ત્રણ વાગ્યે દૂધ જોઈ દરબાર સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તાજૂં દૂધ ને ઊના ભાતનો થાળ જમી દરબારે હાથ ધોયા. પોતાના દરબારી રસોડા કરતાં આજના થાળમાં એમને અજબ મીઠાશ આવી. દીવનાં આમત્રણની એ મ્હેમાનગતી હતી

દરબારને હૃદયમા ઊંડો શાંત શેરડો પડ્યો. પોતાના જ ભાઈઓ જાણીને તો એમની છાતી ગજગજ ઊછળી ને ઊપડતી વખતે સોરઠા ગામ શીરામણીમાં દેતા ગયા

રાજસાહેબે સ્વારી પાછી વાળી. કથારીયાના દરબારો જોઈ રહ્યા, અને એક જ રણુકાર સહુના મનમાં પડછદા બોલાવતો, " શું શીરામણી કરવા જ પધારેલા ? "

: સ મા પ્ત :

ગૂજરાત ભરની સસ્તી અને પ્રાણવાન સાહિત્ય
જનતા સમક્ષ રજૂ કરતી

નવયુગ ગ્રંથમાળા

: બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી છે :

આપ તે માળાના ગ્રાહક થયા છો કે ?
ન થયા હો તો આજેજ ગ્રાહક થઈ
નવા વિચારો, નવી સ્ફૂરણાઓ, નવા રસ્તાઓ
અને નવિન ભાવનાઓ રજૂ કરતું

સાહિત્ય જરૂર વાંચો

વાર્ષિક : પૃષ્ઠ ૧૦૦૦ : નું ઘેર બેઠાં વાંચન

લવાજમ હિંદમાં–કાચુ પૂઠું રૂ ૩–૦–૦
પાકુ પૂઠું રૂ ૪–૦–૦
પરદેશ માટે—કાચુ પૂઠું રૂ. ૪–૮–૦
પાકુ પૂઠું રૂ. ૫–૮–૦